ภาคผนวก

คัมภีร์มหาวัสตุอวทาน เล่ม 1-2-3

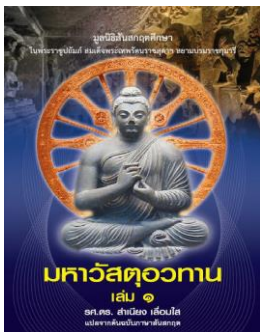

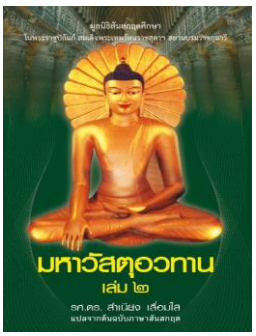

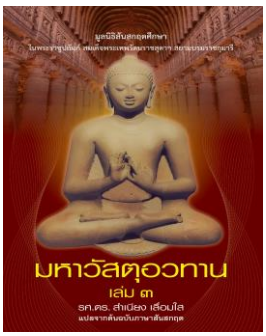

จัดทำโดย

รศ.ดร. สำเนียง เลื่อมใส

ภาควิชาภาษาตะวันออก

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

พุทธศักราช 2564

คำนำ

ภาคผนวกคัมภีร์มหาวัสตุอวทานเล่มนี้จัดทำขึ้นเพื่อเป็นส่วนเสริมคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน เล่ม 1 เล่ม 2 และเล่ม 3 ซึ่งได้พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกโดยมูลนิธิสันสกฤตศึกษาในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ตั้งแต่ปีพุทธศักราช 2553, 2557 และ 2561 ตามลำดับ เนื่องด้วยผู้แปลพบว่าคัมภีร์มหาวัสตุอวทานทั้ง 3 เล่มมีเนื้อหาบางส่วนที่ควรปรับปรุงแก้ไขให้ถูกต้องเพื่อความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น ดังนั้นจึงได้จัดทำภาคผนวกเล่มนี้ขึ้นประกอบด้วยสาระสำคัญ 3 ส่วน คือ

1. บทวิเคราะห์คัมภีร์มหาวัสตุอวทาน
2. การปรับปรุงแก้ไขคำแปล เชิงอรรถ และเครื่องหมาย
3. อภิธานศัพท์

โดยส่วนแรกที่เป็นบทวิเคราะห์นั้น ผู้แปลได้นำเสนอประวัติความเป็นมาและความสำคัญของคัมภีร์ การค้นพบคัมภีร์ การตรวจชำระ การจัดพิมพ์ และการแปลคัมภีร์เป็นภาษาต่างๆ รวมทั้งวิเคราะห์ลักษณะภาษาที่ใช้ในการแต่งคัมภีร์ ฉันทลักษณ์ และอลังการ ตลอดจนโครงเรื่องและเนื้อหาที่สำคัญด้วย ในส่วนที่สองเป็นรายการปรับปรุงแก้ไขคำแปลให้ถูกต้องสมบูรณ์ โดยมีการปรับปรุงเชิงอรรถและเครื่องหมายสัญลักษณ์ต่างๆ ไปพร้อมกันด้วย ส่วนสุดท้ายคืออภิธานศัพท์ ผู้แปลได้จัดทำคำอธิบายศัพท์ยาก ทั้งคำที่เกี่ยวกับหลักธรรม อาชีพการงาน ข้าวของเครื่องใช้ เครื่องดนตรี พืชพันธุ์ไม้และดอกไม้ เป็นต้น โดยได้ค้นคว้าจากพจนานุกรมและแหล่งข้อมูลต่างๆ แล้วเขียนคำอธิบาย

ผู้แปลหวังเป็นอย่างยิ่งว่าภาคผนวกคัมภีร์มหาวัสตุอวทานเล่มนี้จะเป็นอุปกรณ์ช่วยเสริมให้ผู้อ่านเข้าใจเนื้อหาคัมภีร์ได้อย่างถูกต้องง่ายขึ้นและเป็นประโยชน์สูงสุดแก่วงวิชาการสืบไป

รศ.ดร. สำเนียง เลื่อมใส

ภาควิชาภาษาตะวันออก
คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
1 พฤศจิกายน 2564

ส่วนที่ 1

บทวิเคราะห์
คัมภีร์มหาวัสตุอวทาน

บทวิเคราะห์คัมภีร์มหาวัสตุอวทาน

โดย รองศาสตราจารย์ ดร. สำเนียง เลื่อมใส

1. บทนำ

พุทธศาสนาถือกำเนิดและเจริญรุ่งเรืองอยู่ในประเทศอินเดียเมื่อประมาณ 2,600 ปีมาแล้วโดยมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นพระบรมศาสดา พระองค์เป็นโอรสของพระเจ้าศุทโธทนะแห่งราชวงศ์ศากยะ ประสูติที่บริเวณสวนลุมพินีซึ่งปัจจุบันอยู่ในประเทศเนปาล ตรัสรู้พระสัมโพธิญาณที่ตำบลคยา ทรงแสดงปฐมเทศนาที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวันแขวงเมืองพาราณสี ตรัสสั่งสอนประชาชนชาวอินเดียเป็นเวลาถึง 45 ปี แล้วจึงเสด็จดับขันธปรินิพพานเมื่อพระชนมายุ 80 พรรษาที่กรุงกุสินารา หลังจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว 3 เดือนได้มีพระเถรานุเถระประชุมกันกระทำสังคายนาขึ้นเป็นครั้งแรกเพื่อรวบรวมคำสั่งสอนของพระองค์จัดหมวดหมู่เป็นพระไตรปิฎกที่เมืองราชคฤห์แคว้นมคธ ต่อมาอีก 100 ปีได้มีพระภิกษุกลุ่มหนึ่งเรียกว่าพวกวัชชีบุตรแห่งเมืองไวศาลีได้ถือปฏิบัติวัตถุ 10 ประการโดยอ้างว่าเป็นพระพุทธานุญาต แต่ภิกษุฝ่ายเถรวาทมีพระยสกากัณฑกบุตรเป็นต้นบอกว่าพระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ถือปฏิบัติได้เฉพาะในคราวบ้านเมืองเกิดวิกฤติเศรษฐกิจเท่านั้น เมื่อมีความเห็นขัดแย้งกันระหว่างภิกษุฝ่ายเถรวาทกับกลุ่มภิกษุวัชชีบุตรอย่างชัดเจน จึงได้มีการกระทำสังคายนาครั้งที่ 2 ที่เมืองไวศาลี ฝ่ายภิกษุวัชชีบุตรก็รวบรวมพรรคพวกของตนเป็นหมู่ใหญ่แยกตัวไปทำสังคายนาต่างหากเรียกว่า “มหาสังคีติ” และเรียกพวกตนเองว่า “มหาสังฆิกะ”[1] หลังจากการสังคายนาครั้งนั้นคณะสงฆ์จึงได้แตกแยกออกเป็น 2 นิกายอย่างชัดเจน ฝ่ายหนึ่งคือเถรวาทและอีกฝ่ายหนึ่งคือมหาสังฆิกะ

หลังจากที่คณะสงฆ์แตกแยกเป็น 2 นิกายแล้วต่อมาอีกประมาณ 100 ปี คือหลังพุทธปรินิพพานราว 200 ปีก็ได้มีนิกายแตกย่อยออกไปอีกมากมายซึ่งมีสาเหตุมาจากข้อขัดแย้ง 2 ประการ คือ เพราะการปฏิบัติพระวินัยไม่ทัดเทียมเสมอกัน เรียกว่าความวิบัติแห่งศีลสามัญญตาอย่างหนึ่ง เพราะทัศนะในเรื่องของหลักธรรมซึ่งได้อธิบายไม่ตรงกัน เรียกว่าความวิบัติแห่งทิฏฐิสามัญญตาอย่างหนึ่ง[2] เมื่อมีความคิดเห็นที่แตกต่างกันจึงนำไปสู่การปฏิบัติที่ต่างกันออกไป และในยุคเดียวกันนี้มีภิกษุรูปหนึ่งซึ่งอยู่ในกลุ่มมหาสังฆิกะชื่อมหาเทวะ[3] อวดอ้างตนว่าเป็นพระอรหันต์ เมื่อกระทำความผิดหลายอย่างจึงสร้างเหตุผลต่างๆ เพื่อกลบเกลื่อนความผิดนั้นๆ ของตน

---

[1]พระมหาสมจินต์ สมฺมาปญฺโญ, **พระพุทธศาสนามหายานในอินเดีย พัฒนาการและสารัตถธรรม** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2548), 51.

[2]อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสต์, **พระพุทธศาสนามหายาน** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539), 5.

[3]Bhikkhu Thich Thién Chéu, **The Literature of the Personalists of Early Buddhism** (Delhi: Motilal Banarsidass, 1977), 3.

ด้วยการแสดงทิฏฐิ 5 ประการ[4] ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับความบกพร่องของพระอรหันต์ ทำให้ภาพแห่งพระอรหันต์ตกต่ำในสายตาของคนทั่วไป เมื่อแนวคิดเกี่ยวกับสถานะของพระอรหันต์เป็นอย่างนี้ ต่อมาจึงเกิดนิกายโลโกตตรวาทขึ้นในสายมหาสังฆิกะเพื่อเปลี่ยนแนวทางในการสอนจากอุดมคติอรหันต์ไปสู่อุดมคติพุทธะ โดยแต่งคัมภีร์ขึ้นมาเพื่อเผยแพร่อุดมคติพุทธะชื่อมหาวัสตุ[5] เพื่อเชิดชูภาพแห่งพุทธภาวะ เช่น พระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้าเป็นโลกุตตระ (เหนือโลก) พระพุทธองค์ไม่ทรงบรรทม มีแต่ทรงเข้าฌานเพื่อพักผ่อนอิริยาบถ การเผยแผ่คำสอนในลักษณะนี้ของนิกายโลโกตตรวาทได้ผลดีมาก ทำให้คนลืมภาพแห่งความเป็นพระอรหันต์ นึกถึงเฉพาะภาพแห่งความเป็นพระพุทธเจ้า เมื่อประสงค์จะเป็นพระพุทธเจ้าก็ต้องปฏิญาณตนเป็นพระโพธิสัตว์ อุดมการณ์โพธิสัตว์จึงเกิดขึ้นในยุคนี้[6]

ประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 3 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 4 พุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองอย่างมากภายใต้การอุปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกมหาราช กษัตริย์องค์ที่ 3 แห่งราชวงศ์โมริยะ ซึ่งปกครองรัฐมคธอยู่ที่เมืองปาฏลีบุตร พระองค์โปรดให้ทำสังคายนาครั้งที่ 3 และทรงรวบรวมพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าแบ่งไปประดิษฐานในพระสถูปเจดีย์ที่สร้างขึ้นในสมัยนั้นมากมายหลายแห่งในราชอาณาจักรของพระองค์ ประเพณีที่นิยมสร้างพระสถูปเจดีย์เป็นพุทธบูชาจึงแพร่หลายตั้งแต่ครั้งนั้นเป็นต้นมา นอกจากทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนาภายในราชอาณาจักรแล้ว พระองค์ยังได้ส่งสมณทูตไปเผยแพร่ศาสนาในประเทศใกล้เคียงถึง 9 สายจนพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองนอกราชอาณาจักรในเวลาต่อมา อย่างไรก็ตาม ในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชนั้นได้มีนิกายต่างๆ แยกออกไปประมาณ 26 นิกาย เป็นนิกายที่แยกออกจากนิกายเถรวาทจำนวน 17 นิกาย และแยกออกจากนิกายมหาสังฆิกะจำนวน 9 นิกาย[7] โดยมีลำดับการแยกย่อยดังนี้

ฝ่ายเถรวาทมีนิกายที่แยกออกไป 3 นิกาย ได้แก่

1. นิกายสถวิรวาท มีนิกายแยกออกไปอีก 2 นิกาย คือ
   1.1 นิกายสรวาสติวาท ซึ่งมีนิกายแยกออกไป 1 นิกาย คือ นิกายเสาตรานติกะ
   1.2 นิกายวิภัชยวาทิน ซึ่งมีนิกายแยกออกไปอีก 3 นิกาย คือ

---

[4]ทิฏฐิ 5 ประการของพระมหาเทวะมีดังนี้ 1. พระอรหันต์อาจถูกมารยั่วยวนได้ในความฝัน 2. พระอรหันต์อาจมีอัญญาณได้ 3. พระอรหันต์อาจยังมีความสงสัยในธรรมของพระพุทธเจ้า 4. บุคคลเป็นอรหันต์ได้โดยไม่รู้ตัว ต้องให้ผู้อื่นพยากรณ์ให้จึงรู้ได้ 5. บุคคลจะบรรลุเป็นพระอรหันต์ได้ด้วยการเปล่งอุทานว่าทุกข์หนอๆ ดูรายละเอียดใน เสถียร โพธินันทะ, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543), 134-135; และ พระอุดรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), **ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538), 206.

[5]พระมหาสมจินต์ สมฺมาปญฺโญ, **พระพุทธศาสนามหายานในอินเดีย พัฒนาการและสารัตถธรรม**, 51.

[6]ดูเพิ่มเติมใน Paul Williams, **Mahāyāna Buddhism : The Doctrinal Foundation** (London and New York: Routledge, 1994), 16-20.

[7]Karl H. Potter, ed., **Encyclopedia of Indian Philosophies**, Vol. VIII, (New Delhi: Motilal Banarsidass, 1978), 22-28.

1.2.1 นิกายกาศยปียะ

1.2.2 นิกายเถรวาท ซึ่งมีนิกายแยกไปแพร่ขยายในประเทศศรีลังกา 3 นิกาย คือ นิกายมหาวิหารวาสี นิกายอภยคิริวาสี และนิกายเชตวนียะ

1.2.3 นิกายมหีศกะ ซึ่งมีนิกายที่แยกออกไปอีก 1 นิกาย คือ นิกายธรรมคุปตกะ

2. นิกายวาตสีปุตรียะ มีนิกายแยกกออกไปอีก 4 นิกาย คือ

2.1 นิกายธรรมโมตตรียะ

2.2 นิกายภัทรยานียะ

2.3 นิกายสัมมิตียะ

2.4 นิกายษัณณคริกะ

3. นิกายไหมวตะ

ดังนั้น เมื่อนับรวมนิกายที่แยกออกไปจากนิกายเถรวาทตั้งแต่ พ.ศ. 200 เป็นต้นมาจึงมีจำนวนทั้งสิ้น 17 นิกาย[8]

ฝ่ายมหาสังฆิกะในตอนแรกมีนิกายที่แยกออกไป 2 นิกาย ได้แก่

1. นิกายโลโกตตรวาท (หรือเอกวยวหาริกะ)

2. นิกายโคกุลิกะ ต่อมามีนิกายแยกออกไป 3 นิกาย คือ

2.1 นิกายไจตียะหรือไจตสิกะ ซึ่งต่อมามีนิกายแยกออกไปอีก 4 นิกาย คือ

2.1.1 นิกายปูรวไศละ

2.1.2 นิกายอปรไศละหรือนิกายอุตตรไศละ

2.1.3 นิกายราชคิริกะ

2.1.4 นิกายสิทธารถิกะ

2.2 นิกายพหุศรุตียะ

2.3 นิกายปรัชญัปติวาทิน

ดังนั้น เมื่อนับนิกายที่แยกออกไปจากนิกายมหาสังฆิกะตั้งแต่ พ.ศ. 200 เป็นต้นมาจึงมีจำนวนทั้งสิ้น 9 นิกาย[9]

การเกิดขึ้นของนิกายต่างๆ อาจเป็นแรงกระตุ้นให้คณะสงฆ์แต่ละฝ่ายหาวิธีรักษาพระพุทธพจน์ในรูปแบบของตนๆ โดยปรับเปลี่ยนการสอนให้เหมาะสมกับสภาพทางภูมิศาสตร์และสภาพความเป็นอยู่ มีการสร้างสรรค์วรรณกรรมขึ้นมากมายเพื่ออธิบายระบบความคิดและความเชื่อของกลุ่มตน วรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่ถูกประพันธ์ขึ้นในช่วงต้นของคริสตกาลและช่วงศตวรรษก่อนหน้าคริสตกาลจึงแบ่งออกกว้างๆ เป็น 2 ประเภท[10] คือประเภทแรกเป็นคัมภีร์

---

[8]ดูเพิ่มเติมใน พระมหาพุทธรักษ์ ปราบนอก, **"การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์มหายานสูตราลังการ"** (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547), 12-18.

[9]Karl H. Potter, ed., **Encyclopedia of Indian Philosophies**, Vol. VIII, 22-28.

[10]Kalpana Upreti, **India as Reflected in the Divyāvadāna** (New Delhi: Munshiram Manoharlal, 1995), 2.

สำหรับพระสงฆ์ที่ละการครองเรือนมาอาศัยอยู่ในวัดจะมีเนื้อหาว่าด้วยการวิเคราะห์หรือการอภิปรายเกี่ยวข้องกับพระสูตร พระวินัย และพระอภิธรรม อีกประเภทหนึ่งเป็นคัมภีร์สำหรับผู้ที่ยังอยู่ครองเรือนจะมีเนื้อหาเน้นการสอนจริยธรรมศีลธรรม มีลักษณะที่แสดงการเชิดชูพระพุทธเจ้าโดยกล่าวถึงชีวประวัติของพระองค์ควบคู่ไปกับการสั่งสอนหลักธรรม บรรดานักประพันธ์ที่มีชื่อเสียงในช่วงพุทธศาสนาตอนต้นมีความเห็นตรงกันว่าพระไตรปิฎกฉบับบาลีของนิกายเถรวาทหรือสถวีรวาทเป็นคัมภีร์เล่มแรกสุดในบรรดาคัมภีร์ทั้งหมดที่ประพันธ์ขึ้นและเสร็จสิ้นในช่วงศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกาล[11] ในขณะที่นิกายอื่นๆ ยังอยู่ในขั้นตอนของการเริ่มต้นดำเนินการผลิตคัมภีร์ของตน งานประพันธ์ทางด้านพุทธศาสนาเริ่มขยายตัวมากขึ้นในราวคริสต์ศตวรรษที่ 1 ในช่วงสมัยนี้นิกายต่างๆ ที่อยู่ต่างสถานที่ในอินเดียได้พากันสร้างสรรค์วรรณกรรมพุทธศาสนาขึ้นจำนวนมาก โดยผู้ประพันธ์ได้ปรับใช้ภาษาต่างๆ เป็นสื่อในการนำเสนอผลงานของตน ได้แก่ ภาษาปรากฤต ภาษาไปศาจี ภาษาสันสกฤตแบบแผน และภาษาสันสกฤตแบบผสม ในกลุ่มที่ใช้ภาษาสันสกฤตทั้งที่เป็นแบบแผนและแบบผสมมีสองสำนักที่โดดเด่น คือ นิกายโลโกตตรวาทแห่งสำนักมหาสังฆิกะและนิกายสรวาสติวาท[12] งานวรรณกรรมทางพุทธศาสนาของนิกายต่างๆ ในยุคเริ่มแรกที่สำคัญ เช่น คัมภีร์อวทาน-ศตกะ[13] คัมภีร์มูลสรวาสติวาทวินยวัสตุ[14] และคัมภีร์ทิวยาวทาน[15] ซึ่งจัดเป็นผลงานของนิกายสรวาสติวาท ขณะที่คัมภีร์มหาวัสตุอวทานเป็นผลงานของนิกายโลโกตตรวาทแห่งสำนักมหาสังฆิกะ คัมภีร์เหล่านี้แม้จะประพันธ์ขึ้นจากต่างนิกายต่างวาระ แต่เมื่อพิจารณาถึงเนื้อหาจะพบจุดร่วมที่สำคัญอย่างหนึ่งคือการยกย่องสรรเสริญพระพุทธเจ้าในลักษณะที่เป็นบุคคลพิเศษสูงสุด

นิกายโลโกตตรวาทนั้นแรกเริ่มก่อตัวอยู่ในแคว้นมคธ ตั้งมั่นที่กรุงปาฏลีบุตรและไวศาลี แล้วแผ่ขยายออกไปทางตอนกลางของอินเดีย มีความเจริญรุ่งเรืองมากในมัธยประเทศ มีการสอน

---

[11] Ibid., 1.

[12] ดูเพิ่มเติมใน ปัทมา นาควรรณ, **การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ทิวยาวทานเรื่องที่ 1-19** (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556), 2.

[13] คัมภีร์อวทาน-ศตกะเรียบเรียบขึ้นประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 1 หรือก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 2 กำหนดระยะเวลาคร่าวๆ ประมาณคริสต์ศักราช 100 เป็นวรรณคดีคำสอนประเภทอวทานที่รวบรวมอวทานไว้ทั้งสิ้น 100 เรื่อง J.S. Speyer, ed., **Avadāna-śataka**, Vol. 1 (St. Pétersbourg: De Pacadémie Impériele des Sciences, 1902), v.; and P.L. Vaidya, ed. **Avadāna-śataka** (Darbhanga: The Mithila Institute, 1958), x.

[14] คัมภีร์มูลสรวาสติวาทวินัยวัสตุเกิดขึ้นหลังจากคริสต์ศตวรรษที่ 3 แต่ไม่ได้ระบุชัดว่าเกิดขึ้นที่ใด เมื่อใด หรือใครเป็นผู้แต่ง มี 5 เรื่อง ลักษณะเนื้อหาแบ่งเป็นหลายส่วน เป็นพระวินัยส่วนหนึ่งคือวินยวัสตุปราติโมกษสูตร และประกอบด้วยเนื้อหาส่วนอื่นๆ ที่เกี่ยวกับกรรมวากยะ และปรัชญาปารมิตาเป็นต้น ดู S. Bagchi, **Mūlasarvāstivāda-vinayavastu** Vol.1 (Darbhanga: The Mithila Institute, 1967), xiii.

[15] คัมภีร์ทิวยาวทานเรียบเรียงขึ้นก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 3 หรือก่อนนั้นราวคริสต์ศตวรรษที่ 1 และรวบรวมเสร็จไม่น่าจะเกินศริสต์ศตวรรษที่ 4 ดู Maurice Winternitz, **History of Indian Literature**, Vol.II, 1983 rpt. (Delhi: Motilal Banarsidass, 1993), 273-274.

หลักธรรมสำคัญเช่นเดียวกับฝ่ายเถรวาท เช่น เรื่องกฎแห่งกรรม อริยสัจ 4 อริยมรรคมีองค์ 8 และปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น สิ่งที่ต่างจากเถรวาทจึงไม่ใช่หลักธรรม หากแต่เป็นแนวคิดที่ว่าพระพุทธเจ้าไม่ใช่มนุษย์ธรรมดา ทรงเป็นโลกุตตระ พระกายและอานุภาพของพระองค์ไม่มีที่สิ้นสุด เชื่อมั่นในการสืบทอดเชื้อสายของพระพุทธเจ้าว่าพระองค์ทรงเป็นเทวดามาก่อนจึงมีสภาวะเหนือมนุษย์ มีเทวภาวะตลอดเวลา สามารถแสดงฤทธิ์และปาฏิหาริย์ต่างๆ ได้ ดังเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน แนวคิดดังกล่าวจึงแตกต่างจากนิกายเถรวาทที่ถือว่าพระพุทธเจ้าทรงโปรดเวไนยสัตว์ในลักษณะที่พระองค์มีพระกายเป็นมนุษย์ทุกประการ

2. ประวัติคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน

วรรณคดีสันสกฤตมีพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ยุคพระเวท (Vedic Sanskrit) จนถึงยุควรรณคดีแบบแผน (Classical Sanskrit) ซึ่งดำเนินต่อมาจนปัจจุบัน ด้วยระยะเวลาที่ยาวนานทำให้มีวรรณคดีเกิดขึ้นจำนวนมากโดยแบ่งอย่างกว้างๆ ได้ 4 ประเภท อันดับแรกคือวรรณคดีเกี่ยวกับศาสนาและปรัชญา เรียกว่า อาคม (āgama) ได้แก่ คัมภีร์สำคัญของยุคพระเวท ซึ่งประกอบไปด้วยคัมภีร์พระเวท คัมภีร์พราหมณะ คัมภีร์อารัณยกะ และคัมภีร์อุปนิษัท ประเภทที่สองคือวรรณคดีเกี่ยวกับวิชาการต่างๆ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นวิชาศึกษาความรู้เพื่อให้เข้าใจพระเวทได้อย่างลึกซึ้ง เช่น อัษฏาธยายีของปาณินิ เรียกว่า ศาสตร์ (śāstra) ประเภทที่สามคือวรรณคดีที่มีเนื้อหาอิงประวัติศาสตร์แต่งขึ้นเพื่อสดุดีวีรบุรุษ เรียกว่า อิติหาสะ (itihāsa) และประเภทสุดท้ายคือวรรณคดีที่มีเนื้อหาสะท้อนให้เห็นประสบการณ์ชีวิตมนุษย์โดยมุ่งสร้างอารมณ์สุนทรีย์เป็นสำคัญ เรียกว่า กวีนิพนธ์หรือกาวยะ (kāvya)[16] คัมภีร์มหาวัสตุอวทานจัดเข้าในประเภทอาคม คือเป็นงานเขียนเกี่ยวกับศาสนาและปรัชญา รูปแบบการเขียนมุ่งเน้นสื่อความหมายในทางอุดมคติ มีการสอดแทรกนิทานชาดกเพื่อให้เกิดความสนุกเพลิดเพลินและจดจำได้ง่ายตามแบบฉบับของตน ดังที่วิสุทธ์ บุษยกุล กล่าวไว้ว่า “กวีอินเดียชอบแต่งเรื่องนิทานซ้อนนิทาน คือตัวละครในเรื่องส่วนใหญ่จะเล่าเรื่องนิทานแทรก และในเรื่องแทรกอาจเล่าเรื่องแทรกอีกก็ได้”[17] ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้ก็มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานด้วย

2.1 ชื่อคัมภีร์และความหมาย

ชื่อคัมภีร์เรียกว่า “มหาวัสตุ” บ้าง “มหาวัสตุอวทาน” บ้าง ในตอนต้นของคัมภีร์เล่ม 1 ส่วนที่เป็นนิทานกถาจะปรากฏคำเรียกชื่อเพียง “มหาวัสตุ” ดังข้อความว่า “เริ่มต้นคัมภีร์มหาวัสตุอันเป็นพระวินัยปิฎกตามการท่องจำสืบต่อกันมาของเหล่าภิกษุผู้เป็นอารยมหาสังฆิกะสำนัก

---

[16]กุสุมา รักษามณี, **การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2549), 9-11.

[17]วิสุทธ์ บุษยกุล, **อักษรวิสุทธ์** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2542), 49.

โลโกตตรวาทผู้มีถิ่นพำนักอยู่ในมัธยประเทศ”[18] ส่วนคำว่า “อวทาน” ปรากฏในตอนท้ายของคัมภีร์เล่ม 3 โดยเรียกว่า “ศรีมหาวัสตุอวทาน” ดังข้อความว่า “คัมภีร์ศรีมหาวัสตุอวทานตามการท่องจำของเหล่าภิกษุสำนักโลโกตตรวาทฝ่ายมหาสังฆิกะจบเพียงเท่านี้”[19] นอกจากนี้คำว่า “มหาวัสตุอวทาน” ก็ปรากฏอยู่ในวลีตอนจบของเรื่องย่อยแต่ละเรื่องด้วย เช่น “เรื่องพระพุทธเจ้าทีปังกรในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานจบเพียงเท่านี้”[20] เป็นต้น

“มหาวัสตุอวทาน” เป็นคำสมาสของคำ 3 คำ คือ มหา + วัสตุ + อวทาน เฉพาะคำว่า “มหาวัสตุ” แปลว่าเรื่องราวอันยิ่งใหญ่ ส่วน “อวทาน” นั้นเป็นคำที่นักวิชาการทั้งหลายมีความเห็นหลากหลายทั้งเหมือนกันและต่างกันดังนี้

มักซ์ มึลเลอร์ (Max Müller)[21] ให้ความเห็นว่า อวทานน่าจะประกอบมาจากธาตุ ทา (dā) หรือธาตุ โท (do) ซึ่งมีความหมายว่า สะอาด บริสุทธิ์ ผสมกับอุปสรรค อว (ava) รวมกันเป็น อวทาน มีความหมายว่า การกระทำที่บริสุทธิ์ การกระทำอันดีงามหรือตำนาน

เจ.เอส. สเปเยอร์ (J.S. Speyer)[22] ให้ความหมายว่า อวทาน น่าจะสร้างมาจากธาตุ ทา (dā) หรือ โท (do) ซึ่งมีความหมายว่า ตัด แบ่ง แยก ผสมกับอุปสรรค อว (ava) รวมเป็น อวทาน แปลว่า ตัดบางสิ่งหรือเลือกบางสิ่ง หมายความว่าตัดสิ่งที่ไม่ดีออกไป เลือกเฉพาะสิ่งที่ดีจนนำไปสู่การบรรลุผลสำเร็จที่สูงส่งหรือบรรลุผลสำเร็จที่มีชื่อเสียง

มอริซ วินเทอร์นิตซ์ (Maurice Winternitz)[23] ให้ความหมายว่า การกระทำที่โดดเด่น การกระทำที่น่าสนใจ การกระทำที่แสดงความสามารถ

พี.แอล. ไวทยะ (P.L. Vaidya)[24] กล่าวว่า อวทาน หมายถึง การกระทำดี การกระทำที่มีชื่อเสียง การกระทำอย่างกล้าหาญ การกระทำที่ประเสริฐ

เจ.เจ. โจนส์ (J.J. Jones)[25] ให้ความหมายว่า ความกล้าหาญและคุณงามความดีต่างๆ

---

[18]ต้นฉบับว่า “อารฺยมหาสำฆิกานำ โลโกตฺตรวาทินำ มธฺยเทศิกานำ ปาเจน วินยปิฏกสฺย มหาวสฺตุเย อาทิ” ดู มหาวัสตุ เล่ม 1 : 226; Sitansusekhar Bagchi, ed. **Mahāvastu Avadāna,** Vol. I (Darbhanga: Mithila Institute of Post-Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning, 1970), 2.

[19]ต้นฉบับว่า “ศฺรีอารฺยมหาสำฆิกานำ โลโกตฺตรวาทินำ ปาเจน อิติ ศฺรีมหาวสฺตุอวทานำ สมาปฺตำ” มหาวัสตุ เล่ม 3 : 627; Radhagovinda Basak, ed. **Mahāvastu Avadāna,** Vol. III (Calcutta: Calcutta Sanskrit College, 1968), 619.

[20]ต้นฉบับว่า “อิติ ศฺรีมหาวสฺตุอวทาเน ทีปงฺกรวสฺตุ สมาปฺตำ” ดู มหาวัสตุ เล่ม 1 : 412; Sitansusekhar Bagchi, ed. **Mahāvastu Avadāna,** Vol. I, 196.

[21]Max Müller, ed., **The Sacred Books of the East : The Dhammapada,** Vol. 10, Part I (Oxford: Clarendon, 1881), 50.

[22]J.S. Speyer, ed. **Avadāna-śataka,** Vol. 2 (St. Petersbourg: De Pacadémie Impériele des Sciences, 1909), III-IV.

[23]Maurice Winternitz, **History of Indian Literature**, Vol.II, 266.

[24]P.L. Vaidya, ed., **Avadāna-śataka** (Darbhanga : The Mithila Institute, 1958), IX.

[25]J.J. Jones, trans**. The Mahāvastu**, Vol.1, Reprint (London: The Pali Texts Society, 1987), xiv.

จี.เค. นริมัน (G.K. Nariman)[26] ให้ความหมายว่า การบรรลุผลสำเร็จที่ยิ่งใหญ่ทางศาสนา การบรรลุผลสำเร็จทางศีลธรรมหรือประวัติการบรรลุผลสำเร็จที่ยิ่งใหญ่

วี.เอส. อัพเต (V.S. Apte)[27] ให้ความหมายว่า อวทาน คือการกระทำที่บริสุทธิ์ กิจที่ทำสำเร็จลุล่วง การกระทำที่ยิ่งใหญ่ การกระทำที่กล้าหาญ

ศรมิษฐา ศรมา (Sharmistha Sharma)[28] อธิบายว่า อวทาน มาจาก อว + ทาน โดยที่ อว เป็นอุปสรรค แปลว่า ดี ประเสริฐ สูงส่ง มีชื่อเสียง และ ทาน สร้างคำมาจากธาตุ ทา แปลว่า ให้ แบ่ง จำแนก ดังนั้น อวทานจึงมีความหมายว่า การทำดี การกระทำที่สูงส่ง การกระทำที่มีชื่อเสียง หรือการกระทำที่กล้าหาญ

สุมาลี ลิ้มประเสริฐ[29] ผู้ศึกษาลักษณะและความหมายของอวทานโดยพิจารณาจากกลุ่มคำศัพท์ที่นักไวยากรณ์ทั้งหลายได้แสดงไว้ จำแนกความหมายของคำว่า อวทาน ตามรูปศัพท์ไว้ 3 ความหมาย ได้แก่ (1) การกระทำที่ยิ่งใหญ่หรือการกระทำที่น่ายินดี (2) การตัดหรือการเลือกบางสิ่ง (3) การกระทำที่บริสุทธิ์หรือการทำดี

จากความเห็นส่วนใหญ่ของนักวิชาการดังที่กล่าวข้างต้นสรุปได้ว่า อวทานคือการกระทำที่สูงส่ง การกระทำที่กล้าหาญ การกระทำที่ยิ่งใหญ่ การกระทำที่มีชื่อเสียง หรือการบรรลุผลสำเร็จที่ยิ่งใหญ่ เมื่อรวมเป็น “มหาวัสตุอวทาน” จึงหมายถึงเรื่องราวเกี่ยวกับการกระทำที่ยิ่งใหญ่หรือการกระทำที่สูงส่งน่ายกย่องอันเกิดจากการให้หรือการเสียสละที่ยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้าและสาวกของพระองค์นั่นเอง

2.2 ผู้แต่งและช่วงเวลาที่แต่งคัมภีร์

คัมภีร์มหาวัสตุอวทานไม่ปรากฏนามผู้แต่งและไม่มีคำระบุถึงช่วงเวลาที่แต่งไว้ จึงไม่อาจชี้ชัดได้ว่าคัมภีร์นี้ใครเป็นผู้แต่งและแต่งขึ้นเมื่อใด คัมภีร์บอกแต่เพียงว่าเป็นวินัยปิฎกของนิกายโลโกตตรวาทสาขาของสำนักมหาสังฆิกะ นักวิชาการหลายคนได้ศึกษาเนื้อหาของคัมภีร์แล้วก็มีความเห็นแตกต่างกันไป เช่น วินเทอร์นิทซ์ (Winternitz) อ้างข้อความที่กล่าวถึงดอกบัววงเป็นวงกลมเป็นรัศมีรอบพระเศียรของพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นอิทธิพลจากศิลปะการแกะสลักของชาวคันธาระก็สันนิษฐานว่าคัมภีร์น่าจะแต่งขึ้นในช่วงก่อนคริสตกาล เพราะเรื่องรัศมีรอบพระเศียรนี้จิตรกรชาวกรีกนำเข้าไปเผยแพร่ในอินเดีย[30] และการที่คัมภีร์กล่าวถึงพวกฮั่น ภาษาจีน ตัวหนังสือจีน และนักโหราศาสตร์โดยใช้ศัพท์ว่าโหราปาฐกะก็ทำให้เชื่อว่าคัมภีร์น่าจะแต่งในราว

---

[26]G.K. Nariman, **Literary History of Sanskrit Buddhism,** 2nd ed. (Bombay: Indian Book Depot, 1923), 45.

[27]V.S. Apte, **The Student’s Sanskrit-English Dictionary,** 1970 rpt. (Delhi: Motilal Banarsidass, 1993), 59.

[28]Sharmistha Sharma, **Buddhist Avadāna** (Delhi: Eastern Book Linkers, 1985), 5-6.

[29]สุมาลี ลิ้มประเสริฐ, “**การศึกษาเรื่องอวทาน-กัลปลตาของเกษเมนทระ : ความสัมพันธ์ของเรื่องสุธน-กินนรีกับวรรณคดีไทย**” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550), 25.

[30]Maurice Winternitz, **History of Indian Literature**, Vol.II, (footnote), 237.

คริสต์ศตวรรษที่ 4[31] ฝ่ายเตลวัตเต ราหุละ (Telwatte Rahula) ผู้ศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์อย่างละเอียดกล่าวว่าคัมภีร์มหาวัสตุอวทานมีร่องรอยที่แสดงความรู้สึกต่อต้านพราหมณ์อย่างรุนแรง ลักษณะเช่นนี้น่าเชื่อว่าคัมภีร์แต่งขึ้นหลังจากที่มีคัมภีร์พระไตรปิฎกแล้ว[32] ส่วนเชษฐ์ ติงสัญชลี ผู้เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์ศิลปะมีความเห็นว่าคัมภีร์มหาวัสตุน่าจะแต่งขึ้นในคันธาระและกัศมีร์ราวคริสต์ศตวรรษที่ 3-5[33] อย่างไรก็ตาม วินเทอร์นิทซ์ (Winternitz) ได้สรุปว่าแก่นสำคัญของคัมภีร์นี้เป็นเรื่องที่เก่าแก่มาก อาจมีกำเนิดประมาณ 2 ศตวรรษก่อนคริสตกาลและมีการแก้ไขเพิ่มเติมหลายครั้งจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 4 หรืออาจมีการเพิ่มเติมขึ้นเรื่อยๆ หลังจากนั้น[34]

คณะสงฆ์นิกายโลโกตตรวาทนอกจากเผยแพร่คัมภีร์มหาวัสตุอวทานอยู่ทางตอนกลางและตอนเหนือของอินเดียแล้วยังได้เผยแพร่เข้าไปในทิเบตและเนปาลประมาณช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 12–13 ด้วย ดังปรากฏในบันทึกประวัติศาสตร์ของตารานาถ (Tārānātha) ที่ระบุว่าในช่วงเวลานั้นมีการบวชพระนิกายโลโกตตรวาทฝ่ายมหาสังฆิกะอยู่ แต่หลังจากคริสต์ศตวรรษที่ 13 เป็นต้นมาร่องรอยของนิกายโลโกตตรวาทและคัมภีร์มหาวัสตุอวทานก็ขาดหายไป[35] สำหรับประเทศอินเดียเองช่วงเวลานั้นก็มีภัยสงครามจากภายนอกมารุกราน วัดวาอารามทั้งหลายก็ถูกทำลาย คัมภีร์ต่างๆ ก็ถูกทำลายไปด้วย จึงไม่พบร่องรอยคัมภีร์มหาวัสตุอวทานในประเทศอินเดียอีกเลย แต่ก็ยังโชคดีที่คัมภีร์ได้เผยแพร่ไปยังประเทศข้างเคียง เช่น ทิเบตและเนปาลก่อนแล้ว ไม่เช่นนั้นคัมภีร์อันทรงคุณค่าก็คงจะอันตรธานไม่เหลือหลักฐานใดๆ ให้เราได้ศึกษาอีก

2.3 ประวัติการค้นพบคัมภีร์ การตรวจชำระและการจัดพิมพ์

ตามประวัติกล่าวว่า ข้าหลวงอังกฤษประจำเนปาลชื่อไบรอัน ฮอตัน ฮอดจ์สัน (Brian Houghton Hodgson) เป็นผู้ที่ค้นพบคัมภีร์มหาวัสตุอวทานในประเทศเนปาล ต้นฉบับคัมภีร์เขียนด้วยลายมือ อักษรเนวารี เป็นสมุดกระดาษขนาดกว้าง 5.25 นิ้ว ยาว 18.75 นิ้ว จำนวน 334 แผ่น แต่ละหน้ามี 11 บรรทัด ฮอดจ์สันได้มอบคัมภีร์นี้ให้แก่ Bibliothèque Nationale (หอสมุดแห่งชาติ) ของฝรั่งเศส ต่อมาเอมิล เซนาร์ต (Émile Senart) ได้นำมาตรวจชำระพร้อมกับทำเชิงอรรถอธิบายเป็นภาษาฝรั่งเศสอยู่หลายปีจึงส่งพิมพ์แยกเป็น 3 เล่ม ที่กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ระหว่างปี

---

[31] Ibid.

[32] Telwatte Rahula, **A Critical Study of the Mahāvastu** (Delhi: Motilal Banarsidass, 1978), 16.

[33] เชษฐ์ ติงสัญชลี, **สัตตมหาสถาน: พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์** (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2555), 26.

[34] Maurice Winternitz, **History of Indian Literature**, Vol.II, 238.

[35] ดูรายละเอียดใน Vincent Tournier, "**The Mahāvastu and the Vinayapiṭaka of the Mahāsaṃghika-Lokottaravādins**" in the Annual Report of the International Research Institute for Advanced Buddhology at Soka University for the Academic Years 2011, Vol. XV, March 2012, Offprint. (Tokyo : Soka University, 2012), 96.

ค.ศ. 1882 ถึง ค.ศ. 1897[36] ในช่วงที่เซนาร์ตทำการตรวจชำระคัมภีร์นั้นได้ใช้ต้นฉบับที่เขียนด้วยลายมือประกอบการพิจารณาถึง 6 ฉบับ (เรียกว่า Manuscripts A, B, M, N, C, L)[37] แต่ฉบับที่เซนาร์ตเลือกใช้เป็นหลักในการตรวจชำระคือ Manuscript B (Bibliothèque Nationale, Paris) ซึ่งเป็นฉบับที่มีอายุเก่าที่สุดในจำนวนนั้นและใช้ฉบับอื่นๆ ที่เหลือเป็นเครื่องสอบทานในจุดที่พบปัญหา[38]

ต้นฉบับคัมภีร์ (Manuscript B) ที่เซนาร์ตใช้ตรวจชำระนั้นพบถ้อยแถลงของผู้จดจารคัมภีร์อยู่ตอนท้ายสุดของคัมภีร์มีข้อความว่า “พระศรีนันทาจารย์ได้เขียนสุภาษิตนี้เพื่อประโยชน์แก่ตน”[39] ทำให้รู้ว่าพระเถระชื่อศรีนันทาจารย์ได้จดจารคัมภีร์มหาวัสตุขึ้นสำหรับตนเองไว้ใช้สวดหรืออ่าน ซึ่งสันนิษฐานว่าพระสงฆ์รูปอื่นในสมัยนั้นก็คงมีการจดจารคัดลอกคัมภีร์ไว้ใช้ส่วนตัวเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ยังพบข้อความระบุวันเดือนปีที่จดจารว่า “ปีสัมวัต 842 ขึ้น 15 ค่ำ เดือนอาษาฒะ” เมื่อตรวจสอบแล้วพบว่าปีสัมวัตที่กล่าวถึงคือปีปฏิทินของเนปาล (Nepal Samvat)[40] เริ่มใช้ครั้งแรกเมื่อวันที่ 20 ตุลาคม ค.ศ. 879 คำนวณได้ว่าปีสัมวัต 842 ตรงกับปี ค.ศ. 1721[41] จึงสรุปได้ว่าวันเดือนปีที่พระศรีนันทาจารย์จดจารคัมภีร์มหาวัสตุสำเร็จ คือ วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 ค.ศ. 1721 หรือ พ.ศ. 2264 ดังนั้น ต้นฉบับคัมภีร์จึงมีอายุประมาณ 300 ปี ส่วนพระศรีนันทาจารย์เป็นใครนั้นไม่สามารถตรวจสอบได้ ทราบแต่ว่าท่านเป็นพระอาจารย์ในพุทธศาสนานิกายวัชรยานพำนักอยู่ที่วัดชโศธรมหาวิหาร ซึ่งปัจจุบันเรียกว่าวัดยโศธรามหาวิหาร (Yashodhara Mahavihar) ส่วนมหานครปัตตนะก็คือเมืองปาตัน (Patan) ในประเทศเนปาลปัจจุบันนั่นเอง

หลังจากที่เซนาร์ตได้จัดพิมพ์คัมภีร์มหาวัสตุเป็น 3 เล่มที่ประเทศฝรั่งเศสแล้ว ต่อมาก็มีนักวิชาการอีกหลายคนมีโครงการแปลคัมภีร์นี้ เช่น รูดอล์ฟ ออตโต แฟรงค์ (Rudolf Otto Franke : 1862-1928) ต้องการแปลคัมภีร์เป็นภาษาเยอรมันทั้งหมด แต่สุดท้ายก็แปลไม่จบ ส่วนเอิร์นสต์ เลอแมนน์ (Ernst Leumann : 1851-1931) แห่งมหาวิทยาลัย Freiburg ก็ได้ร่วมกันอ่านทบทวนคัมภีร์มหาวัสตุกับลูกศิษย์ชาวญี่ปุ่นหลายคน เช่น ไคคิโยคุ วาตานาเบ้ (Kaikyoku Watanabe), ชินโด ชิไรชิ (Shindo Shiraishi), อุนไร โองิฮาร่า (Unrai Wogihara) และคนอื่นๆ อีก เขาพบว่าฉบับที่เซนาร์ตตรวจชำระยังมีประเด็นที่ต้องทบทวนใหม่ ต่อมาชิไรชิ (Shiraishi) ลูกศิษย์ของ

---

[36]ดูคำนิยม วิสุทธิ์ บุษยกุล อ้างถึงใน รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, **นิทานชาดก ฉบับเปรียบเทียบในคัมภีร์มหาวัสตุและอรรถกถาชาดก**, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : สถาพรบุ๊คส์, 2553), 20.

[37]Manuscript A เก็บรักษาที่ Société Asiatique, Paris; B, M, N เก็บรักษาที่ Bibliothèque Nationale, Paris; C เก็บรักษาที่ Cambridge University Library; และ L เก็บรักษาที่ Asiatic Society, London ดู Katarzyna Marciniak, **The Mahāvastu A New Edition**, Vol. III (Tokyo: The International Research Institute for Aadvanced Buddhology, Soka University, 2019), VII.

[38]Ibid.

[39]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 352.

[40]ดู https://en.wikipedia.org/wiki/Nepal_Sambat (เข้าถึงเมื่อ 15 กุมภาพันธ์ 2564)

[41]คำนวณโดยใช้ ค.ศ. 879 + เนปาลสัมวัต 842 = ค.ศ. 1721.

เลอแมนน์ก็ได้เตรียมการแปลคัมภีร์เป็นภาษาเยอรมันอีกในปี ค.ศ. 1927-1931 ภายใต้การดูแลของเลอแมนน์ แต่เนื่องจากเขาต้องย้ายกลับไปประเทศญี่ปุ่นและต่อมาได้ย้ายไปทำงานที่ประเทศจีนอีกในปี ค.ศ. 1945 ผลงานของเขาที่แปลไว้ได้ถูกทหารรัสเซียเผาทำลายไปหมดสิ้น คงเหลือเพียงบางส่วนที่ส่งให้เลอแมนน์ตรวจสอบและมีการจัดพิมพ์ที่ญี่ปุ่นในภายหลัง[42]

ในช่วงปี ค.ศ. 1940 มีนักวิชาการชาวเยอรมัน 2 คน คือ Hsiän-lin Dschi (Ji Xianlin) และ Herbert Günther ได้ทำการศึกษาภาษาที่ใช้ในคัมภีร์มหาวัสตุ ผลงานของทั้งสองคนเป็นที่ยอมรับและเป็นประโยชน์อย่างกว้างขวางในการศึกษาภาษาสันสกฤตผสมทางพุทธศาสนา แม้แฟรงคลิน เอดเจอร์ตัน (Franklin Edgerton) ก็ยังอ้างอิงผลงานของพวกเขา ต่อมาในปี ค.ศ. 1950 อุลริช ชไนเดอร์ (Ulrich Schneider) ก็เป็นอีกคนหนึ่งที่ได้ศึกษาวิจัยภาษาในคัมภีร์มหาวัสตุ โดยทำเป็นวิทยานิพนธ์เรื่อง “Die Deklination im Mahāvastu” บทความวิจัยของเขาที่เขียนขึ้นจากผลการศึกษาสร้างประโยชน์แก่วงวิชาการอย่างมาก[43]

ในปี ค.ศ. 1949-1956 ได้มีผู้แปลคัมภีร์มหาวัสตุอวทานเป็นภาษาอังกฤษจบบริบูรณ์ทั้ง 3 เล่ม คือ เจ.เจ. โจนส์ (J.J. Jones) โดยสมาคมบาลีปกรณ์แห่งกรุงลอนดอน (Pali Text Society, London) ประเทศอังกฤษ ได้จัดพิมพ์ทีละเล่มเมื่อแปลเสร็จในปี ค.ศ. 1949, 1952, 1956 ตามลำดับ นอกจากนี้ในปี ค.ศ. 1953 แฟรงคลิน เอ็ดเจอร์ตัน (Franklin Edgerton) ก็ได้ผลิตผลงานชิ้นสำคัญเกี่ยวกับไวยากรณ์และพจนานุกรมภาษาสันสกฤตผสมทางพุทธศาสนา (Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary) ออกมาเผยแพร่ในระยะเวลาไล่เลี่ยกัน กล่าวกันว่าคำศัพท์ที่เอ็ดเจอร์ตันรวบรวมไว้ในพจนานุกรมของเขามากกว่าครึ่งอ้างอิงมาจากคัมภีร์มหาวัสตุที่เซนาร์ตตรวจชำระไว้นั่นเอง[44] จึงถือได้ว่าผลงานทั้งของเซนาร์ต โจนส์ และเอ็ดเจอร์ตันนั้นมีคุณูปการต่อการศึกษาคัมภีร์พุทธศาสนาภาษาสันสกฤตอย่างยิ่ง

ด้วยเหตุที่คัมภีร์มหาวัสตุอวทานเป็นเหมือนสะพานเชื่อมต่อระหว่างแนวคิดพุทธศาสนาในยุคแรกกับแนวคิดมหายานยุคหลัง จึงมีนักวิชาการชาวญี่ปุ่นหลายคนให้ความสนใจศึกษาคัมภีร์นี้ไม่ขาดระยะ ที่ผ่านมามีผู้แปลคัมภีร์มหาวัสตุเป็นภาษาญี่ปุ่นสำเร็จแล้ว 2 คน คือ ซาโตชิ ฮิราโอกะ (Satoshi Hiraoka) ผลงานของเขาพิมพ์เผยแพร่เมื่อ ค.ศ. 2010[45] อีกคนหนึ่งคือ เซะทซึริโยะ ฟูคุอิ (Setsuryo Fukui) แต่ผลงานงานของเขายังไม่ได้ตีพิมพ์ นอกจากนี้ยังมี ทซึโชะ บิโยโด (Tsusho Byodo) อีกคนหนึ่งที่ได้แปลคัมภีร์บางส่วนพิมพ์เผยแพร่ในปี ค.ศ. 1930 และ 1983 เป็นต้น[46] แม้ปัจจุบันนี้การศึกษาค้นคว้าและการตรวจชำระคัมภีร์มหาวัสตุก็ยังดำเนินต่อไปไม่หยุดยั้งเมื่อมีการ

---

[42]ดู Katarzyna Marciniak, **The Mahāvastu A New Edition**, Vol.III, VIII.

[43]Ibid.

[44]Ibid.

[45]ดู Satoshi Hiraoka, **Buddha no ōinaru monogatari: Mahāvasutwu zen'yaku (ge).** Tokyo: Daizō Shuppan, 2010.

[46]ดู Katarzyna Marciniak, **The Mahāvastu A New Edition**, Vol.III, VIII.

ค้นพบข้อมูลใหม่เกี่ยวกับคัมภีร์ ดังเช่น กาตาร์ซินา มาร์จินิยัก (Katarzyna Marciniak) ได้ตรวจชำระคัมภีร์มหาวัสตุที่ค้นพบใหม่โดย Nepal-German Manuscript Presevation Project (NGMPP)[47] ซึ่งถือว่าเป็นต้นฉบับมีอายุเก่าแก่กว่าฉบับที่เซนาร์ตใช้ตรวจชำระ โดยมหาวิทยาลัยโซกะประเทศญี่ปุ่น (Soka University, Japan) ได้พิมพ์คัมภีร์มหาวัสตุที่ตรวจชำระใหม่ (The Mahāvastu A New Edition) เล่ม 3 เมื่อปี ค.ศ. 2019[48] และเล่ม 2 เมื่อปี ค.ศ. 2020[49] ส่วนเล่ม 1 ยังไม่ได้จัดพิมพ์

ในประเทศอินเดียก็มีการจัดพิมพ์คัมภีร์มหาวัสตุอวทานขึ้นด้วยอักษรเทวนาครี แต่ก็ยังใช้ฉบับของเซนาร์ตเป็นต้นแบบ[50] เนื้อหาที่พิมพ์จึงคล้ายกัน สิ่งที่แตกต่างไปจากเดิมคือฉบับของอินเดียได้มีการปรับปรุงโดยเพิ่มดัชนีตัวเลขแสดงลำดับบทร้อยกรองทั้งหมดและเพิ่มดัชนีท้ายเล่มเพื่อให้ค้นหาคำศัพท์ง่ายขึ้น คัมภีร์มหาวัสตุอวทาน เล่ม 1 ศีตางศุเศขระ พาคจิ (Shitansusekhar Bagchi) เป็นบรรณาธิการตรวจชำระ จัดพิมพ์โดย The Mithila Institute of Post-Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning, Darbhanga เมื่อ ค.ศ. 1970[51] ส่วนเล่ม 2 และเล่ม 3 ราธาโควินทะ พาสัก (Radhagovinda Basak) เป็นบรรณาธิการตรวจชำระ จัดพิมพ์โดย Calcutta Sanskrit College, Calcutta เมื่อ ค.ศ. 1965[52] และ ค.ศ. 1968[53]

จากการสำรวจของแวงซองต์ ตูร์นิเยร์ (Vincent Tournier) พบว่าในปัจจุบันมีการแปลคัมภีร์มหาวัสตุอวทานเป็นภาษาต่างๆ ประมาณ 6 ภาษา มีทั้งแปลบางเพียงส่วนและแปลจบบริบูรณ์ ได้แก่ ฉบับภาษาเยอรมัน แปลโดยเอิร์นสต์ เลอแมนน์ (Ernst Leumann) และลูกศิษย์ ฉบับภาษาอังกฤษแปลโดย เจ.เจ.โจนส์ (J.J. Jones : 1949-1956) ฉบับภาษาเบงคาลีและฮินดี แปลโดยพาสัก (Basak : 1963-1968) และพาคจิ (Bagchi : 1970) ฉบับภาษาไทย แปลโดยสำเนียง เลื่อมใส (2010) และฉบับภาษาญี่ปุ่น แปลโดยฮิราโอกะ (Hiraoka : 2010)[54]

---

[47]ต้นฉบับคัมภีร์มหาวัสตุที่มาร์จินิยัก (Marciniak) นำมาตรวจชำระใหม่มี 2 ฉบับ คือฉบับที่ 1 เรียก Manuscript Sa มีอายุอยู่ในช่วงประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 12-13 และอีกฉบับหนึ่งคือ Manuscript Na มีอายุประมาณ ค.ศ. 1657 ดู Katarzyna Marciniak, **The Mahāvastu A New Edition**, Vol.III, VIII-IX.

[48]Ibid.

[49]ดู Katarzyna Marciniak, **The Mahāvastu A New Edition**, Vol. II (Tokyo: The International Research Institute for Aadvanced Buddhology, Soka University, 2020).

[50]Sitansusekhar Bagchi, **Mahāvastu Avadāna**. Vol. 1. (Darbhanga: The Mithila Institute, 1970), 14.

[51]Ibid.

[52]Radhagovinda Basak, **Mahāvastu Avadāna**. Vol. II. (Calcutta, Calcutta Sanskrit College, 1965), Introduction.

[53]Ibid.

[54]ดูรายละเอียดใน Vincent Tournier, "**The Mahāvastu and the Vinayapiṭaka of the Mahāsaṃghika-Lokottaravādins**", 88.

3. การแปลคัมภีร์มหาวัสตุอวทานเป็นภาษาไทย

3.1 ต้นฉบับที่ใช้ในการแปล

ในประเทศไทยคัมภีร์มหาวัสตุอวทานยังไม่เป็นที่รู้จักแพร่หลายมากนัก อาจเป็นเพราะคัมภีร์ใช้ภาษาสันสกฤตและไม่มีคำแปลภาษาไทยจึงทำให้ผู้อ่านเข้าถึงเนื้อหาของคัมภีร์ได้ยาก ดังนั้น ผู้แปลจึงได้ตั้งใจแปลคัมภีร์นี้เป็นภาษาไทยทั้ง 3 เล่ม เพื่อประโยชน์แก่ผู้สนใจศึกษาคัมภีร์พุทธศาสนา โดยใช้ต้นฉบับคัมภีร์มหาวัสตุอวทานที่พิมพ์ด้วยอักษรเทวนาครีในประเทศอินเดีย คือ เล่ม 1 ใช้ฉบับที่ศีตางศุเศขระ พาคจิ (Shitansusekhar Bagchi) เป็นบรรณาธิการตรวจชำระ (ค.ศ. 1970) ส่วนเล่ม 2 และเล่ม 3 ใช้ฉบับที่ราธาโควินทะ พาสัก (Radhagovinda Basak) เป็นบรรณาธิการตรวจชำระ (ค.ศ. 1965, 1968) เหตุที่ผู้แปลเลือกใช้ฉบับที่พิมพ์ในประเทศอินเดีย เพราะเห็นว่ามีการจัดพิมพ์ล่าสุดและมีการเพิ่มดัชนีตัวเลขแสดงลำดับบทร้อยกรองทั้งหมดทำให้ง่ายต่อการสืบค้น อีกทั้งฉบับที่พิมพ์ในประเทศอินเดียก็ยังใช้ฉบับของเซนาร์ตเป็นต้นแบบเหมือนเดิม

3.2 ทฤษฎีและวิธีการแปลคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน

ต่อไปจะกล่าวถึงทฤษฎีและวิธีการแปลที่นำมาใช้ประกอบการแปลคัมภีร์มหาวัสตุอวทานตามลำดับ การแปลเป็นการถ่ายทอดความหมายจากภาษาหนึ่งไปยังอีกภาษาหนึ่ง โดยมีองค์ประกอบหลัก 3 ส่วน ส่วนแรกคือภาษาต้นฉบับ (Source Language) ส่วนที่สองคือภาษาฉบับแปลหรือภาษาเป้าหมาย (Target Language) และส่วนสุดท้ายคือนักแปล (Translator) หรือผู้ทำหน้าที่ถ่ายทอดข้อความจากภาษาหนึ่งไปสู่อีกภาษาหนึ่ง ซึ่งผู้แปลต้องมีความรู้ทั้งในด้านภาษาศาสตร์ การสื่อสาร วัฒนธรรม ตลอดจนประสบการณ์และความรู้เฉพาะทาง เพื่อที่จะได้แปลความหมายให้ผู้รับสารเข้าใจได้ตรงตามเจตนาของผู้ส่งสาร โดยภาษาฉบับแปลยังคงความถูกต้องแม่นยำทั้งความหมาย ความเป็นธรรมชาติของภาษา อารมณ์ความรู้สึกและลีลาการเขียน ดังคำนิยามของนักวิชาการต่อไปนี้

สัญฉวี สายบัว[55] ให้คำนิยามการแปลว่า “การแปลเป็นเรื่องของการถ่ายทอดความหมายของต้นฉบับลงสู่ฉบับแปลความ จึงถือเป็นเป้าหมายสำคัญสำหรับผู้แปลที่จะต้องเก็บให้ได้จากต้นฉบับ และสิ่งสำคัญสิ่งหนึ่งในการกำหนดคุณภาพงานแปล งานแปลที่มีคุณภาพ คือ การคงอรรถรสเดิมของต้นฉบับไว้ในฉบับแปล เมื่อผู้ใดอ่านฉบับแปลก็จะเกิดผลสนองตอบเช่นเดียวกับผู้อ่านต้นฉบับ” เสรี สมชอบ[56] กล่าวว่า “การแปลเป็นขบวนการถ่ายทอดความหมายจากภาษาหนึ่งไปอีกภาษาหนึ่ง เป็นงานเขียนที่ค่อนข้างยาก ผู้เขียนหรือผู้แปลต้องใช้ความรู้ความสามารถทั้งสองภาษา คือทั้งภาษาต้นฉบับและภาษาเป้าหมายจึงจะสามารถสื่อความหมายให้ผู้อ่านได้

---

[55]สัญฉวี สายบัว, **หลักการแปล**, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542), 1.

[56]เสรี สมชอบ, **การแปลเบื้องต้น** (อุบลราชธานี : ภาควิชาภาษาต่างประเทศ คณะมนุษยศาสตร์ สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี, 2542), 4.

ถูกต้อง" สอดคล้องกับสิทธา พินิจภูวดล[57] ที่กล่าวว่า "การแปลในปัจจุบันคือการถ่ายทอดข้อความจากภาษาหนึ่งไปยังอีกภาษาหนึ่งโดยรักษารูปแบบ คุณค่า และความหมายในข้อความเดิมไว้อย่างครบถ้วน รวมทั้งความหมายแฝงซึ่งได้แก่ ความหมายทางวัฒนธรรม ปรัชญา ความรู้สึก ฯลฯ" และปัญญา บริสุทธิ์[58] ก็กล่าวไว้ในทำนองเดียวกันว่า "การแปลเป็นการใช้ภาษาเพื่อการสื่อสาร เพียงแต่สารที่นักแปลจะต้องสื่อนั้นมิได้เป็นความคิดของนักแปลเอง แต่เป็นความคิดที่ผู้อื่นแสดงออกมาในภาษาต่างประเทศ แล้วนักแปลทำเสมือนว่าเป็นความคิดของตนเอง ด้วยเหตุนี้การแปลจึงเป็นเรื่องที่มีภาษาเข้ามาเกี่ยวข้องถึงสองต่อ คือภาษาต้นฉบับและภาษาแม่ที่ผู้แปลใช้ในการสื่อความหมาย"

จะเห็นได้ว่าการแปลเป็นศาสตร์ที่มีหลักเกณฑ์ เพราะการแปลเป็นกระบวนการที่สลับซับซ้อน ต้องใช้ความรู้จากหลายศาสตร์หลายสาขาจึงจะสามารถสื่อสารข้ามภาษา ถ่ายทอดความหมาย รักษาความทัดเทียมของความหมาย รักษาลีลาในการส่งสารในภาษาต้นฉบับไว้ในภาษาฉบับแปล ทั้งนี้ต้องอาศัยทักษะในการใช้ภาษาของผู้แปลเข้าช่วย

จากการศึกษาพบว่านักวิชาการด้านการแปลทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศแม้จะจัดแบ่งวิธีการแปลออกเป็นหลายลักษณะ แต่โดยสรุปแล้วก็มีหลักการที่คล้ายกัน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เอ็ม.แอล. ลาร์สัน (M.L. Larson)[59] แบ่งวิธีการแปลออกเป็นเป็น 2 ประเภท คือ

1. การแปลแบบรักษารูปแบบ (Form-Based Translation) เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า Literal Translation หรือ Word-for-Word Translation เป็นการแปลโดยรักษารูปคำและรูปแบบเดิมของภาษาต้นฉบับทุกประการ เหมาะสำหรับผู้ที่ต้องการศึกษาภาษาต้นฉบับ เนื่องจากเป็นการแปลที่ไม่เหมาะสำหรับผู้อ่านภาษาแปลที่ต้องการอ่านเอาความหมาย แม้จะมีการปรับโครงสร้างประโยคบ้าง แต่ความไม่เป็นธรรมชาติในภาษาแปลยังคงปรากฏอยู่

2. การแปลแบบรักษาความหมาย (Meaning-Based Translation) เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า Idiomatic Translation คือการถ่ายทอดความหมายจากภาษาต้นฉบับไปสู่ฉบับภาษาแปลให้เป็นธรรมชาติมากที่สุด การแปลแบบนี้จะไม่เหลือร่องรอยของภาษาต้นฉบับอยู่เลย

อัจฉรา ไล่ศัตรูไกล[60] แบ่งวิธีการแปลออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

---

[57]สิทธา พินิจภูวดล, **คู่มือนักแปลอาชีพ** (กรุงเทพฯ : นานมีบุคส์, 2542), 13.

[58]ปัญญา บริสุทธิ์, **ทฤษฎีและวิธีปฏิบัติในการแปล** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ หจก. ธรรมกมลการพิมพ์, 2533), 33.

[59]M.L. Larson, **Meaning Based Translation: A Guide to Cross-Language Equivalence** (London: University Press of America, 1984), 15-17.

[60]อัจฉรา ไล่ศัตรูไกล, **จุดมุ่งหมาย หลักการและวิธีการแปล** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2543), 17-18.

1. การแปลแบบตรงตัว แปลแบบคำต่อคำหรือแปลแบบตามตัวอักษร (Literal Translation) เป็นการแปลในลักษณะที่ใช้ถ้อยคำในอีกภาษาหนึ่งที่มีความหมายใกล้เคียงกับถ้อยคำในต้นฉบับและใช้โครงสร้างทางไวยากรณ์ใกล้เคียงกับโครงสร้างในต้นฉบับ ผลที่เกิดขึ้นคือภาษาที่ใช้ในบทแปลจะแปร่งผิดธรรมชาติ ความหมายไม่ชัดเจน นับว่าเป็นการแปลที่ละเลยความหมายในการสื่อสารของต้นฉบับ

2. การแปลแบบอิสระ หรือแปลแบบเสรี (Free Translation) เป็นการแปลชนิดจับเอาความคิดหลักๆ ในต้นฉบับมาถ่ายทอดโดยนำเนื้อหามาปรับแต่งใหม่ เช่น ตัดทอนข้อความออกหรือเพิ่มขยายข้อความเข้าไป ผลงานที่แปลออกมาแม้จะใช้ภาษาที่เป็นธรรมชาติอ่านเข้าใจง่าย แต่การสื่อสารความหมายจะต่างจากต้นฉบับ

ส่วนประเทือง ทินรัตน์[61] ผู้เขียนหนังสือเรื่องการแปลเชิงปฏิบัติ และดวงตา สุพล[62] ผู้เขียนหนังสือเรื่องทฤษฎีและกลวิธีการแปล ได้แบ่งวิธีการแปลออกเป็น 2 วิธีคล้ายๆ กัน คือ

1. การแปลโดยพยัญชนะ (Literal Translation) โดยวิธีนี้จะแบ่งเป็นวิธีย่อยได้ 2 วิธี คือ

1.1 การแปลคำต่อคำ (Word-For-Word Translation) การแปลวิธีนี้ ผู้แปลมักจะรักษาความหมายของภาษา รูปแบบและโครงสร้างของภาษาต้นฉบับไว้อย่างเคร่งครัด อาจจะมีผลทำให้งานแปลไม่สละสลวยหรือไม่กระชับ หรือผิดธรรมชาติของภาษาฉบับแปล การแปลวิธีนี้ผู้แปลต้องรู้ระบบไวยากรณ์ของภาษาต้นฉบับอย่างดี ประโยคบางประโยคที่ขาดประธานหรือกริยา ผู้แปลจะต้องเข้าใจและต้องยกประธานหรือกริยาที่ขาดไปในต้นฉบับนั้นมาแปลในภาษาฉบับแปลด้วย นอกจากนี้จะต้องใช้คำที่แสดงความหมายต่างๆ ทางไวยากรณ์ให้ถูกต้อง

1.2 การแปลตรงตัว (Literal Translation) การแปลวิธีนี้คล้ายกับการแปลคำต่อคำ คือมุ่งรักษาความหมายของคำ กลุ่มคำ ประโยค รูปแบบ และโครงสร้างของภาษาต้นฉบับไว้ในงานแปลให้มากที่สุด แต่สำนวนภาษาอาจจะกระชับหรือสละสลวยมากกว่าการแปลคำต่อคำ

2. การแปลโดยอรรถ (Non-Literal Translation) เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การแปลเอาความหรือการแปลแบบเสรี (Free Translation) เป็นการแปลที่ไม่เน้นเรื่องรูปแบบหรือโครงสร้างของภาษาต้นฉบับ อาจจะมีการดัดแปลง ขยาย หรือตัดทอนข้อความบางส่วนได้บ้าง การแปลวิธีนี้มักใช้กับการแปลบันเทิงคดี เช่น นวนิยาย เรื่องสั้น หรือข่าวบางประเภท ซึ่งมุ่งเฉพาะใจความสำคัญหรือเนื้อหาสาระที่สำคัญเท่านั้น

จากตัวอย่างข้างต้น แม้ว่านักวิชาการจะใช้ถ้อยคำต่างกันแต่โดยสรุปก็มีวิธีการที่คล้ายกัน ดังเช่น การแปลแบบรักษารูปแบบของลาร์สัน (Larson) และการแปลแบบตรงตัวตามวิธีของอัจฉรา ไล่ศัตรูไกล ก็เทียบได้กับการแปลโดยพยัญชนะตามวิธีของประเทือง ทินรัตน์

---

[61]ประเทือง ทินรัตน์, **การแปลเชิงปฏิบัติ** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2543), 47-51.

[62]ดวงตา สุพล, **ทฤษฎีและกลวิธีการแปล**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาอังกฤษ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531), 12-13.

และดวงตา สุพล ส่วนการแปลแบบรักษาความหมายของลาร์สัน (Larson) และการแปลแบบอิสระตามวิธีของอัจฉรา ไล่ศัตรูไกล ก็เทียบได้กับการแปลโดยอรรถของประเทือง ทินรัตน์ และดวงตา สุพล ผู้แปลเห็นว่ามหาวัสตุอวทานเป็นคัมภีร์พุทธศาสนาที่เก่าแก่มาก สมควรอย่างยิ่งที่จะรักษาเนื้อหาของต้นฉบับไว้ให้มากที่สุด ดังนั้น จึงเลือกใช้วิธีการแปลโดยพยัญชนะเป็นหลักและใช้การแปลโดยอรรถในบางกรณี เพราะการแปลข้อความบางอย่างจะใช้การแปลวิธีใดวิธีหนึ่งเพียงอย่างเดียวคงไม่ได้จึงต้องใช้ทั้งสองอย่างควบคู่กันไป ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. การแปลโดยพยัญชนะ ผู้แปลใช้วิธีแปลตรงตามคำในประโยคทั้งหมดโดยไม่ได้ตัดหรือดัดแปลง เพื่อรักษาเนื้อหาของต้นฉบับให้ครบถ้วน เช่น

ต้นฉบับ : อถ โพธิสตฺโว ตุษิตภวนาโต จฺยวนกาลสมเย จตฺวาริ มหาวิโลกิตานิ วิโลเกติ | ตทฺยถา กาลวิโลกิตๆ | เทศวิโลกิตๆ | ทฺวีปวิโลกิตๆ | กุลวิโลกิตๆ | ทฺวีหิ กุเลหิ โพธิสตฺวา ชายนฺติ | กฺษตฺริยกุเล วา พฺราหฺมณกุเล วา | ยทา กฺษตฺริยากฺรานฺตา ปฺฤถิวี ภวติ ตทา กฺษตฺริยกุเล ชายนฺติ | ยทา พฺราหฺมณากฺรานฺตา ปฺฤถิวี ภวติ ตทา พฺราหฺมณกุเล ชายนฺติ | ยสฺมึ จ ภิกฺษวะ กุเล โพธิสตฺวา ชายนฺติ ตๆ กุลๆ ษษฺฏีหิ องฺเคหิ สมนฺวาคตๆ ภวติ |[63]

คำแปล : ครั้งนั้น ในสมัยที่จะจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต พระโพธิสัตว์ทรงตรวจดูมหาวิโลกนะ 4 อย่าง คือ (1) ทรงตรวจดูกาล (2) ทรงตรวจดูประเทศ (3) ทรงตรวจดูทวีป (4) ทรงตรวจดูตระกูล พระโพธิสัตว์ย่อมเกิดในสองตระกูลนี้ คือ ตระกูลกษัตริย์หรือตระกูลพราหมณ์ ในเวลาที่กษัตริย์ปกครองแผ่นดิน พระโพธิสัตว์ย่อมเกิดในตระกูลกษัตริย์ ในเวลาที่พราหมณ์ปกครองแผ่นดิน พระโพธิสัตว์ย่อมเกิดในตระกูลพราหมณ์ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตระกูลที่พระโพธิสัตว์ทรงอุบัตินั้นประกอบด้วยคุณสมบัติ 60 ประการ[64]

2. การแปลโดยอรรถ ในบางกรณีที่แปลทุกคำแล้วอ่านเข้าใจยาก ผู้แปลจะไม่แปลตรงตามคำในประโยคทั้งหมด แต่จะใช้วิธีสรุปความแล้วเรียบเรียงประโยคใหม่ให้เข้าใจง่ายขึ้น คำที่ขีดเส้นใต้เป็นตัวอย่างการแปลโดยอรรถ เช่น

ต้นฉบับ : เอวมุกฺเต อานนฺท ภควำ กาศฺยโป ตๆ ปุรุษเมตทฺวาจ | สุขี ภวตุ กฺฤกี กาศิราชา สุกุมาโร สปริชโน | <u>ยสฺย ทานิ กาลๆ มนฺยเส</u> |[65]

คำแปล : ดูก่อนอานนท์ เมื่อบุรุษนั้นกราบทูลแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้ากาศยปจึงตรัสคำนี้กะบุรุษนั้นว่า “ขอให้พระเจ้ากฤกีผู้เป็นราชาแห่งชาวกาศี พร้อมด้วยพระโอรสและข้าราชบริพารจงสำราญพระทัย <u>บัดนี้ขอให้เป็นไปตามที่พระราชาทรงปรารถนาเถิด</u>[66]

---

[63]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 369.

[64]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 3.

[65]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 464.

[66]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 230.

ต้นฉบับ : <u>กามं อาตฺมานมุปสंกฺรเมยं</u> น ปุนราฺยปุตฺรสฺย ศรีรทรฺศนं กเรยं |[67]

คำแปล : <u>ฉันขอตายดีกว่า</u> ฉันจะไม่ยอมแสดงร่างกายของบุตรผู้ประเสริฐ (ให้ใครเห็น) อย่างเด็ดขาด[68]

3. การแปลบทร้อยกรอง คำแปลบทร้อยกรองในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานทั้งหมดผู้แปลใช้วิธีแปลเป็นร้อยแก้วหรือความเรียงธรรมดา โดยไม่ได้แปลเป็นร้อยกรองเหมือนต้นฉบับ เช่น

ต้นฉบับ : สปฺตาหปูรं สंพุทฺโธ โพธึ พุทฺธิตฺว อุตฺตมำ |
อาสนาโต น อุตฺเถสิ สรฺวโลกสฺย เจติโย || 1 ||
เทวโกฏีสหสฺราณิ คคณสฺมึ สมาคตา |
ปุษฺปวรฺษं ปฺรวรฺเษนฺสุะ สปฺตราตฺรมนูนกं || 2 ||
อุตฺปลำ ปทุมำ ทิวฺยำ ปุณฺฑรีกำ มโนรมำ |
สหสฺรปตฺรำ รุจิรำ ตตฺร เทวา ปฺรวรฺษติ || 3 ||[69]

คำแปล : 1. พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นเจดีย์ของโลกทั้งปวงหลังจากตรัสรู้พระโพธิญาณอันสูงสุดแล้วไม่ทรงลุกขึ้นจากอาสนะเลยเป็นเวลา 7 วันเต็ม
2. เทวดาจำนวนหลายพันโกฏิมาชุมนุมกันบนท้องฟ้าแล้วโปรยฝนดอกไม้ลงมาตลอด 7 ราตรีบริบูรณ์
3. เทวดาเหล่านั้นได้โปรยดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุณฑริก อันเป็นทิพย์น่าชื่นใจ อันมีกลีบนับพันและสดใสสวยงามลงมา ณ ที่นั้น[70]

นอกจากนี้ ผู้แปลยังได้ประยุกต์ใช้เทคนิคการแปลจากทฤษฎีการแปลของลาร์สันและของนักแปลคนอื่นๆ ด้วย ดังจะแสดงตัวอย่างในรูปตารางประกอบด้วย (1) ภาษาต้นฉบับ (2) ภาษาแปล (3) คำอธิบาย ดังนี้

1. การแปลตรงตัว เป็นการแปลภาษาต้นฉบับและภาษาแปลมีความหมายตรงกัน

ตารางที่ 1: การแปลตรงตัว

ภาษาต้นฉบับ	ภาษาแปล	คำอธิบาย
สรฺวं อาทีนวं โลกं สรฺวं โลกं อาทีปิตं | สรฺวं ปฺรชฺวชิตं โลกं สรฺวโลกं ปฺรกมฺปิตं | (มหาวัสตุ 1 : 280)	โลกทั้งปวงเต็มไปด้วยโทษ โลกทั้งปวงมีไฟติดทั่ว โลกทั้งปวงมีไฟลุกโพลง โลกทั้งปวงหวั่นไหว (มหาวัสตุ 1 : 21)	แปลตรงตัว

[67]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 478.
[68]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 135.
[69]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 514.
[70]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 206.

น ขลุ โพธิสตฺวา กาลปกฺเษ มาตุ กุกฺษึ โอกฺรามนฺติ | อถ ขลุ ปูรฺณายำ ปูรฺณมาสฺยำ ปุษฺยนกฺษตฺรโยค-ยุกฺตายำ ราตฺรฺยำ โพธิสตฺวา มาตุะ กุกฺษิมวกฺรามนฺติ | (มหาวัสตุ 2 : 374)	ได้ยินว่า พระโพธิสัตว์ทั้งหลายจะไม่ทรงก้าวลงสู่พระครรภ์ของพระมารดาในกาลปักษ์ แต่จะก้าวลงสู่พระครรภ์ของพระมารดาในคืนพระจันทร์เต็มดวงในเดือนที่ประกอบด้วยปุษยฤกษ์ (มหาวัสตุ 2 : 10)	แปลตรงตัว

2. การแปลเพิ่มเติม เป็นการแปลเพิ่มความสมบูรณ์ให้กับประโยคที่ขาดไป

ตารางที่ 2 : การแปลเพิ่มเติม

ภาษาต้นฉบับ	ภาษาแปล	คำอธิบาย
สา จ รชฺนีปฺรภาเต อาขฺยาสิ ภรฺตุโน มนาปสฺย | ราชวร ปาณฺฑโร เม คชราโช กุกฺษิโมกฺรานฺโต || (มหาวัสตุ 2 : 377)	ครั้นยามรุ่งอรุณ พระนางจึงกราบทูลพระสวามีผู้เป็นที่รักว่า “ข้าแต่พระราชาผู้ประเสริฐ (หม่อมฉันฝันเห็น) พญาช้างเผือกก้าวลงสู่ครรภ์ของหม่อมฉัน” (มหาวัสตุ 2 : 13)	แปลเพิ่มเติมว่า “หม่อมฉันฝันเห็น” เพื่อเชื่อมความกับประโยคถัดไป
จตุษฺปทานำ สรฺเวษำ มหา อาสิ สมาคโม | อาราชกมิทมสฺมากำ โก’ตฺร ราชา ภวิษฺยติ | (มหาวัสตุ 2 : 417)	ได้มีการชุมนุมครั้งใหญ่ของสัตว์สี่เท้าทั้งหมด (สัตว์เหล่านั้นปรึกษากันว่า) “พวกเรายังไม่มีราชา ในที่นี้ใครจักเป็นราชาของพวกเรา” (มหาวัสตุ 2 : 62)	แปลเพิ่มเติมว่า “สัตว์เหล่านั้นปรึกษากันว่า” เพื่อเชื่อมความกับประโยคถัดไป

3. การแปลความหมายแคบเป็นความหมายกว้าง เป็นการแปลให้เป็นธรรมชาติในภาษาแปล ถึงแม้แปลไม่ตรงตัวเสียทีเดียวก็ให้ความรู้สึกใกล้เคียงกับภาษาต้นฉบับ

ตารางที่ 3 : การแปลความหมายแคบเป็นความหมายกว้าง

ภาษาต้นฉบับ	ภาษาแปล	คำอธิบาย
ราชา สฺวยำ กจฺฉ์ พนฺธิตฺวา หสฺติโน มุญฺจติ | (มหาวัสตุ 3 : 362)	พระราชาทรงพันพระวรกายด้วยพระองค์เองแล้วจึงทรงปล่อยช้าง (มหาวัสตุ 3 : 13)	“พันพระวรกาย” มีความหมายกว้างกว่า “ผูกพระกัจฉะ (รักแร้)"

อตีตมฺวานำ ชมฺพุทฺวีปาโต ปัจวาณิชศตานิ สมุทฺรนาวาเย มหนฺตำ สมุทฺรมวคาฒา ธนสฺย อรฺถำ | (มหาวัสตุ 3 : 395)	ในอดีตกาลอันยาวนาน พ่อค้า 500 คนจากชมพูทวีปเดินทางสู่มหาสมุทร อันกว้างใหญ่ด้วยเรือสมุทรเพื่อแสวงหาทรัพย์ (มหาวัสตุ 3 : 55)	“เดินทาง” มีความหมายกว้างกว่า “อวคาฒา” (ข้ามลง)

4. การแปลความหมายกว้างเป็นความหมายแคบ จะใช้เมื่อผู้แปลต้องการเลือกใช้คำที่เฉพาะเจาะจงมากกว่า แต่ยังคงรักษาความหมายไว้ใกล้เคียงกับต้นฉบับ

ตารางที่ 4 : การแปลความหมายกว้างเป็นความหมายแคบ

ภาษาต้นฉบับ	ภาษาแปล	คำอธิบาย
หสฺติศาลา ทานิ อาทีปฺตา | ราชา สฺวยำ กจฺฉำ พนฺธิตฺวา หสฺติโน มุญฺจติ | อสินา พนฺธนานิ จฺฉินฺทติ | (มหาวัสตุ 2 : 362)	ครั้งนั้น ศาลาโรงช้างถูกไฟไหม้ พระราชาทรงพันพระวรกายเองแล้วจึงทรงปล่อยช้าง ทรงตัดโซ่ล่ามช้างด้วยดาบ (มหาวัสตุ 3 : 13)	“โซ่ล่ามช้าง” มีความหมายแคบกว่า “พนฺธนานิ” (เครื่องผูกมัด, เครื่องจองจำ)

5. การแปลกรรมวาจกเป็นกรรมวาจก ผู้แปลอาจเลือกแปลกรรมวาจกได้ ถ้าต้นฉบับสอดคล้องกับลักษณะของภาษาไทย ซึ่งโดยปกติประโยคกรรมวาจกมักใช้เมื่อประธานถูกกระทำกริยาในทางลบ

ตารางที่ 5 : การแปลกรรมวาจกเป็นกรรมวาจก

ภาษาต้นฉบับ	ภาษาแปล	คำอธิบาย
สำชีเว นิรเย อูรฺธฺวปาทา อโธศิรา วาสีหิ จ ปรศูหิ จ กฺษียนฺตา | (มหาวัสตุ 1 : 267)	ในสัญชีวนรก สัตว์ทั้งหลายมีเท้าชี้ขึ้นบนและมีหัวห้อยลง กำลังถูกเฉือนด้วยมีดและถูกถากด้วยขวาน (มหาวัสตุ 1 : 5)	แปลกรรมวาจกเป็นกรรมวาจก
ตตฺร กฺฤษฺเณหิ ปฺราณเกหิ อโยมุเขหิ ขชฺชนฺติ | น ไจวำ กาลำ กโรนฺติ กรฺโมปสฺตพฺธตฺวาตฺ | (มหาวัสตุ 1 : 267)	ในกุณปนรกนั้น พวกมันถูกสัตว์ที่มีลำตัวสีดำมากมายรุมกัดกินด้วยปากเหล็ก แต่ก็ยังไม่ตาย เพราะยังมีกรรมสนับสนุนไว้ (มหาวัสตุ 1 : 6)	แปลกรรมวาจกเป็นกรรมวาจก

6. การแปลกรรตุการกเป็นกรรมการก ผู้แปลอาจเลือกแปลจากกรรตุการกเป็นกรรมการกเพื่อให้เหมาะสมตามธรรมชาติของภาษา

ตารางที่ 6 : การแปลกรรตุการกเป็นกรรมการก

ภาษาต้นฉบับ	ภาษาแปล	คำอธิบาย
ภิกฺษู ภควนฺตมาหนฺสุ: | กถं ภควตา ยโศธรา ศิลเปน ลพฺธา | (มหาวัสตุ 2 : 426)	ภิกษุทั้งหลายกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงได้เจ้าหญิงยโศธราด้วยศิลปะอย่างไร" (มหาวัสตุ 2 : 71)	แปลกรรตุการก เป็นกรรมการก
อตีตมธฺวานำ ราชคฺฤเห นคเร กุมฺภการศาลายำ ปฺรตฺเยกพุทฺเธน ปิตฺตวฺยาธิเกน ปฺรติศฺรโย ยาจิโต | (มหาวัสตุ 3 : 557)	ในอดีตกาล ในเมืองราชคฤห์ พระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่ง อาพาธด้วยโรคน้ำดีจึงขอที่พักอาศัยในศาลาของช่างปั้นหม้อ (มหาวัสตุ 3 : 265)	แปลกรรตุการก เป็นกรรมการก

7. การแปลเป็นคำซ้อน ซึ่งมีทั้งคำซ้อนความหมายและคำซ้อนเสียง เพื่อให้ออกเสียงคล้องจองกันเป็นธรรมชาติและสละสลวยน่าอ่าน

ตารางที่ 7 : การแปลเป็นคำซ้อน

ภาษาต้นฉบับ	ภาษาแปล	คำอธิบาย
ราชฺโญ มเหนฺทฺรสฺย มหึ ปฺรศาสโต ธรฺเมณ ชฺญานำ จ สมาทายวรฺติโน | ตฺรโย ภฺราตโร อาสิ สมานจาริโณ ปุตฺรา จ ทารา จ ตทานุวรฺตกา || (มหาวัสตุ 3 : 609)	เมื่อพระเจ้ามเหนทระทรงปกครองแผ่นดินโดยธรรมและทรงบำเพ็ญพระจริยาวัตรด้วยความรู้ พระเชษฐภาดาทั้ง 3 ก็ประพฤติปฏิบัติอย่างพร้อมเพียงกัน พระโอรสและพระมเหสีก็ประพฤติตามเช่นเดียวกัน (มหาวัสตุ 3 : 327)	แปลเป็นคำซ้อนความหมาย จากคำว่า จาริโณ (ประพฤติ)
ฉตฺรธฺวชปตากาภิะ โพธวฺฤกฺโษ อลงฺกฺฤโต | กูฏาคาเรหิ สำฉนฺโน เทวปุตฺเรหิ นิรฺมิโต || (มหาวัสตุ 3 : 515)	ต้นโพธิพฤกษ์ประดับประดาด้วยฉัตร ธงชัย และธงปตากะ คลุมด้วยเรือนยอดทั้งหลายที่เหล่าเทพบุตรเนรมิตขึ้น (มหาวัสตุ 3 : 209)	แปลเป็นคำซ้อนเสียง จากคำว่า อลงฺกฺฤโต (ประดับ)

8. การแปลเป็นคำยืม มีทั้งคำยืมที่นำมาใช้แพร่หลายทั่วไปจนกลายเป็นเหมือนคำหนึ่งในภาษาไทย และคำยืมที่เป็นชื่อเฉพาะ

ตารางที่ 8 : การแปลเป็นคำยืม

ภาษาต้นฉบับ	ภาษาแปล	คำอธิบาย
ภควานฺ สมฺยกฺสมฺพุทฺโธ ... ศาสฺตา เทวานำ จ มนุษฺยานำ จ | (มหาวัสตุ 1 : 266)	พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ ... เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (มหาวัสตุ 1 : 5)	แปลเป็นคำยืมที่ใช้แพร่หลายทั่วไป
กาจิตฺสุโฆษำ กาจิตฺตูณกำ กาจิจฺจนฺทีสกำ กาจิตฺสมฺภาริกำ กาจิตฺ มหตี กาจิทฺวิปญฺจิกำ ... | (มหาวัสตุ 2 : 470)	บางคนถือสุโฆษะ บางคนถือตูณกะ บางคนถือจันทีสกะ บางคนถือสัมภาริกะ บางคนถือมหตี บางคนถือวิปัญจิกา ... (มหาวัสตุ 2 : 125)	แปลเป็นคำยืมชื่อเฉพาะเกี่ยวกับเครื่องดนตรี
ราชา ทานิ ศฺฤโณติ เทวีเย, ชามาตา อาคโต ตฺติ, อิไหว อนฺตะปุเร ติ | (มหาวัสตุ 3 : 369)	ครั้งนั้นพระราชาได้สดับจากพระเทวีว่า “พระชามาดาเสด็จมา” และว่า “พระชามาดานั้นก็อยู่ในพระราชวังฝ่ายในนี่เอง” (มหาวัสตุ 3 : 20)	แปลเป็นคำยืมเมื่อใช้คำนั้นเป็นราชาศัพท์
ทฺราสฺยา อายุษฺมำ มหาเมาทฺคลฺยายน ราชานะ กฺษตฺริยา มูรฺธนาภิษิกฺตา ชนปทสฺถามวีรฺยปฺราปฺตา | (มหาวัสตุ 3 : 417)	ข้าแต่ท่านมหาเมาทคัลยายนะผู้มีอายุ เป็นเรื่องยากที่จะเข้าถึงพระราชาผู้เป็นกษัตริย์ที่ได้รับการมูรธาภิเษก ผู้ทรงเชื่อมั่นต่อความมั่นคงในชนบท (มหาวัสตุ 3 : 84)	แปลเป็นคำยืมเมื่อใช้คำนั้นเป็นราชาศัพท์

9. การแปลคำแสดงอารมณ์ เป็นเทคนิคที่ผู้แปลใส่เพิ่มเติมคำเข้าไปให้ได้อารมณ์มากยิ่งขึ้น ถึงแม้ไม่มีปรากฏอยู่ในภาษาต้นฉบับก็ตาม

ตารางที่ 9 : การแปลคำแสดงอารมณ์

ภาษาต้นฉบับ	ภาษาแปล	คำอธิบาย
เอกราตฺรึ วสิตฺวาน ศุเว คำสามิ อมฺพิเก | (มหาวัสตุ 3 : 364)	ข้าแต่แม่ ข้าพเจ้าขอพักเพียงคืนเดียว พรุ่งนี้ก็จักไป (มหาวัสตุ 3 : 15)	“เพียง” แสดงว่าน้อย
อหำ สุปฺริโย เต ศฺยาเม สุโศฺรณิ ตนุมธฺยเม | (มหาวัสตุ 3 : 364)	แน่ะน้องหญิงผู้มีผิวคล้ำ มีสะโพกผึ่งผายและมีองค์เอวอรชร ฉันรักเธอเหลือเกิน (มหาวัสตุ 3 : 15)	“เหลือเกิน” แสดงอารมณ์ความรู้สึกว่ามีมาก

10. การแปลสรรพนาม ผู้แปลอาจเลือกแปลคำสรรพนามให้เหมาะสมตามสถานการณ์หรือบริบท รวมถึงวัฒนธรรมทางสังคม

ตารางที่ 10 : การแปลสรรพนาม

ภาษาต้นฉบับ	ภาษาแปล	คำอธิบาย
ภวิษฺยสิ ตฺวํ ชฺโยติษฺปาลานาคเต' ธฺวนิ ... ศากฺยมุนิรฺนาม ตถาคโต'รฺหํ สมฺยกฺสมฺพุทฺธ อิติ | (มหาวัสตุ 1 : 265)	"ดูก่อนชโยติษปาละ ในอนาคตกาล ... เธอจักเป็นพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าศากยมุนี" (มหาวัสตุ 1 : 2)	สรรพนามบุรุษที่ 2 แปลว่า "เธอ"
ราชา ปฺฤจฺฉติ | กึ ภควำ อาคมนปฺรโยชนมฺ | ฤษิ อาห | กุมารมฺ เต ทฺรษฺฏุกาโม | มหาวัสตุ 2 : 390)	พระราชาตรัสถามว่า "พระคุณเจ้าท่านมาที่นี่ด้วยประสงค์สิ่งใด" ฤษีตอบว่า "อาตมาปรารถนาจะเยี่ยมชมพระกุมารของพระองค์" (มหาวัสตุ 2 : 31)	สรรพนามบุรุษที่ 2 แปลว่า "ท่าน", สรรพนามบุรุษที่ 1 แปลว่า "อาตมา", สรรพนามบุรุษที่ 2 แปลว่า "พระองค์"
ศากุนฺติโกปิ เอโก ตโต ปศฺยติ ตำ ศกุนฺตกำ เตษำ กาลปาศานำ ปริสามนฺเตน จรนฺตา เอวำ จ ตสฺย ภวติ | เอเต อลฺลียนฺติ วิกาลำ | (มหาวัสตุ 2 : 530)	ฝ่ายนายพรานนกผู้โดดเดี่ยวเห็นนกเหล่านั้นเดินอยู่รอบๆ ตาข่ายกับดักจึงจึงคิดอย่างนี้ว่า "พวกมันจะต้องติดตาข่ายในตอนค่ำ" (มหาวัสตุ 2 : 194)	"เอเต" เป็นสรรพนามบุรุษที่ 3 หมายถึงนกทั้งหลาย ในที่นี้แปลว่า "พวกมัน"

11. การแปลข้อความเชิงเปรียบ เพื่อทำให้ผู้อ่านเกิดจินตนาการตาม ประกอบด้วย

ก. บุคลาธิษฐาน ใช้กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตเสมือนเป็นสิ่งมีชีวิต

ตารางที่ 11 ก : บุคลาธิษฐาน

ภาษาต้นฉบับ	ภาษาแปล	คำอธิบาย
ตำ จาสฺย จกฺรมนฺตำ อนฺวาคมิ วีชนำ จ จฺฉตฺรำ จ | มา วรวิทฺโน กาเย ทำศา มศกา จ นิปเตนฺสุะ ‖ (มหาวัสตุ 2 : 384)	ขณะที่พระองค์เสด็จดำเนินไป พัดและฉัตรก็ได้ติดตามพระองค์ไป เพื่อป้องกันเหลือบและริ้นไม่ให้รบกวนพระวรกายของพระสัพพัญญู (มหาวัสตุ 2 : 22)	ผู้แปลแปลคำกริยาว่า "ได้ติดตาม" เสมือนพัดและฉัตรเป็นสิ่งมีชีวิต
สุวรฺณนาคาสุรยกฺษรากฺษสา ตฺรสฺตา อภู ยานิ สมุทฺรมธฺเย | ยถา จ เมฆานิ สมากุลานิ นินาทนิรฺโฆษำ วินิศฺจรนฺติ ‖ (มหาวัสตุ 2 : 431)	ครุฑ นาค อสูร ยักษ์ รากษส และสิ่งมีชีวิตทั้งหลายที่อยู่ในทะเลต่างหวาดหวั่น อนึ่ง ก้อนเมฆที่อุ้มน้ำไว้เต็มก็ส่งเสียงร้องคำรามดังสนั่น (มหาวัสตุ 2 : 77)	ผู้แปลแปลคำกริยาว่า "ส่งเสียงร้องคำราม" เสมือนเมฆเป็นสิ่งมีชีวิต

ข. สัทพจน์ ได้แก่ คำเลียนเสียงธรรมชาติ เป็นภาพพจน์ที่เลียนเสียงทำให้รู้สึกเหมือนได้ยินเสียงของสิ่งนั้นจริงๆ

ตารางที่ 11 ข : สัทพจน์

ภาษาต้นฉบับ	ภาษาแปล	คำอธิบาย
ทฺฤษฺฏวาน เทวมนุชา คคนตลํ โศภนฺตำ ทศพเลหิ । อติริว อุทฺวิลฺยหรฺษา หาหาการ์ อุทีเรนฺสุะ ॥ (มหาวัสตุ 1 : 424)	เทวดาและมนุษย์เห็นท้องฟ้างาม อร่ามด้วยพระทศพลทั้งหลายต่างมี ความตื่นเต้นดีใจอย่างยิ่งจึงเปล่ง เสียงฮือฮาออกมา (มหาวัสตุ 1 : 186)	“ฮือฮา” เป็นเสียงแสดงความตื่นเต้นดีใจ
ส เกศี อศฺวราชา เตษำ วาณิชก- ศตานำ สมนุศาสิตฺวา ตฺริษฺกฺฤตฺโว หีษิตฺวา สรฺวำ วาณิชคณำ อาทาย ขคปเถน ปฺรกฺรานฺโต । (มหาวัสตุ 3 : 399)	พญาม้าชื่อเกศีแนะนำพ่อค้า 500 คนนั้นแล้วจึงร้องฮี้ๆ ขึ้น 3 ครั้ง แล้วพาหมู่พ่อค้าทั้งหมดเหาะไป ทางอากาศ (มหาวัสตุ 3 : 61)	“ฮี้ๆ” เป็นเสียงร้องของม้า

12. ลักษณนาม เป็นการบอกชนิดของสิ่งต่างๆ โดยใช้ลักษณนาม ซึ่งต้องใช้ให้เหมาะตามหลักภาษาไทย

ตารางที่ 12 : ลักษณนาม

ภาษาต้นฉบับ	ภาษาแปล	คำอธิบาย
ราชโญ สีหหนุสฺย ศากฺยราชฺโญ จตฺวาริ ปุตฺรา ทาริกา จ เอกา ศุทฺโธทโน ศุโกฺลทโน เธาโตทโน อมฺฤโตทธโน อมิตา จ ทาริกา । (มหาวัสตุ 1 : 482)	พระเจ้าสิงหหนุผู้เป็นกษัตริย์แห่ง ชาวศากยะทรงมีพระโอรส 4 องค์ คือ ศุทโธทนะ ศุโกลทนะ เธาโตทนะ อมฤโตทนะ และมีพระธิดา 1 องค์ คือ อมิตา (มหาวัสตุ 1 : 254)	“องค์” เป็นลักษณะนามใช้กับพระโอรสและพระธิดา
ตตฺร จ อุทกหฺรเท อุทกรากฺษโส ปฺรติวสติ । (มหาวัสตุ 3 : 373)	แต่ในสระนั้น มีรากษสน้ำตนหนึ่ง อาศัยอยู่ (มหาวัสตุ 3 : 26)	“ตน” เป็นลักษณะนามใช้กับรากษส
ตฺรีณิ จาสฺย ปิตเรณ ปราสาทานิ การาปิตานิ เหมนฺติโก คฺรีษฺมิโก วารฺษิโก । (มหาวัสตุ 3 : 593)	บิดาให้สร้างปราสาท 3 หลังแก่เขา คือ ปราสาทฤดูหนาว ปราสาทฤดู ร้อน และปราสาทฤดูฝน (มหาวัสตุ 3 : 307)	“หลัง” เป็นลักษณะนามใช้กับปราสาท หรืออาคารบ้านเรือน

กล่าวโดยสรุป เทคนิคการแปลข้างต้นนั้นได้นำมาใช้ในการแปลคัมภีร์มหาวัสตุอวทานทั้งหมดโดยผู้แปลพยายามรักษาความหมายของต้นฉบับให้มากที่สุด แม้บางครั้งจะมีการขัดเกลาสำนวนภาษาเพื่อให้ดูสละสลวยอ่านเข้าใจง่ายแต่ก็ไม่ทำให้ห่างไกลจากต้นฉบับมากเกินไป

3.3 ปัญหาที่พบในการแปลและวิธีแก้ปัญหา

การแปลคัมภีร์มหาวัสตุอวทานเป็นเรื่องที่ต้องใช้ความเพียรพยายามอย่างสูง เพราะคัมภีร์มีเนื้อหาที่ยาวมากไม่สามารถแปลให้จบได้ในเวลาอันสั้น การวางแผนเวลาและการกำหนดปริมาณงานที่ต้องทำให้เสร็จภายในเวลาจึงเป็นสิ่งสำคัญ อย่างไรก็ตาม ในระหว่างแปลคัมภีร์นี้ผู้แปลก็ได้พบปัญหาต่างๆ ซึ่งอาจสรุปประเด็นปัญหาและวิธีแก้ปัญหาโดยสังเขปดังนี้

3.3.1 ปัญหาหลักคือต้นฉบับคัมภีร์ใช้ภาษาสันสกฤตผสมปรากฤตในการแต่งภาษาจึงไม่เป็นมาตรฐานแบบเดียวกัน การใช้คำ สำนวน การแจกวิภักตินาม การแจกวิภักติกริยาใช้คละกันตลอดเวลา รวมถึงการสนธิระหว่างคำก็ทำบ้างไม่ทำบ้าง จึงทำให้คัมภีร์นี้อ่านยากและแปลยาก วิธีแก้ปัญหาของผู้แปลคือต้องใช้ความรู้ทั้งภาษาสันสกฤตมาตรฐาน ความรู้ทางภาษาบาลี และความรู้ทางภาษาปรากฤตร่วมกัน สองภาษาแรกไม่ค่อยมีปัญหา แต่ภาษาปรากฤตต้องค้นคว้าเพิ่มเติมเป็นอย่างมาก ทั้งนี้ผู้แปลได้ใช้ตำราและพจนานุกรมชื่อ Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary ของแฟรงคลิน เอ็ดเจอร์ตัน (Franklin Edgerton) เป็นคู่มือในการศึกษาทำความเข้าใจหลักไวยากรณ์ปรากฤต ซึ่งถือว่าช่วยได้มากเพราะเอ็ดเจอร์ตันได้ยกตัวอย่างถ้อยคำสำนวนมาจากคัมภีร์มหาวัสตุอวทานค่อนข้างมากจึงทำให้ปัญหานี้คลี่คลายลง

3.3.2 ปัญหาในการแปลศัพท์เฉพาะ คัมภีร์มหาวัสตุอวทานมีการใช้ศัพท์เฉพาะเป็นจำนวนมาก อีกทั้งเป็นศัพท์เก่าแก่ที่ใช้แต่โบราณ กลุ่มคำศัพท์ดังกล่าว เช่น คำเรียกชื่อพันธุ์พืช คำเรียกชื่อพันธุ์สัตว์ คำเรียกชื่อรัตนชาติ คำเรียกชื่อเครื่องดนตรี คำเรียกชื่อนักแสดง และคำเรียกชื่ออาชีพต่างๆ เป็นต้น ในบรรดาคำศัพท์เหล่านี้บางคำพจนานุกรมก็ให้ความหมายชัดเจนดี แต่หลายคำพจนานุกรมก็ไม่อธิบาย ยกตัวอย่างเช่นเครื่องดนตรีบางอย่างเมื่อไม่สามารถอธิบายได้ก็มักจะบอกว่าเป็นเครื่องดนตรีบางชนิด หรืออาชีพบางอย่างเมื่อไม่สามารถระบุได้ก็มักบอกว่าเป็นอาชีพบางอาชีพ เป็นต้น วิธีแก้ปัญหานี้ผู้แปลจึงต้องพยายามสืบค้นความหมายของคำศัพท์จากคัมภีร์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้องมาประกอบ โดยเปรียบเทียบการใช้คำศัพท์และที่มาของศัพท์ แต่บางศัพท์ค้นแล้วก็ไม่พบความหมาย กรณีอย่างนี้ผู้แปลจะเขียนทับศัพท์ตามต้นฉบับและทำเชิงอรรถว่าไม่สามารถระบุได้หรือบางกรณีก็ให้ความเห็นประกอบไว้ บทแปลภาษาอังกฤษของ เจ.เจ. โจนส์ (J.J. Jones) ถือว่ามีประโยชน์เกื้อกูลอย่างมากที่ผู้แปลได้อาศัยเปรียบเทียบจึงทำให้การแปลสะดวกขึ้น ในหลายกรณีที่ไม่สามารถหาข้อมูลจากแหล่งอื่นผู้แปลก็จะใช้บทแปลของโจนส์เป็นเครื่องช่วยพิจารณาตัดสินใจ

3.3.3 ปัญหาการตีความประโยค บางครั้งแปลประโยคในต้นฉบับได้ทุกคำและแปลถูกต้องตามหลักไวยากรณ์ด้วย แต่อ่านแล้วเข้าใจยากหรืออ่านแล้วไม่เข้าใจความหมายก็มี เพราะต้นฉบับเป็นสำนวนภาษาเก่าที่ใช้กันมานานและเป็นที่คุ้นเคยสำหรับผู้ใช้ภาษาสันสกฤตเท่านั้น เมื่อแปลตรงตัวสื่อสารเข้าใจได้ยาก ผู้แปลจึงจำเป็นต้องตีความและเรียบเรียงคำแปลใหม่ให้เข้าใจ

ง่ายขึ้น เช่นต้นฉบับว่า “สสารจกฺรสฺย ปูรฺวา โกฏี น ปฺรชฺญายเต”[71] แปลตรงตัวว่า “ที่สุดอันมีในเบื้องต้นของสังสารจักรย่อมไม่ปรากฏ” ก็ตีความและเรียบเรียงใหม่ว่า “ไม่มีใครรู้ที่สุดเบื้องต้นของสังสารวัฏ”[72] เป็นต้น

3.3.4 ปัญหาการแปลคำศัพท์ทางธรรม ศัพท์ทางศาสนา และการเลือกใช้คำให้ถูกต้อง เนื่องจากมหาวัสตุอวทานเป็นคัมภีร์ทางพุทธศาสนาจึงมีคำศัพท์ทางธรรมและศัพท์ทางศาสนาเป็นจำนวนมาก ดังนั้นจึงต้องระมัดระวังและพิถีพิถันในการเลือกคำที่ถูกต้องเหมาะสมเป็นพิเศษ คำศัพท์ที่สำคัญ เช่น หลักธรรมเรื่องภูมิ 10 พุทธวิหารธรรม อริยสัจ ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น ทีแรกผู้แปลจะถ่ายถอดชื่อธรรมเป็นแบบสันสกฤต เช่น “ประตีตยสมุตปาทะ” หรือ “อารยสัตย์” เป็นต้น แต่เมื่อทดลองให้คนทั่วไปอ่านแล้วได้รับคำตอบว่าเป็นการใช้คำยากเกินไปและไม่คุ้นเคย ควรใช้คำแบบบาลีจะอ่านง่ายกว่า ผู้แปลจึงเลือกใช้วิธีถ่ายถอดศัพท์ทางธรรมเป็นแบบบาลี นอกจากการแปลโดยใช้วิธีถ่ายถอดศัพท์หรือทับศัพท์แล้ว ศัพท์ทางศาสนาจำนวนหนึ่ง เช่น มหาปุริสลักษณะ 30 หรืออนุพยัญชนะ 80 ของพระพุทธเจ้า ผู้แปลก็ได้อาศัยเปรียบเทียบสำนวนแปลในพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นแบบ เพื่อเลือกสรรคำแปลที่เหมาะสมกับบริบทและมีความสละสลวยสวยงาม

3.3.5 ปัญหาต้นฉบับขาดประโยคสำคัญในการเชื่อมต่อเรื่องที่กำลังเล่า บางกรณีมีการดำเนินเรื่องไปตามปกติจนถึงตัวละครสนทนากัน เช่น ตอนพระมหาเมาทคัลยายนะจาริกไปเยือนเทวดาชั้นศุทธาวาสแล้วได้สนทนากับเทพบุตรชั้นศุทธาวาสตนหนึ่ง หลังจากทักทายกันแล้วเทพบุตรตนนั้นได้เล่าเรื่องให้พระมหาเมาทคัลยานะฟัง ดังข้อความต้นฉบับว่า “อถ ขลุ ภควนฺโส ศุทฺธาวาสกายิโก เทวปุตฺโร อายุษฺมนฺตํ มหาเมาทฺคลฺยายนํ อธฺยภาษิ”[73] แปลว่า “ครั้งนั้น เทพบุตรผู้อยู่ในชั้นศุทธาวาสผู้ประเสริฐตนนั้นได้กล่าวกับพระมหาเมาทคัลยายนะ”[74] ปัญหาคือต่อจากประโยคข้างต้น คัมภีร์ได้เริ่มเรื่องพระอภิยะ (เรื่องอดีตชาติของพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน) เลยทันทีด้วยประโยคว่า “ล่วงมาแล้วแสนกัลป์ ภิกษุชื่อว่าอภิยะยังมีราคะ โทสะและโมหะ...”[75] ถ้าอ่านมาตามลำดับผู้อ่านก็จะต้องเข้าใจว่าเรื่องพระอภิยะนี้เทวบุตรชั้นศุทธาวาสเป็นผู้เล่าให้พระมหาเมาทคัลยานะฟังแน่นอน แต่พออ่านไปจนจบเรื่องกลับพบการสรุปเรื่องในตอนท้ายว่า “ในสมัยนั้นเรามีชื่อว่าอภิยะ เป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าสรรวาภิภู” และว่า “ในสมัยนั้น เทพบุตรชั้นศุทธาวาสนี้เองเป็นเศรษฐีชื่ออุตติยะ”[76] กลายเป็นพระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสชาดกและสรุปเรื่องนี้

---

[71]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 334.

[72]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 82.

[73]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 282.

[74]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 23.

[75]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 23.

[76]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 28.

ดังนั้น เพื่อแก้ปัญหาไม่ให้ผู้อ่านสับสนกับเนื้อเรื่อง ผู้แปลจึงได้ทำเชิงอรรถอธิบายเพิ่มเติมไว้ในตอนเริ่มต้นเรื่องพระอภิยะว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสชาดกเรื่องนี้ ไม่ใช่เทพบุตรเป็นผู้เล่าเรื่อง

3.3.6 ปัญหาต้นฉบับมีข้อความขาดหายไม่สมบูรณ์อันเกิดจากต้นฉบับชำรุดเสียหายมาตั้งแต่ต้น เรื่องนี้นับว่าเป็นปัญหาอย่างมากในการแปลคัมภีร์ เพราะจะทำให้คำแปลขาดความสมบูรณ์ไปด้วย ต้นฉบับคัมภีร์มหาวัสตุอวทานทั้ง 3 เล่มจะมีข้อความขาดหายเป็นบางช่วง ซึ่งผู้ตรวจชำระก็ไม่สามารถเพิ่มเติมเนื้อหาให้สมบูรณ์ได้ บางครั้งบางประโยคมีคำศัพท์เพียงไม่กี่คำก็ไม่อาจแปลได้ ในกรณีเช่นนี้ผู้แปลจึงแก้ปัญหาโดยการละการแปลไว้โดยทำเป็นเครื่องหมายไข่ปลาและทำเชิงอรรถอธิบายเพิ่มเติม (ดังตัวอย่าง มหาวัสตุ 1 : 162) ในบางกรณีที่ข้อความต้นฉบับไม่ได้ขาดหาย แต่ข้อความเป็นบทสนทนาของตัวละครที่อยู่ในรูปร้อยกรองและไม่ระบุว่าใครกล่าวบทสนทนานั้น กรณีเช่นนี้ผู้แปลจะเพิ่มข้อความบอกชื่อผู้กล่าวบทสนทนานั้นไว้ในวงเล็บ (ดังตัวอย่าง มหาวัสตุ 2 : 51-55) เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจง่ายขึ้น

4. ภาษาที่ใช้ในการแต่งคัมภีร์

คัมภีร์มหาวัสตุอวทานแต่งด้วยภาษาสันสกฤตผสมภาษาปรากฤตซึ่งต่างจากภาษาสันสกฤตพระเวท (Vedic Sanskrit) และภาษาสันสกฤตแบบแผน (Classical Sanskrit) ภาษาสันสกฤตผสมนี้เกิดขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 3-4 หรือราว 200 ปีก่อนคริสต์ศักราช ซึ่งเป็นระยะร่วมสมัยกับภาษาสันสกฤตแบบแผน ใช้สำหรับเขียนคัมภีร์พุทธศาสนาของนิกายฝ่ายเหนือและนิกายอื่นๆ ที่แตกแขนงมาจากสำนักมหาสังฆิกะ[77] แฟรงกลิน เอ็ดเจอร์ตัน (Franklin Edgerton) จึงเรียกภาษาสันสกฤตผสมนี้ว่าภาษาสันสกฤตผสมทางพุทธศาสนา (Buddhist Hybrid Sanskrit)[78] สาเหตุที่มีการผสมภาษาสันสกฤตกับภาษาปรากฤตอาจเนื่องมาจากข้อความที่เคยท่องจำกันมาเป็นภาษาปรากฤต ผู้แต่งต้องการรักษาภาษาเดิมเอาไว้เพื่อแสดงถึงความเก่าแก่น่าเชื่อถือ[79] การแต่งคัมภีร์พุทธศาสนาในยุคต้นๆ จึงรักษาลักษณะของภาษาเดิมเอาไว้มาก โดยเน้นการใช้ภาษาปรากฤตหรือภาษาถิ่นเป็นหลัก ต่อมาจึงปรับเปลี่ยนมาใช้ภาษาสันสกฤตมากขึ้น ลดปรากฤตให้น้อยลง การใช้ภาษาสันสกฤตแบบผสมมีอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 3-8 และในที่สุดก็เปลี่ยนมาเป็นสันสกฤตแบบแผนดังจะเห็นได้จากคัมภีร์พุทธศาสนาภาษาสันสกฤตที่ประพันธ์ใหม่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 เป็นต้นมามักใช้ไวยากรณ์สันสกฤตแบบแผนเป็นส่วนมาก[80]

---

[77]จำลอง สารพัดนึก, **ประวัติวรรณคดีสันสกฤต** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2546), 147.

[78]Franklin Edgerton, **Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary**, Vol. I, 1953 rpt. (Delhi: Motilal Banarsidass, 1993), xxi.

[79]ปฐมพงศ์ โพธิ์ประสิทธินันท์, **การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาษาสันสกฤตในคัมภีร์ลลิตวิสตระ อัธยายะที่ 1-4** (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536), 40.

[80]เรื่องเดียวกัน, 43.

4.1 ลักษณะภาษาและไวยากรณ์

ภาษาที่ใช้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานซึ่งเป็นภาษาสันสกฤตผสมปรากฤตนี้มีความแตกต่างจากภาษาสันสกฤตมาตรฐานหลายประการ เช่น การใช้ศัพท์ การแจกวิภักตินาม การแจกวิภักติกริยาอาขยาต การใช้กริยากฤต และการทำสนธิ เป็นต้น จากการศึกษาพบว่าคัมภีร์มหาวัสตุอวทานใช้ภาษาสันสกฤตผสมปรากฤตทั้งในร้อยแก้วและร้อยกรอง ซึ่งถือว่าต่างจากคัมภีร์พุทธศาสนาอื่นๆ เช่น อวทาน-ศตกะ หรือทิวยาวทาน ที่แต่งร้อยแก้วด้วยภาษาสันสกฤตมาตรฐาน และแต่งร้อยกรองด้วยภาษาสันสกฤตผสม ดังที่วินเทอร์นิตซ์ (Winternitz)[81] ทัตตะ (Dutt)[82] และศรมิษฐา (Sharmistha)[83] กล่าวไว้ตรงกันว่าโดยทั่วไปคัมภีร์พุทธศาสนามักจะประพันธ์ด้วยร้อยแก้วที่เรียบง่ายและถูกต้องตามหลักไวยากรณ์ ขณะที่บทร้อยกรองหรือคาถานั้นไม่ได้เป็นไปตามหลักไวยากรณ์ของภาษาสันสกฤตมาตรฐาน ในที่นี้จะแสดงตัวอย่างลักษณะภาษาและไวยากรณ์ที่พบในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานพอสังเขปดังนี้

ตัวอย่างที่ 1 : มีการใช้ภาษาสันสกฤตมาตรฐาน (Classical Sanskrit) ที่มีการแจกวิภักติคำนามและมีการสนธิระหว่างคำถูกต้องทั้งประโยคในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน เช่น

โอมฺ นมะ ศฺรีมหาพุทฺธายาตีตานาคตปฺรตฺยุตฺปนฺเนภฺยะ สรฺวพุทฺเธภฺยะ ।[84]

ประโยคนี้คำนามแต่ละคำแจกวิภักติตรงตามหลักภาษาสันสกฤตมาตรฐาน คำว่า นมสฺ (อ การันต์ปุงลิงค์, ประถมาวิภักติ เอกพจน์), ศฺรีมหาพุทฺธาย (อ การันต์ปุงลิงค์, จตุรถีวิภักติ เอกพจน์), อตีตานาคตปฺรตฺยุตฺปนฺเนภฺยสฺ (อ การันต์ปุงลิงค์, จตุรถีวิภักติ พหูพจน์), สรฺวพุทฺเธภฺยสฺ (อ การันต์ปุงลิงค์, จตุรถีวิภักติ พหูพจน์) ประโยคนี้มีการสนธิระหว่างคำ คือ นมสฺ + ศฺรีมหา-พุทฺธาย กลายเป็น นมะ ศฺรีมหาพุทฺธาย (เป็นวิสรคะสนธิ), ศฺรีมหาพุทฺธาย + อตีตานาคต-ปฺรตฺยุตฺปนฺเนภฺยสฺ กลายเป็น ศฺรีมหาพุทฺธายาตีตานาคตปฺรตฺยุตฺปนฺเนภยสฺ (เป็นสระสนธิ), อตีตานาคตปฺรตฺยุตฺปนฺเนภฺยสฺ + สรฺวพุทฺเธภฺยสฺ เป็น อตีตานาคตปฺรตฺยุตฺปนฺเนภฺยะ สรฺวพุทฺเธภฺยสฺ (เป็นวิสรคะสนธิ) และ สรฺเวภฺยสฺ (อยู่ท้ายประโยคไม่มีคำอื่นตามหลัง) ทำสนธิเป็น สรฺเวภยะ (เป็นวิสรคะสนธิ) ทั้งหมดนี้ถือว่าทำถูกต้องตามหลักสนธิของภาษาสันสกฤตมาตรฐาน ลักษณะเช่นนี้มีอยู่ทั่วไปในคัมภีร์ทั้ง 3 เล่ม

ตัวอย่างที่ 2 : มีการใช้ภาษาสันสกฤตผสมภาษาปรากฤต (Mixed Sanskrit) ที่มีวิธีแจกวิภักติคำนามเป็นแบบเฉพาะของตนที่ไม่เหมือนกับภาษาสันสกฤตมาตรฐานจำนวนมากในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน เช่น

---

[81]Maurice Winternitz, **History of Indian Literature**, Vol.2, 277.

[82]Nalinaksha Dutt, **Buddhist Sects in India** (Delhi: Motilal Banarsidass, 1978), 38.

[83]Sharmistha Sharma, **Buddhist Avadāna**, 57.

[84]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 265.

ภควานฺ สมฺยกฺสมฺพุทฺโธ ยทรฺถํ สมุทาคโต ตทรฺถํ อภิสมฺภาวยิตฺวา ศฺราวสฺตียํ วิหรติ เชตวเน อนาถปิณฺฑทสฺยาราเม ศาสฺตา เทวานำ จ มนุษฺยานำ จ วิสฺตเรณ นิทานำ กฺฤตฺยํ |[85]

คำว่า สมฺยกฺสมฺพุทฺโธ (คำนาม) และ สมุทาคโต (กริยากฤต/ขยายคำนาม) เป็น อ การันต์ ปุงลิงค์ เมื่อแจกเป็นประถมาวิภักติ เอกพจน์ จะลงท้ายด้วย “โอ” (ภาษาปรากฤต นอกจากลงท้ายด้วย “โอ” แล้วอาจลงท้ายด้วย -อุ, -อู, -อ, -อา, -เอ, -อมฺ ก็ได้)[86] คำว่า สมฺยกฺสมฺพุทฺโธ และ สมุทาคาโต สองคำนี้ถ้าเป็นภาษาสันสกฤตมาตรฐาน ประถมาวิภักติ เอกพจน์จะมีรูปสำเร็จเป็น สมฺยกฺสมฺพุทฺธสฺ และ สมุทาคตสฺ

ศฺราวสฺตียํ (อี การันต์ สตรีลิงค์, สัตตมีวิภักติ เอกพจน์) มาจากคำว่า ศฺราวสฺตี แจกวิภักติตามแบบภาษาปรากฤต (ภาษาปรากฤต สัตตมีวิภักติ เอกพจน์ อาจลงท้ายด้วย -อายำ, -อียำ, -อียฺ, -อิยฺ ก็ได้)[87] ตัวอย่างคำอื่นที่เป็น อี การันต์ สตรีลิงค์, สัตตมีวิภักติ เอกพจน์ เช่น ปฺฤถิวียฺ (มหาวัสตุ 2 : 502), วิถียฺ (มหาวัสตุ 3 : 376) เป็นต้น คำว่า ศฺราวสฺตี ถ้าแจกวิภักติตามแบบภาษาสันสกฤตมาตรฐาน สัตตมีวิภักติ เอกพจน์ จะได้รูปสำเร็จเป็น ศฺราวสฺตฺยามฺ

ตัวอย่างที่ 3 : คำนาม อ การันต์ปุงลิงค์ หรือคำกริยากิตก์ (ประกอบ อนฺตฺ ปัจจัย) เมื่อแจกรูปเป็นตฤตียาวิภักติ พหูพจน์ นิยมใช้ตามแบบภาษาปรากฤต เช่น

อิเม จนฺทฺรมสูรฺยา โลเก น ปฺรชฺญาเยนฺสุ: | จนฺทฺรมสูรฺเยหิ โลเก อปฺรชฺญายนฺเตหิ ตารกรูปา โลเก น ปฺรชฺญาเยนฺสุ: | ตารกรูเปหิ โลเก อปฺรชฺญายนฺเตหิ นกฺษตฺรปถา โลเก น ปฺรชฺญาเยนฺสุ: | นกฺษตฺรปเถหิ โลเก น ปฺรชฺญายนฺเตหิ ราตฺรึทิวา โลเก น ปฺรชฺญาเยนฺสุ: | ราตฺรึทิเวหิ โลเก น ปฺรชฺญายนฺเตหิ มาสารฺธมาสา โลเก น ปฺรชฺญาเยนฺสุ: |[88]

จากตัวอย่างจะเห็นว่า คำที่แจกเป็นตฤตียาวิภักติ พหูพจน์ เช่น “จนฺทฺรมสูรฺเยหิ, ตารกรูเปหิ, นกฺษตฺรปเถหิ, ราตฺรึทิเวหิ” และคำกริยากฤตขยายนาม เช่น “อปฺรชฺญายนฺเตหิ, ปฺรชฺญายนฺเตหิ” ก็แจกวิภักติตามแบบภาษาปรากฤต (อ การันต์ปุงลิงค์ ตฤตียาวิภักติ พหูพจน์ อาจลงท้ายด้วย -ไอ, -เอหิ, -เอหี, -เอภิสฺ, -เอภิ, -เอภี, -อภิสฺ, -อิภิสฺ หรือ -อาภิ ก็ได้)[89] คำเหล่านี้ถ้าแจกวิภักติตามหลักภาษาสันสกฤตมาตรฐานรูปที่ได้จะเป็น “จนฺทฺรมสูรฺไยสฺ, ตารกรูไปสฺ, นกฺษตฺรปไถสฺ, ราตฺรึทิไวสฺ” และ “อปฺรชฺญายทฺภิสฺ, ปฺรชฺญายทฺภิสฺ” เป็นต้น

---

[85]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 266.

[86]ดู Franklin Edgerton, **Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary**, Vol. I, 49-50.

[87]Ibid., 78.

[88]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 473.

[89]ดู Franklin Edgerton, **Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary**, Vol. I, 58-59.

ตัวอย่างที่ 4 : รูปกริยาอาขยาตอดีตกาล นิยมใช้ตามแบบภาษาปรากฤต เช่น

อิเม จนฺทฺรมสูรฺยา โลเก น ปฺรชฺวาเยนฺสุ: | จนฺทฺรมสูรฺเยหิ โลเก อปฺรชฺวายนฺเตหิ ตารกรูปา โลเก น ปฺรชฺวาเยนฺสุ: | ตารกรูเปหิ โลเก อปฺรชฺวายนฺเตหิ นกฺษตฺรปถา โลเก น ปฺรชฺวาเยนฺสุ: | นกฺษตฺรปเถหิ โลเก น ปฺรชฺวายนฺเตหิ ราตฺรึทิวา โลเก น ปฺรชฺวาเยนฺสุ: | ราตฺรึทิเวหิ โลเก น ปฺรชฺวายนฺเตหิ มาสารฺธมาสา โลเก น ปฺรชฺวาเยนฺสุ: |[90]

จากตัวอย่างจะเห็นว่าคำกริยาที่ขีดเส้นใต้ คือ “ปฺรชฺวาเยนฺสุ:” แปลว่า “ปรากฏแล้ว” เป็นลักษณะของภาษาปรากฤต เป็นกริยาอาขยาต อดีตกาล บุรุษที่ 3 พหูพจน์ มาจาก ปฺร (อุปสรรค) + ชฺวา (ธาตุ) + ย (ปัจจัย) + เอนฺสุสฺ (วิภักติ) รวมเป็น ปฺรชฺวายเยนฺสุสฺ หรือ ปฺรชฺวาเยนฺสุ: (รูปวิภักติกริยาอาขยาต อดีตกาล บุรุษที่ 3 พหูพจน์ ในภาษาปรากฤตมีใช้หลายรูป เช่น อึสุ, อึสู, อิสุสฺ, อินฺสุ, อึสู, อิตฺสุ:, เอนฺสุ, เอนฺสุสฺ เป็นต้น)[91] คำนี้ถ้าเป็นกริยาอาขยาตตามแบบภาษาสันสกฤตมาตรฐาน (หมวดอดีตกาล - Aorist) รูปที่ได้จะเป็น “ปฺรชฺวาสิษุสฺ”[92]

ตัวอย่างที่ 5 : รูปกริยากรรมวาจก (Passive voice) นิยมใช้วิภักติอาขยาต ฝ่ายปรัสไมบท เป็นหลัก เช่น

ตตฺราปิ ราชานฺตปุระปุรสฺย กฺฤเตน นานาปฺรการาณิ วรฺธกิภาณฺฑานิ กฺริยนฺติ | อาสนฺทิกาปิ กฺริยนฺติ มญฺจกาปิ กฺริยนฺติ ปีฐกาปิ กฺริยนฺติ ศยฺยาสนกาปิ กฺริยนฺติ |[93]

จากตัวอย่างจะเห็นว่าคำกริยาที่ขีดเส้นใต้ คือ “กฺริยนฺติ” แปลว่า “ถูกกระทำ” เป็นกริยากรรมวาจก มาจาก กฺฤ (ธาตุ) + ย (ปัจจัย) + อนฺติ (วิภักติ) ปัจจุบันกาล (Present tense) บุรุษที่ 3 พหูพจน์ การใช้วิภักติอาขยาตฝ่ายปรัสไมบทประกอบเป็นกริยากรรมวาจก จะพบเห็นเป็นปกติในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน[94] ตัวอย่างคำที่มีลักษณะเดียวกัน เช่น “ปฺรติวิธฺยนฺติ - ถูกแทง” (มหาวัสตุ เล่ม 1 : 7), “ทหฺยนฺติ - ถูกเผา” (มหาวัสตุ 1 : 276) หรือ “หนฺยนฺติ - ถูกฆ่า” (มหาวัสตุ 2 : 505) เป็นต้น สำหรับคำว่า “กริยนฺติ” ถ้าเป็นภาษาสันสกฤตมาตรฐานรูปกริยาที่ได้จะต้องเป็น “กริยนฺเต” เพราะหลักไวยากรณ์มีว่ากริยากรรมวาจกต้องใช้วิภักติอาขยาตฝ่ายอาตมเนบทเท่านั้น

---

[90]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 473.

[91]ดู Franklin Edgerton, **Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary**, Vol. I, 156.

[92]ดูหลักการ Aorist system ว่าด้วย sis – Aorist ใน E.D. Perry, **A Sanskrit Primer**, 4 edition (New York and London : Comlumbia University Press, 1936), 190.

[93]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 670.

[94]ดู Franklin Edgerton, **Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary**, 182.

ปรं สปฺตหิ ภูมีหิ เตหิ วิโกฺรศมาเนหิ สตฺเวหิ กรุณำ ปฺรติลภิตฺวา ศีลं สมาทิยิตฺวา ราชฺยं วา ปริตฺยชฺย ยทฺวา ตทฺวา ไอศฺวรฺยं ตฺยกฺตฺวา อคาเรโภฺย' นคาริยं ปฺรวฺรชิตฺวา ปฺราณาติปาต-ไวรมณสฺย พหุลं ธรฺมं เทศยนฺติ |[95]

กริยากฤตที่เรียกว่า "Gerund" นี้บอกความหมายเป็นอดีตกาล แปลว่า "...แล้ว" ลงท้ายทำหน้าที่เป็นเพียงกริยารองหรือกริยาที่เกิดในระหว่างประโยค ไม่ใช่กริยาหลัก วิธีประกอบกริยา Gerund ตามคำอธิบายของภาษาสันสกฤตมาตรฐาน คือ ถ้าธาตุที่นำมาประกอบไม่มีอุปสรรค (Prefix) นำหน้า ให้ลง ตฺวา ปัจจัยให้แก่ธาตุโดยตรง เช่น ชิตฺวา (ชนะแล้ว) บางครั้งลง อิ อาคมก่อนที่จะลง ตฺวา (tvā) ปัจจัยก็มี เช่น วิทิตฺวา (รู้แล้ว) ส่วนธาตุที่มีอุปสรรคนำหน้าจะไม่ใช้ ตฺวา ปัจจัย แต่จะลง ย (ya) ปัจจัยที่ท้ายธาตุแทน และไม่ลง อิ อาคมข้างหน้า ย ปัจจัย เช่น วิชิตฺย (ชนะแล้ว) ปฺรวิศฺย (เข้าไปแล้ว) เป็นต้น

ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานพบการใช้กริยากฤตประกอบด้วย ตฺวา ปัจจัยที่มีลักษณะเฉพาะคือ ลง ตฺวา ปัจจัยให้กับธาตุแล้วคงไว้ ไม่ว่าธาตุจะมีอุปสรรคอยู่หน้าหรือไม่มีก็ตาม (บางครั้งเติม อิ อาคมก่อน ตฺวา ปัจจัยก็มี) เช่น ปฺรติลภิตฺวา (ได้แล้ว) สมาทิยิตฺวา (ถือปฏิบัติแล้ว) ปฺรวฺรชิตฺวา (บวชแล้ว) ตฺยกฺตฺวา (สละแล้ว) เป็นต้น ตัวอย่าง 3 คำแรกแม้มีอุปสรรคอยู่หน้าธาตุก็ยังคงใช้ ตฺวา ปัจจัยเหมือนเดิม ส่วน ตฺยกฺตฺวา เป็นการเติม ตฺวา ปัจจัยให้แก่ธาตุตามปกติ นอกจากนี้คำว่า ปริตฺยชฺย (สละแล้ว) ก็เป็นการใช้ ย (ya) ปัจจัยแทน ตฺวา (tvā) เพราะถือหลักว่าธาตุมีอุปสรรคนำหน้าให้ใช้ ย ปัจจัย[96] แต่ในภาษาปรากฤตถึงแม้ไม่มีอุปสรรคนำหน้าธาตุก็สามารถใช้ ย ปัจจัยเติมลงที่ธาตุได้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น วนฺทฺย (ไหว้แล้ว)[97] เป็นต้น ดังนั้น คำกริยากฤตที่ประกอบ ตฺวา ปัจจัยจึงพบการใช้หลายรูปแบบ

ตัวอย่างที่ 7 : การใช้ธาตุประกอบด้วย ตุมฺ (tum) ปัจจัย (Infinitive) มีลักษณะเฉพาะ เช่น

กฺฤตาหารา กาษฺฐานิ ปาตยิสฺยาโม ติ อุตฺกฺษิปิตานิ กุฐารานิ น ศกฺโนนฺติ นิกฺษิปิตุมฺ |[98]

คำที่เรียกว่า "Infinitive" คือศัพท์ประเภทหนึ่งที่ประกอบขึ้นจากธาตุและใช้ในลักษณะที่เป็นส่วนขยายของกริยาศัพท์ตัวอื่น แปลว่า "เพื่อจัก..." เมื่อนำไปใช้ในประโยค infinitive นี้จะไม่เปลี่ยนรูป ไม่ว่าประธานหรือกริยาของประโยคจะอยู่ในวิภักติ กาล พจน์ ลิงค์ หรือบุรุษใด รูปคำที่ประกอบ ตุมฺ (tum) ปัจจัยที่พบใช้มากในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน คือ รูปที่แทรก อิ อาคมลงข้างหน้า ตุมฺ (tum) เป็น อิตุมฺ (itum)[99] จากตัวอย่างที่ยกมาเป็นการประกอบคำจาก นิ (อุปสรรค) + กฺษิปฺ (ธาตุ) + อิตุมฺ (ปัจจัย) สำเร็จรูปเป็น นิกฺษิปิตุมฺ แปลว่า เพื่อวางลง ตัวอย่างคำอื่น

---

[95]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 336.

[96]ดู Franklin Edgerton, **Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary**, 171-172.

[97]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 326.

[98]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 606.

[99]ดู Franklin Edgerton, **Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary**, 178.

ที่มีลักษณะเดียวกัน เช่น พนฺธิตุมฺ (มหาวัสตุ 2 : 680) แปลว่า เพื่อผูก, ปฺรวิศิตุมฺ (มหาวัสตุ 3 : 447) แปลว่า เพื่อเข้าไป เป็นต้น

ตัวอย่างที่ 8 : การทำสนธิภายนอกซึ่งเป็นการเชื่อมสนธิระหว่างคำ ไม่ว่าจะเป็นคำในประโยคเดียวกันหรือต่างประโยค ภาษาปรากฤตไม่ถือเคร่งครัด รูปคำในประโยคบางครั้งก็มีสนธิบางครั้งก็ไม่มีสนธิ ลักษณะเช่นนี้ สเปเยอร์ (Speyer)[100] กล่าวว่าเป็นลักษณะเฉพาะของวรรณคดีประเภทอวทานซึ่งมักจะไม่มีสนธิในกรณีต่อไปนี้

1. การเว้นช่วงคำศัพท์แต่ละคำศัพท์ ก่อนคำศัพท์อื่นๆ ที่ตามมา ซึ่งอาจจะเป็นคำศัพท์ในประโยคเดียวกันหรือต่างประโยคก็ได้ คำศัพท์ที่เว้นช่วงดังกล่าวบางครั้งก็ไม่ทำสนธิกับคำศัพท์อื่นที่ตามมา เช่น

โส ปศฺยติ ศุทฺธาวาสกายิกำ เทวา กฺฤตปุณฺยา มเหศาขฺยำ ทีรฺฆายุษฺกำ วรฺณวนฺตำ สุขพหุลำ สฺวยำปฺรภา อนฺตรีกฺษาวจรา ปฺรีติภกฺษา สุขสฺถายิโน เยนกามำคมา วิคตราคา เทวาหนโต อนฺตราปรินิรฺวายี อนาวรฺติกธรฺมา อสฺมึ โลเก อวฺยวกีรฺณา สรฺวพาลปฺฤถคฺชเนษุ | สฺถวิโร ตานฺ ตาทฺฤศี สมฺฤทฺธึ เทวานำ ทฺฤษฺฏวา เชตวนมาคตฺวา จตุรฺณำ ปรฺษาณำ วิสฺตเรณาโรจยติ | เอวำ สตฺวา กุศลสฺย กรฺมสฺย วิปาเกน เทเวษุ เทวานำ สำปตฺตีโย' นุภวนฺติ | ตำ ปิ อนิตฺยำ ทุะขวิปริณาม-ธรฺมฺมำ |[101]

จากตัวอย่างที่ยกมา คำที่ขีดเส้นใต้มีการละเว้นไม่ทำสนธิ คือ (1) เทวาหนฺโต + อนฺตราปรินิรฺวายี (2) อนฺตราปรินิรฺวายี + อนาวรฺติกธรฺมา (3) อนาวรฺติกธรฺมา + อสฺมึ (4) โลเก + อวฺยวกีรฺณา, (5) อาโรจยติ + เอวำ, (6) ตำ + ปิ, (7) ปิ + อนิตฺยำ การละเว้นไม่ทำสนธิแบบนี้มีปรากฏอยู่ทั่วไปในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน

2. คำศัพท์ข้างหน้าที่ลงท้ายด้วยสระเสียงยาวไม่มีการทำสนธิกับคำศัพท์ที่ตามมา เช่น ประโยคว่า กุโศ ราชา อาคจฉตีติ ศฺรุตวา เอกูนา ปญฺจ กุมารศตานิ อมาตฺยา จ ภฏฺพลาคฺรำ จ สรฺเว ปฺรตฺยุทฺคตา |[102] คำศัพท์ในประโยคนี้ คือ ราชา + อาคจฺฉติ ควรสนธิเป็น “ราชาคจฺฉติ” และ ศฺรุตฺวา + เอกูนา ควรสนธิเป็น “ศฺรุไตฺวกูนา” แต่ในที่นี้ละเว้นไม่ทำสนธิซึ่งพบเห็นอยู่ทั่วไปในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน

3. คำนามหรือคำสรรพนามที่แจกวิภักติแล้วมีสระ เอ อยู่ท้าย ไม่มีการทำสนธิกับสระที่ตามมา เช่น โส ปศฺยติ สตฺวำ เปฺรตโลเก อุปปนฺนา วิวิธานิ ทุะสหสฺราณิ ปฺรตฺยนุภวนฺโต |[103] คำศัพท์ในประโยคนี้ คือ เปฺรตโลเก + อุปปนฺนา ถ้าทำสนธิตามหลักภาษาสันสกฤตมาตรฐานจะได้รูปเป็น

---

[100] J.S. Spayer, ed., **Avadāna-Śataka**, Vol.1, X.

[101] มหาวัสตุ เล่ม 1 : 280.

[102] มหาวัสตุ เล่ม 3 : 25.

[103] มหาวัสตุ เล่ม 1 : 277.

“เปฺรตโลก อุปปนฺนา” โดยลบ เอ ท้ายคำหน้าออก เมื่ออยู่หน้าสระ อุ แล้วเขียนห่างกัน แต่ในกรณีนี้ละเว้นการทำสนธิซึ่งพบเห็นได้ทั่วไปในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน

ตัวอย่างที่ 9 : มีการใช้ภาษาสันสกฤตผสมปรากฤตในบทร้อยกรองซึ่งปรากฏอยู่ทั่วไปในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานทั้ง 3 เล่ม เช่น

เอทฺฤเศหิ เม มิเตฺรหิ สทา โภตุ สมาคโม ।
ยํ นิศามฺย ยมาคมฺย ปูเชม ทฺวิปโทตฺตมํ ॥[104]

จากตัวอย่างที่ยกมาจะเห็นว่าแม้ในบทร้อยกรองก็พบการแจกวิภักติคำนามและคุณนามตามแบบภาษาปรากฤต เช่น “เอทฺฤเศหิ” กับ “มิเตฺรหิ” เป็นตฤตียาวิภักติ พหูพจน์ อ การันต์ นปุงสกลิงค์ แจกวิภักติตามแบบภาษาปรากฤต คำนี้ถ้าเป็นภาษาสันสกฤตมาตรฐานรูปที่ได้จะต้องเป็น “เอทฺฤไศสฺ” และ “มิไตฺรสฺ” ส่วนคำกริยาอาขยาต “โภตุ” แปลว่า “จงมี, จงเป็น” มาจาก ภู (ธาตุ) + อ (ปัจจัย) + ตุ (ปัญจมีวิภักติ บุรุษที่ 3 เอกพจน์) ก็เป็นภาษาปรากฤต เพราะถ้าเป็นภาษาสันสกฤตมาตรฐานรูปกริยาที่ได้จะต้องเป็น “ภวตุ”

4.2 ฉันทลักษณ์

บทร้อยกรองในภาษาสันสกฤตนิยมเรียกว่าฉันท์ (Prosody) ฉันท์แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ วฤตตะ (vṛtta) และชาติ (jāti)[105]

1. วฤตตะ (vṛtta) ได้แก่ ฉันท์ที่กำหนดด้วยจำนวนพยางค์ในแต่ละบาท โดยฉันท์ 1 บท จะประกอบด้วยหน่วยนับซึ่งเรียกว่าบาทจำนวน 4 บาท แต่ละบาทมีการกำหนดกลุ่มพยางค์หนักและเบาแตกต่างกันไป[106]

2. ชาติ (jāti) ได้แก่ ฉันท์ที่กำหนดจำนวนมาตรา คือกำหนดด้วยระยะเวลาของการออกเสียง สระเสียงสั้นมีค่าเป็นหนึ่งมาตรา สระเสียงยาวมีค่าเป็นสองมาตรา[107]

ในการแต่งฉันท์ประเภทวฤตตะ นักปราชญ์ได้กำหนดจังหวะของพยางค์ขึ้นเรียกว่า คณะ (gaṇa) หนึ่งคณะมี 3 พยางค์ แต่ละกลุ่มพยางค์มีกำหนดพยางค์หนัก (คุรุ) ในที่นี้ใช้เครื่องหมาย ─ เป็นสัญลักษณ์ และพยางค์เบา (ลฆุ) ใช้เครื่องหมาย ∪ เป็นสัญลักษณ์ ฉันท์ประเภทวฤตตะมีคณะฉันท์ทั้งหมด 8 คณะดังนี้

---

[104]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 442.

[105]V.S. Apte, **The Student’s Sanskrit-English Dictionary,** 1970; rpt. (Delhi: Motilal Banarsidass, 1993), 648; M.R. Kale, **A Higher Sanskrit Grammar,** 1972; rpt. (Delhi: Motilal Banarsidass, 1988), Appendix 2-3.

[106]ฉันท์ประเภทวฤตตะแบ่งย่อยออกเป็น 3 ชนิด คือ 1. สมวฤตตะ (samavṛtta) ได้แก่ ฉันท์ที่แต่ละบาทมีจำนวนพยางค์เท่ากัน 2. อรรธวฤตตะ (ardhavṛtta) ได้แก่ ฉันท์ที่สลับบาทมีจำนวนพยางค์เท่ากัน 3. วิษมวฤตตะ (viṢamavṛtta) ได้แก่ ฉันท์ที่แต่ละบาทมีจำนวนพยางค์ไม่เท่ากัน ดู V.S. Apte, **The Student’s Sanskrit-English Dictionary,** 648; M.R. Kale, **A Higher Sanskrit Grammar,** Appendix 3.

[107]Ibid.

ม คณะ มี 3 พยางค์ เป็นเสียง คุรุ/คุรุ/คุรุ แทนด้วย ——— เช่น rājānāṃ
ย คณะ มี 3 พยางค์ เป็นเสียง ลฆุ/คุรุ/คุรุ แทนด้วย ∪—— เช่น sakāśāt
ร คณะ มี 3 พยางค์ เป็นเสียง คุรุ/ลฆุ/คุรุ แทนด้วย —∪— เช่น nāvikāḥ
ส คณะ มี 3 พยางค์ เป็นเสียง ลฆุ/ลฆุ/คุรุ แทนด้วย ∪∪— เช่น bhagavān
ต คณะ มี 3 พยางค์ เป็นเสียง คุรุ/คุรุ/ลฆุ แทนด้วย ——∪ เช่น śāstrāṇi
ช คณะ มี 3 พยางค์ เป็นเสียง ลฆุ/คุรุ/ลฆุ แทนด้วย ∪—∪ เช่น uvāca
ภ คณะ มี 3 พยางค์ เป็นเสียง คุรุ/ลฆุ/ลฆุ แทนด้วย —∪∪ เช่น icchasi
น คณะ มี 3 พยางค์ เป็นเสียง ลฆุ/ลฆุ/ลฆุ แทนด้วย ∪∪∪ เช่น harati[108]

เนื่องจากฉันท์ชนิดหนึ่งๆ ก็มีการกำหนดใช้คณะฉันท์และข้อบังคับจำนวนพยางค์ของแต่ละบาทต่างกันออกไป ดังนั้นฉันท์ในภาษาสันสกฤตจึงอาจมีจำนวนมากถึง 600 ชนิด[109] คัมภีร์มหาวัสตุอวทานเป็นวรรณกรรมพุทธศาสนาภาษาสันสกฤต แม้เนื้อหาส่วนใหญ่จะแต่งเป็นร้อยแก้ว แต่ส่วนที่ประพันธ์เป็นร้อยกรองก็มีจำนวนไม่น้อย โดยกวีใช้ฉันท์ชนิดต่างๆ หลากหลายประเภท ในที่นี้จะนำเสนอเฉพาะฉันท์ที่สำคัญพอเป็นตัวอย่างดังนี้

1. อนุษฏุภ (anuṣṭubh) หรือ โศลก (śloka) เป็นฉันท์ที่มีหลายรูปแบบ รูปแบบที่ใช้กันมาก คือรูปแบบที่มีการกำหนดพยางค์คุรุและลฆุ อนุษฏุภ 1 บทมี 4 บาท แต่ละบาทมี 8 พยางค์ โดยปกติพยางค์ที่ 5 ของทุกบาทควรเป็นลฆุ พยางค์ที่ 6 ควรเป็นคุรุ พยางค์ที่ 7 จะเป็นคุรุหรือลฆุก็ได้สลับกันไป[110] อย่างไรก็ตาม พยางค์ที่ 7 ในบาทคี่ (บาทที่ 1 กับบาทที่ 3) นิยมคุรุ ในบาทคู่ (บาทที่ 2 กับบาทที่ 4) นิยมลฆุ ส่วนพยางค์อื่นนอกจากนี้จะเป็นคุรุหรือลฆุก็ได้ซึ่งในที่นี้จะแทนด้วยสัญลักษณ์ × ฉันท์อนุษฏุภนั้นมีผังบังคับซึ่งเป็นลักษณะที่นิยมดังนี้

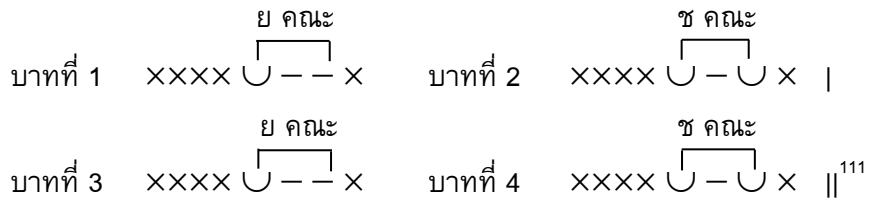
[111]

---

[108]Charles Philip Brown, **Sanskrit Prosody and Numerical Symbols Explained** (London: Trübner & Co, 1869), 1-2.

[109]Les Morgan, **Croaking Frogs: A Guide to Sanskrit Metrics and Figures of Speech** (n.p.: Mahodara Press, 2011), 33.

[110]V.S. Apte, **The Student's Sanskrit-English Dictionary,** 649.

[111]Charles Philip Brown, **Sanskrit Prosody and Numerical Symbols Explained**, 4.

ในมหาวัสตุอวทานบทร้อยกรองส่วนใหญ่ประพันธ์ด้วยฉันท์อนุษฏุภ ดังตัวอย่าง

วสนฺโต ตุษิเต กาเย โพธิสตฺโว อิมำ สมฺฤตึ ।
ลภเต ศุภกรเมณ ปรีกฺษนฺโต ชเนตฺริโย ॥[112]

จากบทร้อยกรองนี้พยางค์ **ษิเตกา** ในบาทที่ 1 และ **ภกฺรเม** ในบาทที่ 3 เป็น ย คณะ ส่วนพยาง **อิมำ สมฺฤ** ในบาทที่ 2 และ **ชเนตฺริ** ในบาทที่ 4 เป็น ช คณะ

ยสฺเยห ปริเศษำ สฺยา นารีโย ชีวิตำ ภเวตฺ ।
ทิวสานิ สปฺต มาสา จ ทศ ตสฺยา อุรโมทเร ॥[113]

จากบทร้อยกรองนี้พยางค์ **ริเศษำ** ในบาทที่ 1 และ **ต มาสา** ในบาทที่ 3 เป็น ย คณะ ส่วนพยางค์ **วิตำ ภ** ในบาทที่ 2 และ **รโมท** ในบาทที่ 4 เป็น ช คณะ

ความสัมพันธ์ระหว่างฉันท์กับเนื้อหา ฉันท์อนุษฏุภเป็นฉันท์ที่ได้รับความนิยมอย่างกว้างขวาง ปรากฏอยู่ทั่วไปในวรรณคดีสันสกฤตทั้งมหากาพย์ ปุราณะ วรรณกรรมคำสอน และวรรณกรรมประเภทบทสวด ลักษณะเด่นของอนุษฏุภซึ่งกำหนดพยางค์บาทละ 8 พยางค์ มีเสียงหนักเบาเป็นจังหวะคล้องจอง กวีใช้ฉันท์รูปแบบนี้ร้อยเรียงเนื้อหาเพื่อสื่อความหมายที่สั้นกระชับไม่ได้เล่นสำนวนโวหารมากนัก อีกประการหนึ่งอนุษฏุภเป็นฉันท์ที่โบราณนิยมแต่งเพื่อเล่าเรื่องทำนองปุราณะ กวีจึงสืบทอดรูปแบบฉันท์เพื่อเผยแพร่ข้อมูลที่เป็นความรู้และเป็นข้อเท็จจริง ซึ่งสอดคล้องกับที่เกษเมนทระได้กล่าวไว้ว่า “โศลกใช้ในการนำเสนอความรู้ที่เป็นศาสตร์ เน้นความแจ่มชัด เน้นคำสอน บทประพันธ์เกี่ยวกับตำนาน เรื่องเล่า นิทานปรัมปรา”[114] ในมหาวัสตุอวทานพบการใช้ฉันท์อนุษฏุภทั้งในการเล่าเรื่อง บทสนทนา และสรุปความ จากตัวอย่างที่ยกมาทั้งสองบทเป็นเนื้อหาสรุปความตอนที่พระโพธิสัตว์ได้ตรวจดูสตรีที่ควรเป็นพระมารดาก่อนจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตลงมาเกิดในโลกมนุษย์ บทร้อยกรองนี้ปรากฏต่อจากข้อความร้อยแก้วที่เล่าเรื่องนี้ไปแล้ว จึงถือว่าเป็นการใช้ฉันท์อนุษฏุภสรุปความซ้ำเพื่อให้จดจำง่าย

2. ตริษฏุภ (triṣṭubh) คือฉันท์ที่กำหนดให้ร้อยกรอง 1 บทมี 4 บาท แต่ละบาทมี 11 พยางค์ ดังนั้น บทร้อยกรอง 1 บทหรือ 4 บาทจึงเท่ากับ 44 พยางค์[115] กลุ่มของคำประพันธ์ประเภทตริษฏุภฉันท์ ได้แก่ อินทรวัชรา อุเปนทรวัชรา และอุปชาติ

2.1 อินทรวัชรา (indravajrā) เป็นฉันท์ที่กำหนดให้ 1 บทมี 4 บาท แต่ละบาทมี 11 พยางค์ 9 พยางค์แรกบังคับคณะฉันท์ 3 คณะ ได้แก่ ต, ต, ช และ 2 พยางค์ท้ายบังคับเสียงคุรุหรืออาจเป็นลฆุได้บ้าง[116] มีผังบังคับดังนี้

---

[112]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 370.

[113]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 370.

[114]อ้างถึงใน ปราณี พาพานิช, **สุวฤตฺตติลก: ยอดแห่งฉันท์วรรณพฤติที่งดงาม** (กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), 95.

[115]V.S. Apte, **The Student’s Sanskrit-English Dictionary**, 650.

– – ∪ – – ∪ ∪ – ∪ – – |

ในมหาวัสตุอวทานมีบทร้อยกรองที่ประพันธ์ด้วยฉันท์อินทรวัชรา ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เย ปุคฺคลา อษฺฏ สทา ปฺรศสฺตา
จตฺวาริ เอตานิ ยุคานิ โภนฺติ |
เต ทกฺษิณียา สุคเตน อุกฺตาะ
เอตานิ ทินฺนานิ มหตฺผลานิ ||[117]

สำเสวมานสฺย สิยาติเสฺนโห
เสฺนหานฺวยำ ทุะขมิทำ ปฺรโภติ |
สำเสวมานำ ตุ ชุคุปฺสมาโน
เอโก จเร ขฑฺควิษาณกลฺโป ||[118]

ความสัมพันธ์ระหว่างฉันท์กับเนื้อหา ฉันท์อินทรวัชรามีพยางค์ที่เน้นเสียงหนักเบาเป็นท่วงทำนองที่ไพเราะ มีจังหวะหยุดหลังพยางค์ที่ 5 รูปแบบของฉันท์อินทรวัชราขึ้นต้นและจบลงด้วยเสียงคุรุ จากตัวอย่างที่ยกมา บทแรกกวีใช้พรรณนายกย่องบุคคลผู้มีคุณธรรมชั้นสูงที่ควรรับของบูชาสักการะและว่าทานที่ถวายแก่บุคคลเหล่านี้มีอานิสงส์มาก บทที่สองกวีใช้พรรณนาหัวข้อธรรมเกี่ยวกับการใช้ชีวิตอย่างสงบคนเดียวในหมวดธรรมชื่อขัฑควิษาณคาถา เมื่ออ่านเป็นทำนองจะมีเสียงหนักแน่นและลุ่มลึกเหมือนกับชื่อฉันท์

2.2 อุเปนทรวัชรา (upendravajrā) เป็นฉันท์ที่กำหนดให้ 1 บทมี 4 บาท แต่ละบาทมี 11 พยางค์ 9 พยางค์แรกบังคับคณะฉันท์ 3 คณะ ได้แก่ ช, ต, ช และ 2 พยางค์ท้ายบังคับเสียงคุรุ หรืออาจเป็นลฆุได้บ้าง[119] อุเปนทรวัชรามีผังบังคับดังนี้

∪ – ∪ – – ∪ ∪ – ∪ – – |

ในมหาวัสตุอวทานมีร้อยกรองที่ประพันธ์ด้วยฉันท์อุเปนทรวัชรา ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ทิวฺเยหิ รูเปหิ สมำคิภูตา
ปริจาริยนฺตฺยปฺสรสำ คเณหิ |
ปฺรภูตภกฺษา ปฺรวรานฺนปานา
วิมานเศฺรษฺโฐปคตา รมนฺติ ||[120]

---

[116]Ibid.

[117]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 443.

[118]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 484.

[119]Charles Philip Brown, **Sanskrit Prosody and Numerical Symbols Explained**, 8-9.

[120]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 448.

ความสัมพันธ์ระหว่างฉันท์กับเนื้อหา ฉันท์อุเปนทรวัชรามีพยางค์ที่เน้นเสียงหนักเบาเป็นท่วงทำนองที่ไพเราะ มีจังหวะหยุดหลังพยางค์ที่ 5 คล้ายกับอินทรวัชรา รูปแบบของฉันท์อุเปนทรวัชราขึ้นต้นด้วยเสียงลฆุและจบลงด้วยเสียงคุรุ จากตัวอย่างที่ยกมา กวีใช้ฉันท์ชนิดนี้พรรณนาอานิสงส์ของการตั้งใจถวายทานว่าจะได้รับอานิสงส์ไปเกิดในสวรรค์ เพลิดเพลินในวิมานที่ประเสริฐ ฉันท์บทนี้ปรากฏอยู่ในตอนพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดชาวเมืองไวศาลี

2.3 อุปชาติ (upajāti) เป็นฉันท์ที่กำหนดให้ 1 บทมี 4 บาท แต่ละบาทมี 11 พยางค์ เป็นฉันท์ที่เกิดจากการผสมกันระหว่างอินทรวัชรากับอุเปนทรวัชรา[121] สลับกันทีละบาท ฉันท์อุปชาติมีผังบังคับผสมกันดังนี้

– – ∪ – – ∪ ∪ – ∪ – – | (แบบ อินทรวัชรา)

∪ – ∪ – – ∪ ∪ – ∪ – – | (แบบ อุเปนทรวัชรา)

ในมหาวัสตุอวทานมีบทร้อยกรองที่ประพันธ์ด้วยฉันท์อุปชาติ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ส โตมราณามหมนฺติเก ภวำ
เย เต ปฺรสนฺนา ศรณำ อุเปนฺติ |
อถ อปฺรมตฺตา สุคตสฺย ศาสเน
กาหนฺติ ชาตีมรณสฺย อนฺตำ ||[122]

สฺวปฺนานฺตเร ยา ปฺรมทา อทรฺศิ
เศฺวตำ คชำ กุกฺษิมนุปฺรวิษฏำ |
ปฺรสูยเต สา คชสตฺตฺวสารำ
โส ภวติ พุทฺโธ โพธิตารฺถธรฺโม ||[123]

ความสัมพันธ์ระหว่างฉันท์กับเนื้อหา ฉันท์อุปชาติเป็นฉันท์ผสมระหว่างฉันท์อินทรวัชรากับอุเปนทรวัชรา มีพยางค์ที่เน้นเสียงหนักเบาเป็นท่วงทำนองที่ไพเราะสลับกันไปมาระหว่างบาท มีจังหวะหยุดหลังพยางค์ที่ 5 อาจขึ้นต้นด้วยเสียงคุรุหรือลฆุและจบลงด้วยเสียงคุรุ จากตัวอย่างที่ยกมา ร้อยกรองบทที่ 1 กวีประพันธ์เป็นคำกราบทูลของกษัตริย์ลิจฉวีที่มาอาราธนาพระพุทธเจ้าให้เสด็จไปโปรดชาวเมืองไวศาลี ตัวอย่างร้อยกรองบทที่ 2 กวีประพันธ์เป็นคำพูดทำนายของมหาพรหมที่มาเฝ้าพระโพธิสัตว์และพระมารดาขณะทรงพระครรภ์ ซึ่งเหมาะกับท่วงทำนองและน้ำเสียงของมหาพรหม

3. วังศัสถะ (vaṃśastha) เป็นฉันท์ที่มีกำหนดจำนวนพยางค์ กล่าวคือ 1 บทมี 4 บาท แต่ละบาทมี 12 พยางค์ บังคับคณะฉันท์ 4 คณะ ได้แก่ ช, ต, ช, ร คณะ[124] มีผังบังคับดังนี้

---

[121]V. S. Apte, **The Student's Sanskrit-English Dictionary**, 650.

[122]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 418.

[123]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 378.

⏑ – ⏑ – – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ – |

ในมหาวัสตุอวทานมีร้อยกรองที่ประพันธ์ด้วยฉันท์วังศัสถะ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ปฺริยาณิ วสฺตูนิ ททาติ จกฺษุมำ
จิรๆ ปฺรสนฺเนน มเนน สๆสรนฺ |
ตโต ปฺริยๆ พุธฺยติ ชฺญานมุตฺตมๆ
สฺวยๆ มหีมณฺฑโต ตถาคโต ||[125]

ตโต อยๆ สาครเมรุมณฺฑลา
ปฺรกมฺปิตา ษฑฺวิธมาสิ เมทินี |
กฺฤโต จ โลโก วิมโล มโนรโม
มหานุธการาปนุทสฺย เตชสา ||[126]

ความสัมพันธ์ระหว่างฉันท์กับเนื้อหา ฉันท์วังศัสถะ 1 บาทมี 12 พยางค์ เน้นเสียงหนักเบาเป็นท่วงทำนองที่ไพเราะ เหมาะแก่การบรรยายฉากน่าอัศจรรย์ มีจังหวะหยุดหลังพยางค์ที่ 5 ขึ้นต้นด้วยเสียงลฆุและจบลงด้วยเสียงคุรุ จากตัวอย่างที่ยกมา ร้อยกรองบทแรกกวีใช้ถ่ายทอดเนื้อหาเกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีของพระตถาคตผ่านคำบอกเล่าของพระมหากาตยานะ ส่วนตัวอย่างร้อยกรองบทที่ 2 กวีใช้พรรณนาเหตุการณ์ตอนพระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดาแล้วเกิดแผ่นดินไหว 6 ครั้ง เป็นการบรรยายฉากที่น่าตื่นเต้นและอัศจรรย์

4. วสันตติลกา (vasantatilakā) หรือ วสันตดิลกเป็นฉันท์ที่มีกำหนดจำนวนพยางค์ คือ 1 บทมี 4 บาท แต่ละบาทมี 14 พยางค์ โดย 12 พยางค์แรกบังคับคณะฉันท์ 4 คณะ ได้แก่ ต, ภ, ช, ช และ 2 พยางค์ท้ายบังคับเสียงคุรุ[127] มีผังบังคับดังนี้

– – ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – – |

ในมหาวัสตุอวทานมีร้อยกรองที่ประพันธ์ด้วยฉันท์วสันตติลกา ดังตัวอย่างต่อไปนี้

กึ การณๆ สุรวเรณ ปฺรภา ปฺรมุกฺตา
จนฺทฺรำศุศีตลตรา กนกาวทาตา |
เยนาสุเรศฺวรคณา มนุเชศฺวราศฺจ
ปฺรหฺลาทิตา จ นรกา ชฺวลนาคฺนิกลฺปาะ ||[128]

---

[124]V. S. Apte, **The Student's Sanskrit-English Dictionary**, 652.

[125]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 354.

[126]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 386.

[127]V. S. Apte, **The Student's Sanskrit-English Dictionary,** 653.

[128]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 375.

เย ตตฺร ตตฺร ชนตำ ปฺรติปาลยนฺติ
สสารปญฺชรคตำ มทนาภิภูตำ ।
เตษำ วิโมกฺษกรเณน มหายเศน
อามนฺตฺรณารฺถมนเฆน ปฺรภา ปฺรมุกฺตา ॥[129]

ความสัมพันธ์ระหว่างฉันท์กับเนื้อหา ฉันท์วสันตติลกา 1 บาทมี 14 พยางค์ มีจังหวะหยุดหลังพยางค์ที่ 8 ขึ้นต้นด้วยเสียงคุรุ 2 พยางค์และจบลงด้วยเสียงคุรุ 2 พยางค์ จากตัวอย่างที่ยกมาเป็นเนื้อหาตอนที่พระโพธิสัตว์กำลังจะจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต พุทธเกษตรทั้งหลายมีแสงสว่างสดใส เทวดาจึงถามกันไปมาด้วยความสงสัย ร้อยกรองบทแรกกวีประพันธ์เป็นคำถามของเทวดาตนหนึ่ง ส่วนร้อยกรองบทที่สองกวีประพันธ์เป็นคำตอบของเทวดาอีกตนหนึ่งโดยใช้ฉันท์วสันตติลกา

5. รโถทฺธตา (rathoddhatā) เป็นฉันท์ที่มีกำหนดจำนวนพยางค์ คือ 1 บทมี 4 บาท แต่ละบาทมี 11 พยางค์ บังคับคณะฉันท์ 3 คณะ ได้แก่ ร, น, ร และ ลฆุ, คุรุ[130] มีผังบังคับดังนี้

– ∪ – ∪ ∪ ∪ – ∪ – ∪ – ।

ในมหาวัสตุอวทานมีบทร้อยกรองที่ประพันธ์ด้วยฉันท์รโถทธตา ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เต ยทา วิปุลปุณฺยสำจยา
โภนฺติ ภาวิตศรีรมานสา ।
เต อุเปตฺย วรรูปธาริโณ
โพธเย อุปชเนนฺติ มานสำ ॥[131]

ยำ มยา กุศลมรฺชิตำ ปุรา
เตน เม ภวตุ สรฺวทรฺศิตา ।
มา จ เม ปฺรณธี อวสีทตุ
โย ยเมษ ปฺรณิธิะ ปฺรวรฺตตุ ॥[132]

ความสัมพันธ์ระหว่างฉันท์กับเนื้อหา ฉันท์รโถทธตา 1 บาทมี 11 พยางค์ มีจังหวะหยุดหลังพยางค์ที่ 3 แล้วต่อด้วยพยางค์ที่เหลืออีก 8 พยางค์ ขึ้นต้นด้วยเสียงคุรุและจบลงด้วยเสียงคุรุ จากตัวอย่างที่ยกมา กวีใช้ฉันท์รโถทธตาบรรยายเนื้อหาเกี่ยวกับประณิธานจรรยาของพระโพธิสัตว์และการตั้งความปรารถนาของพระโพธิสัตว์

---

[129]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 375.

[130]V. S. Apte, **The Student's Sanskrit-English Dictionary,** 651.

[131]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 287.

[132]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 287.

6. สวาคตา (svāgatā) เป็นฉันท์ที่มีกำหนดจำนวนพยางค์ คือ 1 บทมี 4 บาท แต่ละบาทมี 11 พยางค์ บังคับคณะฉันท์ 3 คณะ ได้แก่ ร, น, ภ และ คุรุ, คุรุ[133] มีผังบังคับดังนี้

– ∪ – ∪ ∪ ∪ – ∪ ∪ – – ।

ในมหาวัสตุอวทานมีบทร้อยกรองที่ประพันธ์ด้วยฉันท์สวาคตา ดังตัวอย่างต่อไปนี้

นิรฺวฺฤโต ปฺรวรลกฺษณธารี
โย นุ ศาสฺตุ สสุราสุรเนตา ।
โก คุโณ อิห จิรं ปริวาเส
วยมปฺยทฺย วิชหามถ เทหं ॥[134]

สรฺวถา สุปรินิษฺจิตการฺยาะ
ปฺราปฺย อจฺยุตมโศกมนนฺตं ।
สรฺวภาวภววีติคตา สฺม
เอษ นิรฺวฺฤติมุเปม อิไหว ॥[135]

ความสัมพันธ์ระหว่างฉันท์กับเนื้อหา ฉันท์สวาคตา 1 บาทมี 11 พยางค์ มีจังหวะหยุดหลังพยางค์ที่ 3 แล้วต่อด้วยพยางค์ที่เหลืออีก 8 พยางค์คล้ายกับฉันท์รโถทธตา ขึ้นต้นด้วยเสียงคุรุ 1 พยางค์และจบลงด้วยเสียงคุรุ 2 พยางค์ จากตัวอย่างที่ยกมา กวีใช้ฉันท์สวาคตาถ่ายทอดคำปรารภของพระอรหันต์ 500 รูปที่ปรารถนาจะเข้าสู่นิพพานหลังจากได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพของพระพุทธเจ้าแล้วแต่ถูกพระมหากาศยปะทัดทานไว้[136] พุทธปรินิพพานเป็นฉากแห่งความเศร้าโศกกวีจึงเลือกใช้ฉันท์สวาคตาในการพรรณนาเนื้อหา

7. ภุชังคประยาต (bhujaṅgaprayāta) เป็นฉันท์ที่มีกำหนดจำนวนพยางค์ คือ 1 บทมี 4 บาท แต่ละบาทมี 12 พยางค์ บังคับคณะฉันท์ 4 คณะ ได้แก่ ย, ย, ย, ย คณะ[137] มีผังบังคับดังนี้

– ∪ ∪ – ∪ ∪ – ∪ ∪ – ∪ ∪ ।

ในมหาวัสตุอวทานมีร้อยกรองที่ประพันธ์ด้วยฉันท์ภุชังคประยาต ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตโต ชาตมาโตฺร กุเล ศากิยานำ
อติกฺรมฺย ธีโร ปทานีห สปฺต ।

---

[133]V. S. Apte, **The Student's Sanskrit-English Dictionary,** 651.

[134]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 299.

[135]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 299.

[136]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 43.

[137]V. S. Apte, **The Student's Sanskrit-English Dictionary**, 652.

สโมโลกยิตฺวา ทิศา อูหสาสิ
อยํ ทานิเมโก ภโว ปศฺจิโม ตฺติ ||[138]

อยํ โส สเทวํ สนาคํ สยกฺษ์ำ
มโหฆ์ มหรฺษี ชคำ อุตฺตริตฺวา |
ตตะ เกฺษมเมกำ ทิศำ ปฺราปฺสฺยตีติ
ปฺรหฺฤษฺฏาสฺย เทวา นเภ วฺยาหเรนฺสุะ ||[139]

ความสัมพันธ์ระหว่างฉันท์กับเนื้อหา ฉันท์ภุชงคประยาต 1 บาทมี 12 พยางค์ เป็นฉันท์ที่มีท่วงทำนองซ้ำกัน 4 ครั้งใน 1 บาท เพราะใช้ ย คณะทั้งหมด ในการอ่านมีจังหวะหยุดหลังพยางค์ที่ 6 กวีนิยมใช้ฉันท์ชนิดนี้บรรยายความตื่นเต้นดีใจ จากตัวอย่างที่ยกมาเป็นเนื้อหาตอนที่เหล่าทวยเทพในวิมานทั้งหลายพากันแสดงความดีใจต่อการประสูติของพระโพธิสัตว์[140]

8. ปุษปิตาครา (puṣpitāgrā) เป็นฉันท์ที่มีกำหนดจำนวนพยางค์ ให้บาทคี่มี 12 พยางค์ บังคับคณะฉันท์ 4 คณะ ได้แก่ น, น, ร, ย ส่วนในบาทคู่มี 13 พยางค์ บังคับคณะฉันท์ 4 คณะ และคุรุอีก 1 พยางค์ ได้แก่ น, ช, ช, ร และ คุรุ[141] มีผังบังคับดังนี้

⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ – – | (บาทคี่)
⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ – – | (บาทคู่)

ในมหาวัสตุอวทานมีบทร้อยกรองที่ประพันธ์ด้วยฉันท์ปุษปิตาครา ดังตัวอย่างต่อไปนี้

หิมรชตนิโภ เม ษฑฺวิษาโณ สุจรณจารุภุโช สุรกฺตศีรฺโษ |
อุทรมุปคโต คชปฺรธาโน ลลิตคติะ อนวทฺยคาตฺรสนฺธิะ ||[142]

ความสัมพันธ์ระหว่างฉันท์กับเนื้อหา ฉันท์ปุษปิตาคราเป็นฉันท์ที่บาทคี่และบาทคู่มีจำนวนพยางค์ไม่เท่ากัน และมีท่วงทำนองที่เน้นเสียงลฆุมากเป็นพิเศษ บาทคี่เริ่มต้นด้วยเสียงลฆุติดกัน 6 พยางค์ ส่วนบาทคู่เริ่มต้นด้วยเสียงลฆุติดกัน 4 พยางค์ จากตัวอย่างที่ยกมา กวีใช้ฉันท์ชนิดนี้บรรยายฉากมหัศจรรย์ที่พระโพธิสัตว์ทรงจุติจากสวรรค์ลงสู่ครรภ์ของพระมารดาในรูปของช้างเผือก[143] จากการศึกษาพบว่ากวีใช้ฉันท์ชนิดนี้ไม่มากในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน

---

[138]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 385.

[139]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 386.

[140]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 24.

[141]V. S. Apte, **The Student's Sanskrit-English Dictionary**, 657.

[142]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 374.

[143]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 10.

9. ศิขริณี (sikhariṇī) เป็นฉันท์ที่มีกำหนดจำนวนพยางค์ คือ 1 บาทมี 17 พยางค์ บังคับคณะฉันท์ 5 คณะ และลฆุ 1 พยางค์กับคุรุ 1 พยางค์ ได้แก่ ย, ม, น, ส, ภ และ ลฆุ, คุรุ[144] มีผังบังคับดังนี้

⏑ – – – – – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – – – ⏑ ⏑ ⏑ – |

ในมหาวัสตุอวทานมีบทร้อยกรองที่ประพันธ์ด้วยฉันท์ศิขริณี ดังตัวอย่างต่อไปนี้

คชํ รตฺนเศฺรษฺจ์ มทนพลเวคาปนยนำ
ปฺรทีปฺ โลกสฺย ตมติมิรโมหาปนยนำ |
คุณานำ โกษ์ ตฺวำ อปริมิตรตฺนากรธรำ
ธเรสิ ราชรฺษี์ อปฺรติหตจกฺรำ สมรุจี ||[145]

ความสัมพันธ์ระหว่างฉันท์กับเนื้อหา ฉันท์ศิขริณี 1 บาทมี 17 พยางค์ มีจังหวะหยุดหลังพยางค์ที่ 6 แล้วต่อด้วยพยางค์ที่เหลืออีก 11 พยางค์ ข้อสังเกตคือขึ้นต้นบาทด้วยเสียงลฆุ 1 พยางค์แล้วต่อด้วยเสียงคุรุ 5 พยางค์และตามด้วยเสียงลฆุ 5 พยางค์ติดกัน ค่อนข้างอ่านยาก ฉันท์ชนิดนี้พบไม่มากในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน จากตัวอย่างที่ยกมา กวีใช้ฉันท์ชนิดนี้ประพันธ์เป็นคำพูดของท้าวมหาพรหมที่กล่าวสดุดีพระนางมายาขณะรองรับเอาพระโพธิสัตว์ที่กำลังเคลื่อนเข้าสู่พระครรภ์ในรูปพญาช้าง นับว่าเป็นฉันท์พิเศษที่กวีเลือกใช้กับเหตุการณ์ที่สำคัญ

10. อารยา (āryā) เป็นฉันท์ที่นับจำนวนมาตราเป็นสำคัญ โดยนับพยางค์ลฆุเป็นหนึ่งมาตรา และนับพยางค์คุรุเป็นสองมาตรา กล่าวคือ อารยามี 4 บาท บาทแรกมี 12 มาตรา บาทที่ 2 มี 18 มาตรา บาทที่ 3 มี 12 มาตรา และบาทที่ 4 มี 15 มาตรา[146] มีผังบังคับดังนี้

(บาทที่ 1) ____12 มาตรา____ (บาทที่ 2) ____18 มาตรา____
(บาทที่ 3) ____12 มาตรา____ (บาทที่ 4) ____15 มาตรา____

ในมหาวัสตุอวทานมีร้อยกรองที่ประพันธ์ด้วยฉันท์อารยา ดังตัวอย่างต่อไปนี้

โส ตำ ทานำ ทตฺวา ปฺรณิเธสิ โลกนายโก อสฺยำ |
เทวมนุษฺยาจารฺโย อารฺยำ ธรฺมำ ปฺรกาเสยฺยำ ||[147]

อรฺถำ จเรยำ โลเก เทวมนุษฺยาณำ เทศิย ธรฺมำ |
เอวำ วิเนย สตฺวำ ยถา อยำ โลกปฺรทฺโยโต ||[148]

---

[144]V. S. Apte, **The Student's Sanskrit-English Dictionary,** 654.

[145]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 378.

[146]V. S. Apte, **The Student's Sanskrit-English Dictionary,** 657.

[147]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 289.

[148]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 290.

ความสัมพันธ์ระหว่างฉันท์กับเนื้อหา ฉันท์อารยาเป็นฉันท์มาตราพฤติที่กวีนิยมใช้บรรยายเหตุการณ์ทั่วไปรวมถึงใช้ดำเนินเรื่องที่ต้องการความกระชับ จากตัวอย่างที่ยกมากวีใช้ฉันท์อารยาประพันธ์เป็นคำพูดของพระโพธิสัตว์ขณะตั้งความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าเพื่อจะได้แสดงธรรมโปรดเทวดาและมนุษย์ดังที่ปรากฏในพหุพุทธสูตร[149]

นอกจากตัวอย่างที่กล่าวมาในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานยังพบการใช้ฉันท์อื่นๆ แทรกอยู่หลายตอนที่กวีคัดสรรมาประพันธ์ให้เข้ากับเรื่องราวและเหตุการณ์ซึ่งผู้สนใจเรื่องฉันท์สามารถศึกษาค้นคว้าได้อีก

4.3 อลังการ

อลังการ คือการใช้ถ้อยคำที่ไพเราะสละสลวยมีความหมายลึกซึ้งประหนึ่งว่าเป็นอาภรณ์ประดับบทประพันธ์ มี 2 ประเภท คือ อลังการทางเสียง (ศัพทาลังการ) และอลังการทางความหมาย (อรรถาลังการ)[150] วรรณคดีแต่ละเรื่องผู้ประพันธ์อาจใช้อลังการแตกต่างกันออกไปมากบ้างน้อยบ้างตามแต่ลักษณะและประเภทของวรรณคดี โดยทั่วไปวรรณคดีพุทธศาสนาที่มุ่งเน้นสอนหลักธรรมเป็นหลักมักใช้ภาษาที่เรียบง่ายตรงไปตรงมา อาจไม่ได้มีการพรรณนาฉากตัวละครหรือแสดงความรำพึงรำพันเพื่อมุ่งแสดงสุนทรียภาพมากนักเมื่อเปรียบเทียบกับวรรณคดีประเภทบันเทิงคดีอื่นๆ แต่ถึงกระนั้นคัมภีร์มหาวัสตุอวทานก็มีอลังการที่แสดงถึงความสามารถของผู้แต่งอยู่ไม่น้อยโดยเฉพาะคำประพันธ์ที่เป็นร้อยกรอง ในที่นี้จะกล่าวถึงอลังการที่พบในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานตามลำดับ

4.3.1 อลังการทางเสียง (ศัพทาลังการ) คือการเล่นคำให้เกิดความไพเราะของเสียงในบทประพันธ์ อลังการทางเสียงที่สำคัญ ได้แก่ ยมก (yamaka) และอนุปราส (anuprāsa)

วาคภฏให้ความหมายของ ยมก (yamaka) ว่า “ยมกคือการซ้ำบาท บท (คำ) และวรรณะ (อักษร) ที่มีความหมายแตกต่างกัน การซ้ำจะอยู่ติดกันหรือไม่ติดกันก็ได้ ยมกจะอยู่เบื้องต้น ท่ามกลางหรือที่สุดของบาทก็ได้”[151] ซึ่งสอดคล้องกับที่ กุสุมา รักษมณี อธิบายว่า “ยมกคือการเล่นคำโดยใช้คำที่มีเสียงเหมือนกันทุกพยางค์ หรือบางพยางค์ แต่สื่อความหมายต่างกันในคำประพันธ์วรรคเดียวกันหรือบทเดียวกัน”[152] จากการศึกษาคัมภีร์มหาวัสตุอวทานไม่พบการใช้อลังการทางเสียงประเภทยมกตามคำจำกัดความข้างต้น

ส่วนอลังการทางเสียงอีกประเภทหนึ่ง คือ อนุปราส (anuprāsa) วาคภฏให้คำจำกัดความว่า “การใช้ซ้ำซึ่งอักษรอันมีเสียงคล้ายๆ กันนั้นชื่ออนุปราส”[153] เหมือนกับที่ กุสุมา

---

[149]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 34.

[150]กุสุมา รักษมณี, **การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต**, 26.

[151]ป.ส. ศาสตรี. ผู้แปล, **อลังการศาสตร์ของวาคภฏ** (พระนคร : กรมศิลปากร, 2504), 24.

[152]กุสุมา รักษมณี, **การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต**, 27.

[153]ป.ส. ศาสตรี. ผู้แปล, **อลังการศาสตร์ของวาคภฏ**, 23.

รักษมณี อธิบายว่า “อนุปราสเป็นการเล่นเสียงโดยการซ้ำเสียงพยัญชนะในคำประพันธ์วรรคเดียวกัน (อาจเป็นพยัญชนะเดี่ยวหรือพยัญชนะซ้อนก็ได้) ซึ่งส่วนใหญ่มีเสียงสระต่างกัน”[154] จากการศึกษาคัมภีร์มหาวัสตุอวทานพบการใช้อลังการทางเสียงประเภทอนุปราส ดังตัวอย่างต่อไปนี้

น จ กามกถานฺยา วา นาปฺยปฺสรสำ กถา น คีตกถา ।
น จ วาทฺยกถา เตษำ น ปิ ภุกฺตกถา น ปานกถา ॥[155]

ไม่มีการสนทนาเกี่ยวกับความยินดีในกาม ไม่มีการสนทนาเกี่ยวกับนางอัปสร ไม่มีการสนทนาเกี่ยวกับบทเพลง ไมมีการสนทนาเกี่ยวกับดนตรี และไม่มีการสนทนาเกี่ยวกับการกินหรือการดื่มเลย[156]

บทร้อยกรองนี้ กวีใช้อนุปราสโดยการซ้ำเสียงพยัญชนะเดี่ยว คือ “น” 7 ครั้ง ปรากฏในตำแหน่งต้นบาทและกลางบาทของบาทที่ 1, 2, 3, 4 ซ้ำเสียงพยัญชนะ “ก” 7 ครั้งในตำแหน่งกลางบาทของบาทที่ 1, 2, 3, 4 ซ้ำเสียงพยัญชนะ “ถ” 6 ครั้ง ในตำแหน่งกลางบาทของบาทที่ 1, 2, 3 และในตำแหน่งท้ายบาทของบาทที่ 2, 4 นอกจากนี้ยังซ้ำเสียงพยัญชนะ “จ” 2 ครั้งในบาทที่ 1, 3 ด้วย

เศฺวตาศฺวา เศฺวตรถา เศฺวตรศฺมิปฺรโตทยษฺฏี จ ।
เศฺวตา จ ปจ กกุทา เศฺวตา วสฺตฺรา อลำการาะ ॥[157]

เจ้าลิจฉวีทั้งหลายมีม้าและรถสีขาว มีเชือก แส้ และไม้เท้าสีขาว มีเครื่องราชกกุธภัณฑ์ 5 อย่างสีขาว มีเสื้อผ้าและเครื่องประดับสีขาว[158]

บทร้อยกรองนี้ กวีใช้อนุปราสโดยการซ้ำเสียงพยัญชนะซ้อน คือ “ศฺว” 6 ครั้งในตำแหน่งต้นบาทและกลางบาทของบาทที่ 1 และในตำแหน่งต้นบาทของบาทที่ 2, 3, 4 นอกจากนั้นยังมีการซ้ำเสียงพยัญชนะเดี่ยว คือ “ต” 6 ครั้ง ในตำแหน่งกลางบาทของบาทที่ 1, 2, 3, 4

นโม’ สตฺ พุทฺธาย นโม’ สตฺ โพธเย
นโม วิมฺกฺตาย นโม วิมฺกฺตเย ।
นโม’ สตฺ ชฺญานสฺย นโม’ สตฺ ชฺญานินโน
โลกาคฺรเศฺรษฺจาย นโม กโรถ ॥[159]

---

[154]กุสุมา รักษมณี, **การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต**, 27.

[155]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 390.

[156]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 145.

[157]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 420.

[158]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 182.

[159]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 442.

ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระพุทธเจ้า ขอความนอบน้อมจงมี
แด่การตรัสรู้ ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระองค์ผู้หลุดพ้นแล้ว
ขอความนอบน้อมจงมีแด่ความหลุดพ้น ขอความนอบน้อมจงมี
แด่ความรู้แจ้ง ขอความนอบน้อมจงมีแด่ผู้มีความรู้แจ้ง ท่านทั้งหลาย
จงทำความนอบน้อมแด่พระผู้เลิศและประเสริฐที่สุดในโลก[160]

บทร้อยกรองนี้ กวีใช้อนุปราสโดยการซ้ำเสียงพยัญชนะ “น” จำนวน 10 ครั้ง ปรากฏทั้งในตำแหน่งต้นบาท กลางบาท และท้ายบาท ซ้ำเสียงพยัญชนะ “ม” จำนวน 8 ครั้ง ซ้ำเสียงพยัญชนะ “ย” จำนวน 6 ครั้ง และซ้ำเสียงพยัญชนะซ้อน “สฺต” จำนวน 4 ครั้ง

นาค นาค อวโลกยาหิ เม สึห สึห อวโลกยาหิ เม |
สตฺวสาร อวโลกยาหิ เม สารฺถวาห อวโลกยาหิ เม ||[161]

“ข้าแต่นาค ข้าแต่นาค ขอพระองค์จงมองดูเรา ข้าแต่ราชสีห์ ข้าแต่ราชสีห์
ขอพระองค์จงมองดูเรา ข้าแต่ผู้ประเสริฐในหมู่สัตว์ ขอพระองค์จงมองดูเรา
ข้าแต่หัวหน้ากองเกวียน ขอพระองค์จงมองดูเรา”[162]

บทร้อยกรองนี้ กวีใช้อนุปราสโดยการซ้ำคำที่มีเสียงเหมือนกัน คือ “อวโลกยาหิ เม” จำนวน 4 ครั้ง ปรากฏในตำแหน่งท้ายบาทของบาทที่ 1, 2, 3, 4 นอกจากนี้ยังมีการซ้ำคำ “นาค” ในบาทที่ 1 จำนวน 2 ครั้ง และมีการซ้ำคำ “สึห” ในบาทที่ 2 จำนวน 2 ครั้ง

จากตัวอย่างที่ยกมาเป็นการแสดงให้เห็นฝีมือของกวีในการร้อยเรียงคำอย่างพิถีพิถัน และประณีตเพื่อให้บทประพันธ์อ่านแล้วมีเสียงไพเราะซึ่งถือเป็นความสามารถของกวี

4.3.2 อลังการทางความหมาย (อรรถาลังการ) คือการใช้โวหารเปรียบเทียบหรือโวหารแฝงความหมายเพื่อให้มีการตีความได้ลึกซึ้งต่างๆ กันไป ในระยะแรกๆ มักเป็นโวหารง่ายๆ ซึ่งเปรียบว่าสิ่งหนึ่ง ดี งาม ฯลฯ เหมือนอีกสิ่งหนึ่ง เช่น อุปมา รูปกะ ต่อมาจึงพลิกแพลงให้สลับซับซ้อนมากขึ้นจนเป็นการใช้ความหมายที่ซ่อนเร้นเจตนาของผู้พูด[163] ในที่นี้จะกล่าวถึงอลังการทางความหมายที่สำคัญซึ่งพบในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานดังนี้

4.3.2.1 อุปมา (upamā) คือการนำสิ่งที่กวีต้องการแสดงลักษณะเด่นไปเปรียบเทียบกับอีกสิ่งหนึ่งที่มีลักษณะเด่นนั้นเป็นที่รู้จักหรือเป็นที่ยอมรับกันแล้ว[164] โดยมีคำที่มีความหมายแสดงความเปรียบ เช่น เหมือน ดั่ง ดุจ คล้าย เป็นต้น สิ่งที่เป็นหลักในการเปรียบเทียบ

---

[160]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 206.

[161]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 473.

[162]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 129.

[163]กุสุมา รักษมณี, **การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต**, 28.

[164]เรื่องเดียวกัน.

เรียกว่าอุปมาน สิ่งที่กวีนำไปเปรียบเทียบเรียกว่าอุปไมย คำที่แสดงการเปรียบเทียบเรียกว่าอุปมาประติปาทก คุณสมบัติหรือลักษณะเด่นร่วมของสิ่งที่เปรียบเทียบกันเรียกว่าสาธารณธรรม อุปมาที่พบในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน เช่น

อวคาหฺย ตทฺวนวรำ มายา สขิสำวฺฤตา ชินชเนตฺรี ।
วิจรติ จิตฺรรเถ อิว อมรวรวรฺณี รติวิธิชฺญา ॥[165]

พระนางมายาผู้เป็นชนนีของพระชินเจ้าแวดล้อมด้วยนางสนม
ผู้เป็นดั่งพระสหายได้เสด็จเข้าไปยังป่าอันสวยงามนั้น ทรงท่องเที่ยวไป
ด้วยราชรถอันวิจิตร ราวกับชายาของพระอินทร์ผู้รู้วิธีทำให้สำราญพระทัย[166]

จากตัวอย่างนี้ พระนางมายาเปรียบเหมือนกับชายาของพระอินทร์ ข้อความนี้มีองค์ประกอบของอุปมาดังนี้ (1) สิ่งที่เป็นหลักในการเปรียบเทียบ (อุปมาน) คือชายาของพระอินทร์ (2) สิ่งที่กวีนำไปเปรียบ (อุปไมย) คือพระนางมายา (3) ลักษณะเด่นที่ร่วมกัน (สาธารณธรรม) คือท่องเที่ยวไปในรถอันวิจิตร (4) ศัพท์ที่บ่งการเปรียบเทียบ (อุปมาประติปาทก) คือ อิว

เทวนครำ อิว กปิลปุรมุตฺตมำ กฺฤตมนุวิศนฺเตหิ ।
มโนมยวิกฺรมคเตหิ อมรคเณหิ อภิวิโรจติ ॥[167]

เมืองกปิลวัสตุเมื่อถูกทำให้ประเสริฐที่สุดโดยหมู่เทวดาที่พากันมา
ด้วยความเร็วดุจความคิด จึงเปล่งแสงเรืองรองราวกับเมืองสวรรค์[168]

จากตัวอย่างนี้ เมืองกปิลวัสตุเปรียบเหมือนกับเมืองสวรรค์ ข้อความนี้มีองค์ประกอบของอุปมาดังนี้ (1) สิ่งที่เป็นหลักในการเปรียบเทียบ (อุปมาน) คือเมืองสวรรค์ (2) สิ่งที่กวีนำไปเปรียบ (อุปไมย) คือเมืองกปิลวัสตุ (3) ลักษณะเด่นที่ร่วมกัน (สาธารณธรรม) คือ เปล่งแสงเรืองรอง (4) ศัพท์ที่บ่งการเปรียบเทียบ (อุปมาประติปาทก) คือ อิว

ปูรฺวำ วาสนิวาเสน ปฺรตฺยุตฺปนฺเน หิเตน วา ।
เอวำ ชายเต เปฺรมฺนำ อุตฺปลำ วา ยโถทเก ॥[169]

เพราะเคยอยู่ร่วมกันในปางก่อนและเพราะได้ทำประโยชน์เกื้อกูล
แก่กันในปัจจุบัน ความรักจึงเกิดขึ้นอย่างนั้น เปรียบเหมือนดอก
อุบลเกิดขึ้นในน้ำฉะนั้น[170]

---

[165]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 347.

[166]มหาวัสตุ เล่ม 1 : 98.

[167]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 376.

[168]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 13.

[169]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 475.

[170]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 132.

จากตัวอย่างนี้ ความรักเปรียบเหมือนกับดอกบัว ข้อความนี้มีองค์ประกอบของอุปมาดังนี้ (1) สิ่งที่เป็นหลักในการเปรียบเทียบ (อุปมาน) คือดอกบัว (2) สิ่งที่กวีนำไปเปรียบ (อุปไมย) คือความรัก (3) ลักษณะเด่นที่ร่วมกัน (สาธารณธรรม) คือการเกิดขึ้น (4) ศัพท์ที่บ่งการเปรียบเทียบ (อุปมาประติปาทก) คือ ยถา

4.3.2.2 รูปกะ (rūpaka) คือการเปรียบเทียบทำนองเดียวกับอุปมา แต่กล่าวเสียใหม่ว่าสิ่งหนึ่งเป็นอีกสิ่งหนึ่ง[171] ความหมายจึงลึกซึ้งกว่าอุปมาเพราะมิใช่เพียงแค่เหมือนสิ่งนั้น แต่เป็นสิ่งนั้นเลยทีเดียว รูปกะที่พบในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน เช่น

โย มุกฺโต โมจยิษฺยติ ปฺรชามิมำ ราคพนฺธไนรฺพทฺธำ ।
โส’ ยं ปฺราทุรฺภูโต อหนฺตุ ชีรฺโณ ติ โรทามิ ॥[172]

พระกุมารผู้หลุดพ้น ผู้จะทรงปลดปล่อยหมู่สัตว์ที่ถูกมัด
ด้วยเครื่องพันธนาการคือราคะ ได้ปรากฏขึ้นแล้ว
แต่อาตมาแก่ชราแล้ว ดังนั้นจึงร้องไห้[173]

อิห มยา โพธิทฺรุเม อคฺรตา ปฺราปฺตา สปฺตาหำ ปูรฺโณ โพธึ พุทฺธิตฺวา ชาติชรา-มรณคหนกานฺตารสฺย ปรฺยนฺตำ กฺฤตำ । อิห มยา เกฺลศมาโร ภคฺโน เทวปุตฺรมาโร ภคฺโน, อิห มม อปริมิตมสำเขฺยยปฺรณิหิตา ปฺรณิธิ สมฺฤทฺธา ।[174]

เราได้บรรลุความเป็นผู้เลิศที่ต้นโพธิพฤกษ์นี้ หลังจากได้ตรัสรู้พระโพธิญาณแล้วตลอด 7 วันเต็ม เราได้ถึงที่สุดแห่งป่ารกชัฏและกันดารคือชาติ ชรา และมรณะ ในที่นั้นเราได้ทำลายมารคือกิเลสและมารคือเทวบุตร และในที่นั้นเราได้บรรลุถึงปณิธานที่ตั้งไว้ในอสงไขยกัลป์อันนับประมาณมิได้[175]

น ภิกฺษวะ เอตรหิเมว ปัจกา ภทฺรวรฺคิกา มยา สำสารสาคราโต ตาริตา ।[176]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราช่วยยกภัทรวัคคีย์ทั้ง 5 ขึ้นจากมหาสมุทรคือสังสาระ ไม่ใช่แต่ในบัดนี้เท่านั้น[177]

จากตัวอย่างที่ยกมา คำว่า “ราคพนฺธน” (เครื่องพันธนาการคือราคะ) ก็ดี “ชาติชรามรณคหนกานฺตาร” (ป่ารกชัฏและกันดารคือชาติ ชราและมรณะ) ก็ดี “เกฺลศมาร” (มารคือกิเลส) “เทวปุตฺรมาร” (มารคือเทวบุตร) ก็ดี “สำสารสาคร” (มหาสมุทรคือสังสาระ) ก็ดี จัดเป็น

---

[171]กุสุมา รักษมณี, **การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต**, 28.

[172]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 397.

[173]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 39.

[174]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 514.

[175]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 207.

[176]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 561.

[177]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 269.

อรรถาลังการประเภทรูปกะ เพราะไม่ได้เปรียบเทียบว่าเหมือนกัน แต่บอกว่าสิ่งหนึ่งเท่ากับอีกสิ่งหนึ่งนั่นเอง

4.3.2.3 อุตเปรกษา (utprekṣā) คือการกล่าวแสดงจินตนาการให้เกินจริงประหนึ่งว่าสิ่งหนึ่งมีลักษณะเป็นอีกสิ่งหนึ่ง[178] และมีคำแสดงการเปรียบเทียบ เช่น อิว ซึ่งแปลว่าเหมือน ประหนึ่ง เชื่อมอยู่ด้วย อุตเปรกษาที่พบในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานมีดังนี้

คชา อิว ปฺรมุกฺตำคี อุตฺปตนฺติ วลาหกา ।
เหมกำพุธรา ภีมา เมฆา กุสุมสำจยา ॥[179]

เมฆทั้งหลายที่เหมือนช้างกำลังแกว่งงวง อันเป็นเมฆ
ที่น่าเกรงขาม สวมเครื่องนุ่งห่มเป็นสีทองและมีดอกไม้
บรรจุไว้เต็มก็ปรากฏขึ้น[180]

จากตัวอย่างนี้ กวีใช้จินตนาการให้เกินจริง โดยเปรียบเทียบก้อนเมฆบนท้องฟ้าเป็นช้างดุร้ายซึ่งมีลำตัวคลุมด้วยผ้าสีทองและประดับด้วยดอกไม้ กำลังแกว่งงวงไปมา

4.3.2.4 ปรัศโนตตระ (praśnottara) คือการตั้งคำถามและตอบเอง ตรงกับคำว่าปฏิปุจฉา (Rhetorical Question) ตามตำราวรรณคดีไทยซึ่งหมายถึงการตั้งคำถามเพื่อให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ได้คาดหวังคำตอบ[181] เช่น

โก อยำ อีทฺฤศานฺธรฺมา โลกนาเถน ทรฺศิตำ ।
ศฺรุณิตฺวา น สิยา ตุษฺโฏ อนฺยตฺร มารปกฺษิกาตฺ ॥[182]

ใครบ้างเล่าจะไม่ยินดีเมื่อได้ฟังธรรมอันน่าอัศจรรย์เช่นนั้น
ที่พระโลกนาถทรงแสดง นอกจากฝ่ายของมาร[183]

โก นุ หรฺโษ โก นุ อานนฺโท เอวำ ปฺรชฺวลิเต สทา ।
อนฺธการสฺมึ ปฺรกฺษิปฺตา อาโลกำ น ปฺรกาศถ ॥[184]

จะมีความเบิกบานอะไร จะมีความเพลินเพลินอะไร
ในเมื่อโลกกำลังถูกไฟแผดเผาตลอดเวลาอย่างนี้

---

[178]กุสุมา รักษมณี, **การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต**, 30.

[179]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 555.

[180]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 261.

[181]ปัทมา นาควรรณ, **การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ทิวยาวทาน เรื่องที่ 1-19** (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร-ดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556), 357.

[182]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 595.

[183]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 267.

[184]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 576.

พวกเธอถลำเข้าไปในความมืดจึงไม่พบแสงสว่าง[185]

จากตัวอย่าง กวีใช้อรรถาลังการประเภทปรัศโนตตระเป็นการตั้งคำถามลอยๆ เพื่อนำไปสู่การอธิบายความเพิ่มเติม แต่ไม่ใช่การตั้งคำถามเพื่อให้มีผู้ตอบเพราะคำตอบมีอยู่แล้วในตัวนั่นเอง

4.3.2.5 วยติเรกะ (vyatireka) คือการเปรียบเทียบสิ่งที่มีลักษณะเหมือนกัน แต่ยกให้สิ่งหนึ่งเหนือกว่าอีกสิ่งหนึ่ง อาจเป็นอุปไมยเหนือกว่าอุปมาน หรือในทางกลับกันก็ได้[186] เช่น

โย จ วรฺษศตํ ชีเว อปศฺยํ พุทฺธศาสนำ
เอกาหำ ชีวิตำ เศฺรโย ปศฺยโต พุทฺธศาสนำ ||[187]

ก็บุคคลผู้เห็น (เข้าใจ) คำสอนของพระพุทธเจ้า แม้มีชีวิตอยู่
วันเดียวก็ประเสริฐยิ่งกว่าคนผู้ไม่เห็น (ไม่เข้าใจ) คำสอน
ของพระพุทธเจ้า แม้มีชีวิตอยู่ตั้ง 100 ปี[188]

จากตัวอย่างนี้เป็นการเปรียบเทียบการมีชีวิตของบุคคลโดยยกให้การมีชีวิตอยู่ของคนหนึ่งเหนือกว่าอีกคนหนึ่ง โดยใช้เครื่องชี้วัดที่แสดงความเหนือกว่าคือความเข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้า ดังความว่าผู้มีชีวิตอยู่วันเดียวแต่เข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้าย่อมดีกว่าผู้มีชีวิตอยู่ 100 ปีแต่ไม่เข้าใจคำสอนอะไรเลย

4.3.2.6 อติศโยกติ (atiśayokti) คือการกล่าวจินตนาการให้เกินจริงด้วยวิธีการเดียวกับอุตเปรกษา แต่ไม่ใช้คำว่าประหนึ่ง (อิว)[189] ตามตำราวรรณคดีไทยตรงกับคำว่าอติพจน์ (Hyperbole) อติศโยกติที่พบในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน เช่น

พฺรหฺมโกฏีสหสฺราณิ คคนสฺมึ สมาคตา |
วรฺษนฺติ สูกฺษฺมำ จูรฺณำ หิ ทิวฺยำ โลกจนฺทนำ ||[190]

เทวดาชั้นพรหมหลายพันโกฏิได้มาชุมนุมกันบนท้องฟ้าแล้ว
โปรยผงจันทน์แดงที่ละเอียด ประณีต และเป็นทิพย์ลงมา[191]

---

[185]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 286.

[186]กุสุมา รักษมณี, **การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต**, 29.

[187]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 611.

[188]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 330.

[189] กุสุมา รักษมณี, **การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต**, 30.

[190]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 515.

[191]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 208.

อาภา จ วิปุลา มุกฺตา พุทฺธเกฺษตฺรํ ปริสฺผุฏฺ |
ภวาคฺรโลกธาตูโย อคฺนิศฺภฺรา วา ติษฺจติ ||[192]

พระรัศมีอันรุ่งเรืองสาดส่องไปทั่วพุทธเกษตรอันกว้างไกล
(ทำให้) ส่วนที่สูงที่สุดของโลกธาตุกลายเป็นสีแดงเพลิง[193]

จากตัวอย่างข้างต้น เนื้อหาแสดงให้เห็นพุทธานุภาพอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้าในแง่ของวรรณคดีลักษณะเช่นนี้ถือว่าเป็นจินตนาการเกินจริงซึ่งอยู่เหนือธรรมชาติของมนุษย์ แต่อย่างไรก็ตาม ชาวพุทธส่วนใหญ่ต่างก็เชื่อกันว่าพระพุทธเจ้าทรงมีคุณลักษณะพิเศษเหนือมนุษย์ การที่จะมีเทวดาชั้นพรหมมาชุมนุมมากเพียงนั้นก็ดี การที่พระรัศมีของพระองค์แผ่กระจายออกไปกว้างไกลถึงเพียงนั้นก็ดี สิ่งเหล่านี้ก็เป็นธรรมดาของพระพุทธองค์ที่ไม่ใช่เรื่องเกินจริงแต่อย่างใด

5. โครงเรื่องและเนื้อหาของคัมภีร์

คัมภีร์มหาวัสตุอวทานทั้ง 3 เล่มวางโครงเรื่องเพื่อแสดงชีวประวัติของพระพุทธเจ้าไว้เป็น 3 ส่วนอย่างชัดเจน โดยส่วนแรก (เล่ม 1) ขึ้นต้นด้วยคำนมัสการพระพุทธเจ้าในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต แล้วกล่าวถึงจรรยา 4 ประการของพระโพธิสัตว์[194] นรกปริวรรตสูตร พหุพุทธสูตร และภูมิ 10 ของพระโพธิสัตว์[195] จากนั้นจึงบรรยายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีตอันไกลโพ้นของพระพุทธเจ้าและอดีตชาติของพระองค์เมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์ กล่าวถึงการได้พบพระพุทธเจ้าทีปังกรและพระพุทธเจ้าในอดีตอีกหลายพระองค์ แล้วบรรยายความเป็นมาของศากยวงศ์เริ่มจากกำเนิดโลกและมนุษย์พวกแรกเลือกพระมหาสมมตราช เนื้อหาในเล่ม 1 จึงคล้ายกับทูเรนิทานในนิทานกถาของพระไตรปิฎกภาษาบาลี คัมภีร์มหาวัสตุอวทาน เล่ม 1 จัดวางลำดับเรื่องไม่ค่อยเป็นระเบียบนัก เพราะตอนต้นมีทั้งเรื่องพระมหาเมาทคัลยายนะจาริกไปเยี่ยมนรกและสวรรค์ มีทั้งเรื่องพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดชาวเมืองไวศาลี ความจริงเนื้อหาเหล่านี้ควรจัดไว้ในเล่ม 3 ต่อจากที่พระพุทธเจ้าได้ประกาศพระศาสนาแล้วเนื้อเรื่องจึงจะเป็นไปตามลำดับเหตุการณ์ แต่ผู้ประพันธ์กลับนำมาไว้ในเล่ม 1 แทน

---

[192]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 515.

[193]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 208.

[194]จรรยา 4 ของพระโพธิสัตว์ ได้แก่ 1. ประกฤติจรรยา (ปฺรกฺฤติจรฺยา) คือ การประพฤติปฏิบัติตนเป็นคนดีตามปกติในขณะที่ยังครองเรือน 2. ประณิธานจรรยา (ปฺรณิธานจรฺยา) คือ การตั้งสัตย์อธิษฐานเพื่อขอให้ตนได้ตรัสรู้ 3. อนุโลมจรรยา (อนุโลมจรฺยา) ได้แก่ การประพฤติปฏิบัติให้สอดคล้องกับสัตย์อธิษฐานที่ได้ตั้งไว้ 4. อนิวรรตนจรรยา (อนิวรฺตนจรฺยา) ได้แก่ การปฏิบัติตนอย่างมุ่งมั่นเพื่อให้ได้ตรัสรู้ โดยไม่หวนกลับมาสู่ทางเดิมอีก ดู มหาวัสตุ เล่ม 1 : 1.

[195]ภูมิ 10 ของพระโพธิสัตว์ ได้แก่ 1. ทุราโรหา (ทุราโรหา) แปลว่า เข้าถึงได้ยาก 2. พัทธมานา (พทฺธมานา) แปลว่า รึงรัดยึดเหนี่ยว หน่วงเหนี่ยว 3. ปุษปมัณฑิตา (ปุษฺปมณฺฑิตา) แปลว่า ประดับด้วยดอกไม้ 4. รุจิรา (รุจิรา) แปลว่า สวยงาม 5. จิตตวิสตรา (จิตฺตวิสฺตรา) แปลว่า จิตใจพองโต 6. รูปวตี (รูปวตี) แปลว่า งดงามน่ารัก 7. ทุรชยา (ทุรฺชยา) แปลว่า ชนะได้ยาก 8. ชันมนิเทศ (ชนฺมนิเทศ) แปลว่า แสดงการเกิด 9. เยาวราชยะ (เยาวราชฺย) แปลว่า ความเป็นยุพราช 10. อภิเษก (อภิเษก) แปลว่า การรดน้ำหรือการอภิเษก ดู มหาวัสตุ เล่ม 1 : 47-48.

ส่วนที่สอง (เล่ม 2) เนื้อหาพรรณนาถึงพระโพธิสัตว์ขณะประทับอยู่บนสวรรค์ชั้นดุสิตได้ตัดสินพระทัยที่จะลงสู่พระครรภ์ของพระนางมายา มีการพรรณนาเรื่องการทรงครรภ์อันบริสุทธิ์เหนือธรรมชาติของพระนางมายา การอุบัติขึ้นในโลกของพระโพธิสัตว์ การอภิเษกสมรส การสละชีวิตทางโลก การเสด็จออกจากพระราชวังเพื่อทรงผนวชแสวงหาความหลุดพ้น การเผชิญหน้ากับพญามาร และการตรัสรู้พระอนุตตรสัมโพธิญาณใต้ร่มโพธิพฤกษ์ ส่วนนี้จึงคล้ายกับอวิทูเรนิทานในพระไตรปิฎกภาษาบาลี

ส่วนที่สาม (เล่ม 3) เนื้อเรื่องกล่าวถึงการบวชของพระมหากาศยปะ การบวชของพระศารีบุตรและพระมหาเมาทคัลยายนะ การบวชของเจ้าชายศากยะรวมทั้งช่างกัลบกชื่ออุบาลี จากนั้นย้อนกลับมากล่าวถึงการเสวยวิมุตติสุขใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์และบริเวณโดยรอบของพระพุทธองค์หลังจากตรัสรู้ ต่อด้วยการเสด็จไปโปรดปัญจวัคคีย์ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน โปรดยศกุลบุตรชาวเมืองพาราณสี แล้วเสด็จกลับมาโปรดชฎิล 3 พี่น้องที่ตำบลคยา และจบลงด้วยการแสดงธรรมโปรดพระเจ้าพิมพิสารและบริวารในกรุงราชคฤห์ เนื้อหาส่วนที่ 3 จึงคล้ายกับสันติเกนิทานในพระไตรปิฎกบาลี จากการศึกษาพบว่าคัมภีร์มหาวัสตุอวทานหลายตอนจัดวางลำดับเนื้อหาสลับไปสลับมาไม่ดำเนินเรื่องตามลำดับเหตุการณ์ ซึ่งถือว่าเป็นปัญหากับผู้อ่านที่ไม่มีพื้นความรู้เกี่ยวกับพุทธประวัติพอสมควร

นอกจากเนื้อหาหลักคือการนำเสนอเรื่องพุทธประวัติแล้ว ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานยังมีการเล่าชาดกแทรกไปกับพุทธประวัติแต่ละตอนด้วย ชาดกบางเรื่องมีความคล้ายคลึงกับชาดกในอรรถกถาชาดก แต่บางเรื่องก็มีเฉพาะในมหาวัสตุอวทานเท่านั้น จากการศึกษาพบว่ามีชาดกนับรวมกันได้ 52 เรื่อง เป็นชาดกที่ตรงกันหรือคล้ายกับชาดกในอรรถกถาชาดก 26 เรื่อง และเป็นชาดกที่มีเฉพาะในมหาวัสตุอวทาน 26 เรื่อง แต่ละเรื่องมีความยาวไม่เท่ากัน ลักษณะการแต่งบางเรื่องแต่งเป็นร้อยแก้ว บางเรื่องแต่งเป็นร้อยแก้วผสมร้อยกรอง บางเรื่องใช้ร้อยกรองแต่งเป็นบทสนทนาหรือบทพรรณนา บางเรื่องแต่งเป็นร้อยแก้วจบแล้วแต่งเป็นร้อยกรองซ้ำอีก แต่ร้อยกรองที่แต่งซ้ำจะมีเนื้อหาสั้นกว่า เช่น เรื่องกุศชาดก เป็นต้น[196] จึงนับว่าผู้แต่งใช้กลวิธีในการแต่งที่หลากหลาย รายชื่อชาดกในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานทั้ง 3 เล่มจำแนกเป็นตารางได้ดังนี้

ตารางที่ 13 รายชื่อชาดกที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน

มหาวัสตุอวทาน เล่ม 1	มหาวัสตุอวทาน เล่ม 2	มหาวัสตุอวทาน เล่ม 3
1. อภิยชาดก	1. ชาดกเรื่องยโศธราหาร-ประทานวิษยกชาดก	1. ชาดกเรื่องวัว
2. ชาดกเรื่องเมฆและเมฆทัตตะ	2. วยาฆรีชาดก	2. ปุณยวันตชาดก
3. ชาดกเรื่องฉัตร	3. ศิริชาดก	3. ชาดกเรื่องพ่อค้าห้าร้อยคน
4. ชาดกเรื่องพระรักษิตะ	4. กัจฉปชาดก	4. อุทายีชาดก
		5. ปทุมาวตีชาดก

[196]ดู มหาวัสตุ เล่ม 2 : 646-688 และเล่ม 3 : 355-372.

5. ชาดกเรื่องช้าง 6. ชาดกเรื่องวัว 7. ชาดกเรื่องฆฏิการะและชโยติปาละ 8. ชาดกเรื่องนกสามตัว* 9. นยโครธมิคชาดก*	5. กินรีชาดก 6. สุรูปชาดก 7. อนังคณชาดก 8. มัญชรีชาดก* 9. โคธาชาดก* 10. ธรรมปาลชาดก* 11. ศรเกษปชาดก* 12. อมราชาดก* 13. ศยามาชาดก* 14. จัมปกชาดก* 15. ศยามชาดก* 16. ศิริประภะชาดก* 17. ศกุนตกชาดก (ที่ 1)* 18. ศกุนตกชาดก (ที่ 2)* 19. มรกฎชาดก* 20. กุศชาดก*	6. บุพกรรมของพระราหุล 7. มหาโควินทชาดก 8. ธรรมลัพธชาดก 9. อาชฌาตเกาฑินยชาดก 10 ชาดกเรื่องภัทรวัคคีย์ทั้งห้า 11. ยโศทชาดก 12. ชาดกเรื่องพระกาศยปะทั้งสาม 13. วานรชาดก (ที่ 1)* 14. วานรชาดก (ที่ 2)* 15. วิชิตาวิชาดก* 16. กากชาดก* 17. หัสตินิกาชาดก* 18. นลินีชาดก* 19. คังคปาลชาดก* 20. กษานติวาทิชาดก* 21. ศรภังคชาดก* 22. อัสถิเสนชาดก* 23. อรินทมราชชาดก*
หมายเหตุ : เครื่องหมาย * หมายถึงชาดกเรื่องที่ตรงกันหรือคล้ายกับอรรถกถาชาดก ส่วนเรื่องที่ไม่มีเครื่องหมาย * หมายถึงชาดกเรื่องนั้นมีเฉพาะในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานเท่านั้น		

การเล่าชาดกแต่ละเรื่องเกิดจากเหล่าภิกษุกราบทูลถามพระพุทธเจ้าและขอให้พระองค์ทรงเล่าเรื่องในอดีตชาติ ลักษณะจึงเป็นเหมือนการเล่าเรื่องซ้อนเรื่องอีกชั้นหนึ่ง เนื้อหาชาดกนอกจากเน้นคติธรรมแล้วยังสะท้อนให้เห็นสภาพสังคม วัฒนธรรมประเพณี ชีวิตความเป็นอยู่ ค่านิยม รวมถึงการเมืองการปกครองด้วย ตัวอย่างเช่น ชาดกเรื่องนกสามตัวก็กล่าวถึงสภาพสังคมและหน้าที่ของกษัตริย์ผ่านการบอกเล่าของนกสามตัว[197] แนวคิดทางการเมืองการปกครองในชาดกหลายเรื่องคล้ายกับที่บรรยายในมหากาพย์รามายณะ มหาภารตะ และอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ[198] เป็นต้น

ที่ผ่านมาได้มีการศึกษาเปรียบเทียบเทียบชาดกในมหาวัสตุอวทานกับชาดกในอรรถกถาชาดกแล้วโดยรื่นฤทัย สัจจพันธุ์[199] ผลการศึกษาพบว่าชาดกเรื่องที่คล้ายกันมี 26 เรื่องเมื่อพิจารณาโดยละเอียดแล้วพบความแตกต่างกันอยู่ไม่น้อยโดยสรุปลักษณะต่างๆ ได้ดังนี้

---

[197] ดู มหาวัสตุ เล่ม 1 : 191-200.

[198] Sitansusekhar Bagchi, **Mahāvastu Avadāna**. Vol. 1, 11.

[199] ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, **นิทานชาดก ฉบับเปรียบเทียบในคัมภีร์มหาวัสตุและอรรถกถาชาดก**, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: สถาพรบุ๊คส์, 2553).

1. มูลเหตุและจุดประสงค์ของการเล่าชาดกไม่ตรงกัน มีเรื่องที่ตรงกันเพียงเรื่องเดียวคือ เรื่องอัสถิเสนชาดกกับอัฏฐิเสนชาดก ที่แสดงจริยวัตรของพระสงฆ์ในขณะบิณฑบาต

2. ชาดกทั้ง 26 เรื่องแม้มีโครงเรื่องเหมือนกัน แต่ทุกเรื่องจะมีรายละเอียดต่างกันมากบ้างน้อยบ้าง บางเรื่องมีรายละเอียดของเนื้อหาไม่เหมือนกันหรือเพิ่มมากขึ้น ความแตกต่างของรายละเอียดเนื้อหาบางครั้งไม่ได้ทำให้แก่นเรื่องหรือการแสดงความคิดเปลี่ยนแปลง แต่บางครั้งก็มีผลกระทบต่อแก่นเรื่องและลักษณะบุคลิกของตัวละคร ทำให้เห็นว่าเป็นการตีความต่างกัน เช่น ชาดกเรื่องนกสามตัวและเรื่องโคธาชาดก เป็นต้น

3. เนื้อเรื่องและวัตถุประสงค์ของการเล่าไม่สัมพันธ์กันในบางเรื่อง บางครั้งวัตถุประสงค์ของการเล่าเรื่องนำมาจากรายละเอียดเล็กน้อยที่ปรากฏในเนื้อเรื่องมากกว่านำมาจากแก่นเรื่องและเนื้อหาทั้งหมด เช่นเรื่องกุศชาดกเป็นเรื่องที่ยาวที่สุดในมหาวัสตุอวทานและเล่าไว้ถึง 2 ครั้ง เป็นเรื่องที่แสดงวิริยบารมีของพระโพธิสัตว์ชัดเจนที่สุด แต่ในมหาวัสตุอวทานกล่าวว่าจุดประสงค์ของชาดกเรื่องนี้คือเพื่อแสดงว่าพระพุทธเจ้าเคยขับไล่มารด้วยเสียงกระแอมไอเช่นกับที่พระเจ้ากุศะทรงขับไล่ศัตรูได้ด้วยพระสุรเสียงราวราชสีห์

4. การแสดงกลับชาติของตัวละครในชาดกของมหาวัสตุอวทานและอรรถกถาชาดกจะต่างกันไป เพราะต้องสอดคล้องกับมูลเหตุของการแสดงชาดก แต่พบว่ามหาวัสตุอวทานจะแสดงการกลับชาติเฉพาะตัวละครสำคัญ ส่วนอรรถกถาชาดกพยายามแสดงการกลับชาติของตัวละครทุกตัว

5. การแสดงบารมีในชาดกในมหาวัสตุอวทานและอรรถกถาชาดกมักจะตรงกัน และชาดกบางเรื่องอาจจะไม่ได้แสดงบารมีใดบารมีหนึ่งอย่างเดียว นอกจากนี้ชาดกในมหาวัสตุอวทานอาจเป็นเพียงการเสนอคุณธรรมบางประการตามลักษณะที่เป็นนิทานพุทธศาสนาเพื่อขยายความพุทธประวัติหรือประวัติพระสาวก ไม่ได้แสดงบารมีใดๆ ในทศบารมี นอกจากสะท้อนความคิดยกย่องว่าพระศาสดาเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือมนุษย์[200]

ส่วนชาดกที่ต่างไปจากอรรถกถาชาดกอีก 26 เรื่อง พบว่ามีที่มาจากพระสูตรต่างๆ เช่น ทีฆนิกาย สังยุตตนิกาย และได้เค้าเรื่องมาจากคัมภีร์อวทานต่างๆ เช่น ทิวยาวทาน อวทานกัลปลตา เป็นต้น ชาดกเหล่านี้แตกต่างจากนิทานในอวทานเหล่านั้นบ้าง ทำให้สันนิษฐานว่าอาจจะได้ที่มาจากนิทานเก่าแก่กว่าในอวทานก็ได้ นอกจากนี้ชาดกบางเรื่องยังได้อิทธิพลจากวรรณคดีสันสกฤต เช่น มหากาพย์มหาภารตะ ปุราณะ นิทานสันสกฤตทั่วไป เช่น โครงสร้างเรื่องปทุมาวตีมีส่วนคล้ายกับเรื่องศกุนตลาและวรรณคดีสันสกฤตอื่นๆ นอกจากนี้ยังมีชาดกบางส่วนที่ไม่พบที่มาจากที่ใดซึ่งมีลักษณะเป็นนิทานสั้นๆ ที่แต่งเพื่อเสริมพุทธประวัติและขยายความเรื่องราวของบุคคล เช่น เรื่องอุทายีชาดก หรือเรื่องพระกาศยปะทั้งสาม เป็นต้น[201]

---

[200] เรื่องเดียวกัน, 267-268.

[201] เรื่องเดียวกัน, 266.

6. สาระสำคัญว่าด้วยเหตุอัศจรรย์เหนือโลกของพระพุทธเจ้า

เนื่องจากนิกายโลโกตตรวาทมีวัตถุประสงค์ที่จะปรับเปลี่ยนแนวคิดในการเผยแพร่คำสอนจากเดิมที่มุ่งสู่อุดมคติแห่งพระอรหันต์ไปสู่อุดมคติแห่งพุทธะ เพราะเห็นว่าพระอรหันต์ยังมีภาวะที่ไม่แน่นอน มีข้อจำกัดและมีข้อบกพร่องหลายประการตามข้อเสนอของพระมหาเทวะ ดังนั้นนิกายโลโกตตรวาทจึงได้แต่งคัมภีร์มหาวัสตุอวทานขึ้นเพื่อเชิดชูพุทธภาวะ[202] ซึ่งถือว่าพระพุทธเจ้ามีฐานะและสภาวะพิเศษเหนือมนุษย์ พระองค์มิใช่บุคคลสามัญเหมือนคนทั่วไป กายของพระองค์ที่ปรากฏในโลกมนุษย์เป็นเพียงกายที่ทรงเนรมิตขึ้นเพื่อให้โลกียชนสามารถรับรู้ได้ กายนี้จึงเรียกว่านิรมาณกาย (กายเนรมิต) ส่วนกายจริงของพระพุทธองค์นั้นอยู่เหนือการรับรู้หรือประสบการณ์ของมนุษย์ ดังที่วิสุทธิ์ บุษยกุล[203] กล่าวว่าแนวคิดของนิกายโลโกตตรวาทที่พยายามลดความสำคัญของคำว่าอรหันต์และในขณะเดียวกันก็ยกฐานะของพระพุทธองค์ว่าเป็นโลกุตตระนี่เองที่ทำให้มีการขยายความและตีความกันต่อมาของอาจารย์ในสายมหาสังฆิกะจนเป็นทางนำไปสู่ความคิดมหายานที่สำคัญประการหนึ่ง คือการยกฐานะของพระพุทธเจ้าขึ้นเป็นโลกุตตระตลอดกาล ทำให้เกิดความคิดเรื่องตรีกาย อันได้แก่ ธรรมกาย สัมโภคกาย และนิรมาณกายของพระพุทธองค์ ซึ่งต่อมาเป็นลักษณะเฉพาะของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

จากการศึกษาสาระสำคัญเรื่องนี้เห็นได้ชัดว่าผู้แต่งคัมภีร์มหาวัสตุอวทานได้พรรณนาถึงความมหัศจรรย์ของพระโพธิสัตว์ตั้งแต่อยู่บนสวรรค์ชั้นดุสิต พระองค์ก็อยู่ในสภาวะของเทพบุตรที่เปี่ยมล้นด้วยบุญญาธิการ ในยามก้าวลงสู่พระครรภ์ของพระมารดาและตอนประสูติก็บังเกิดสิ่งมหัศจรรย์มากมาย มีเทวดาหลายโกฏิมาอภิบาลพระมารดาและร่วมเป็นสักขีพยาน ในช่วงพระเยาว์เมื่อพระองค์ทำสมาธิจนได้บรรลุฌานใต้ต้นหว้าก็เป็นที่อัศจรรย์แก่ผู้พบเห็น ครั้นถึงเวลาอภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงยโศธราพระองค์ก็ได้แสดงความสามารถเหนือคนทั่วไปจนเป็นที่ประจักษ์แก่มหาชนและเชื้อพระวงศ์จำนวนมาก เมื่อทรงออกผนวชเหล่าเทวดาก็เปิดทางให้เสด็จออกจากพระราชวังโดยสะดวกพร้อมทั้งมีเทวดาร่วมแสดงความยินดีกันถ้วนหน้า ในวาระที่ทรงบำเพ็ญเพียรเพื่อบรรลุพระโพธิญาณก็มีเทวดานำเครื่องประดับและอัญมณีอันวิจิตรมาประดับตกแต่งต้นโพธิพฤกษ์และมีดนตรีทิพย์ขับกล่อม ครั้นเมื่อมารมาผจญพระองค์ก็สามารถแสดงปาฏิหาริย์ปราบมารนั้นเพียงแค่ใช้เสียงกระแอมไอและใช้พระหัตถ์เคาะพื้นปฐพีเท่านั้นพญามารพร้อมทั้งเสนามารก็แตกพ่าย และเมื่อทรงประกาศพระศาสนาด้วยปฐมเทศนาพระองค์ก็ทรงแสดงปาฏิหาริย์ให้ประจักษ์เช่นกัน คำพรรณนาความมหัศจรรย์ของพระพุทธเจ้าเหล่านี้จึงเป็นลักษณะเด่นของคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเล่ม 2 และเล่ม 3 นับว่าเป็นกลวิธีสำคัญที่ผู้แต่งนำมาใช้ใน

---

[202]พระมหาสมจินต์ สมฺมาปญฺโญ, **พระพุทธศาสนามหายานในอินเดีย พัฒนาการและสารัตถธรรม**, 51.

[203]อ้างถึงใน รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, **นิทานชาดก ฉบับเปรียบเทียบในคัมภีร์มหาวัสตุและอรรถกถาชาดก**, คำนิยม, 18.

การดำเนินเรื่องเพื่อให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งและเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธคุณอย่างพิสดาร ซึ่งจะนำเสนอไปตามลำดับดังนี้

6.1 เหตุอัศจรรย์ช่วงการจุติและการประสูติ

ก่อนที่พระโพธิสัตว์จะเสด็จมาถือกำเนิดในโลกมนุษย์ พระองค์อยู่ในสภาวะของเทวดาสถิตอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต เมื่อถึงกาลสมัยที่จะจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต มหาวัสตุอวทานกล่าวว่าพระโพธิสัตว์ทรงตระเตรียมการจุติครั้งยิ่งใหญ่ เทวดาทุกหมู่เหล่าต่างพากันมาประชุมพร้อมกันในสวรรค์ชั้นดุสิต เทวดากลุ่มหนึ่งเห็นพ้องกันที่จะถือกำเนิดตามพระโพธิสัตว์ไปด้วย พระโพธิสัตว์ทรงตรวจดูพระบิดาและพระมารดาที่เหมาะสมคู่ควรกับบุญบารมีของพระองค์แล้วจึงก้าวลงสู่พระครรภ์ของพระมารดาในเวลาอันเป็นมงคลฤกษ์ มีเหตุการณ์อัศจรรย์เกิดขึ้นเป็นลำดับดังนี้

เหตุการณ์แรก ในขณะที่พระโพธิสัตว์ทรงก้าวลงมาจากสวรรค์ชั้นดุสิต แผ่นดินได้สั่นไหวอย่างรุนแรงถึง 6 ครั้ง และโลกบังเกิดความสดใสน่ารื่นรมย์ ดังข้อความว่า

> จากนั้น แผ่นดินที่มีมหาสมุทรและภูเขาเป็นขอบเขตได้สั่นไหวถึง 6 ครั้ง โลกนี้ถูกทำให้สดใสน่ารื่นรมย์ ด้วยอานุภาพของพระโพธิสัตว์ผู้ทำลายความมืดอันยิ่งใหญ่[204]

เหตุการณ์ที่ 2 เหล่านาคราชและเทวดาผู้มีอานุภาพต่างรีบมาคุ้มครองรักษาพระโพธิสัตว์ขณะเสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดาอย่างเนืองแน่น ดังข้อความว่า

> เหล่านาคราชและผู้มีอำนาจในหมู่นาคทั้งหลายต่างรีบเข้ามาเพื่อคุ้มครองรักษาพระโพธิสัตว์ แม้ท้าวจตุโลกบาลก็ได้ทำการคุ้มครองรักษาพระโลกนาถเพื่อไม่ให้คนที่มุ่งร้ายมาเบียดเบียนพระกุมารผู้ทำลายกำลังของพญามารชื่อนมุจิ แม้ท้าวศักระผู้เป็นจอมเทวดา แม้สุยามเทพบุตร แม้สันดุสิตเทพบุตร แม้สุนิรมิตเทพบุตร แม้วสวัตดีเทพบุตร แม้มหาพรหม แม้เหล่าเทพบุตรชั้นศุทธาวาสก็รีบมาเพื่อคุ้มครองและรักษาพระโพธิสัตว์ผู้เสด็จเข้าสู่พระครรภ์ของพระมารดา ... ครั้งนั้น เทวดาจำนวนหลายพันโกฏิผู้มีความยินดีได้มายังเมืองกปิลวัสตุเพื่อเฝ้าคุ้มครองรักษาพระโพธิสัตว์ผู้มีปัญญาอันประเสริฐ ... โดยวิธีนี้ ท้องฟ้าที่แน่นขนัดด้วยหมู่เทวดานับแสนจึงงดงามและบริสุทธิ์อย่างยิ่งเพราะพระโพธิสัตว์ผู้ประทานสิ่งที่ประเสริฐทรงสร้างกุศลกรรมไว้ดีแล้ว[205]

เหตุการณ์ที่ 3 ขณะที่พระโพธิสัตว์ลงมาจากสวรรค์ชั้นดุสิตทรงปรากฏพระองค์ในรูปช้างฉัททันต์สีขาวที่ประเสริฐและเป็นมงคล ดังข้อความว่า

> พระโพธิสัตว์ผู้มีอานุภาพมากและมีสติทรงเคลื่อนจากสวรรค์ชั้นดุสิตในรูปของช้างฉัททันต์ที่มีสีขาวปลอดราวกับหมู่ป่าตัวสีขาว พระโพธิสัตว์ผู้มีสติสัมปชัญญะและ

---

[204] มหาวัสตุ เล่ม 2 : 12.

[205] มหาวัสตุ เล่ม 2 : 12-13.

> ความฉลาดทรงก้าวลงสู่พระครรภ์ของพระมารดาผู้ประทับบนพระแท่นบรรทมที่ล้ำเลิศ ผู้ทรงรักษาอุโบสถศีลและทรงพระภูษาอันบริสุทธิ์ ครั้นยามรุ่งอรุณ พระนางจึงกราบทูลพระสวามีผู้เป็นที่รักว่า “ข้าแต่พระราชาผู้ประเสริฐ (หม่อมฉันฝันเห็น) พญาช้างเผือกก้าวลงสู่ครรภ์ของหม่อมฉัน”[206]

ทั้งสามเหตุการณ์ คือ แผ่นดินสั่นไหวอย่างรุนแรง ทวยเทพผู้มีอานุภาพมาเฝ้าคุ้มครองพระโพธิสัตว์และพระโพธิสัตว์ปรากฏพระองค์ในรูปช้างเผือกตัวประเสริฐขณะลงสู่พระครรภ์นั้นเป็นเหตุการณ์ที่แสดงสัญลักษณ์การถือกำเนิดของพระโพธิสัตว์ว่าเป็นผู้ที่ได้สั่งสมบุญบารมีอันยอดยิ่ง อนึ่ง ลักษณะการพรรณนาเหตุอัศจรรย์ในช่วงที่พระโพธิสัตว์ทรงจุติดังกล่าวนี้ยังเป็นขนบสำคัญของคัมภีร์พุทธศาสนาเกี่ยวกับพุทธประวัติอีกด้วย

ลำดับต่อมาเป็นการแสดงให้เห็นความอัศจรรย์ของพระนางมายาเทวีเมื่อพระโพธิสัตว์อยู่ในพระครรภ์ เริ่มจากพระนางมีความสุขเกษมสำราญตลอดเวลาไม่ว่าจะทรงดำเนิน ประทับยืน ประทับนั่ง หรือบรรทม ความสุขสบายดังกล่าวเกิดขึ้นเพราะได้รับการปรนนิบัติอย่างดี แม้ศัสตราวุธและสิ่งที่อันตรายก็ไม่อาจกล้ำกรายพระนางเพราะมีเหล่าเทพกันยาเฝ้าดูแลป้องกัน ผู้คนทั้งหลายต่างเทิดทูนต้อนรับพระนางในทุกโอกาส ไม่มีสิ่งใดข้ามเหนือพระเศียรของพระนางไปได้ แม้นกก็ไม่อาจบินข้าม พระนางทรงประพฤติพรหมจรรย์อย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ ไม่ทรงมีความกำหนัดในบุรุษทั้งปวง พระนางทรงรักษาศีลได้อย่างครบถ้วน นาคราชและพญาครุฑต่างโปรยเครื่องหอมและผงไม้หอมอันเป็นทิพย์ลงมาพร้อมกับกล่าวคำสดุดี พระนางสามารถทักทายกับนางอัปสรที่ฟ้อนรำอยู่รอบๆ พระโพธิสัตว์และสามารถมองเห็นพระโพธิสัตว์ประทับอยู่ในพระครรภ์ดุจแท่งทองอันบริสุทธิ์[207]

ส่วนพระโพธิสัตว์ขณะอยู่ในพระครรภ์ของพระมารดานั้นไม่ได้ดำรงอยู่เหมือนกับทารกทั่วไป เพราะพระองค์ประทับอยู่ในลักษณะของผู้มีบุญบารมี กล่าวคือ พระองค์ประทับอยู่ในพระครรภ์ในตำแหน่งที่ไม่ต่ำหรือสูงเกินไป ไม่ทรงนอนคว่ำ ไม่ทรงนอนหงาย ไม่ทรงนอนตะแคงซ้ายและไม่ทรงนั่งกระโหย่ง แต่ประทับนั่งเข้าสมาธิอยู่ทางเบื้องขวาของพระมารดา พระองค์ไม่ทรงเศร้าหมองด้วยน้ำดี เสมหะ โลหิต หรือสิ่งสกปรกใดๆ ทรงได้รับการชโลมด้วยของหอมและสรงสนานจนพระวรกายสะอาดหมดจด พระโพธิสัตว์สามารถทอดพระเนตรเห็นพระมารดา สามารถทักทายหมู่เทวดาที่มาเฝ้าถามความสุขสบายทั้งกลางวันและกลางคืน พวกเทวดา นาค ยักษ์ มรุตเทพ รากษสและปีศาจก็ไม่ได้หนีห่างจากพระองค์ ตลอดเวลามีการพรรณนาสรรเสริญบูชาพระโพธิสัตว์อย่างไม่มีที่สิ้นสุด มีกลิ่นหอมชนิดต่างๆ ฟุ้งขจร มีทิพยดนตรีบรรเลงเองและมีนางอัปสรจำนวนมากฟ้อนรำอยู่รายรอบ[208]

---

[206]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 13.

[207]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 15-17.

[208]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 17.

เหตุอัศจรรย์ของพระโพธิสัตว์ที่โดดเด่นในลำดับต่อมา คือ ในวาระที่พระองค์ประสูติจากพระครรภ์ของพระนางมายา อาจนับเป็นการแสดงลักษณะ “เหนือโลก” ในช่วงพระชนม์ชีพช่วงแรกของพระองค์ มหาวัสตุอวทานพรรณนาเนื้อหาในช่วงนี้อย่างละเอียดเพื่อสร้างจินตภาพความงดงามทั้งบรรยากาศ ฉาก พรรณนาสิ่งอันเป็นทิพยภาวะต่างๆ อย่างโดดเด่นทั้งแสง สี เสียง กลิ่นที่มีความพิเศษมหัศจรรย์ เพื่อเชิดชูความยิ่งใหญ่ของมหาบุรุษผู้ถือกำเนิดมาบนโลกอย่างที่ไม่มีผู้ใดเสมอเหมือน น่าสังเกตว่าสิ่งที่ร่วมสำแดงความพิสดารประกอบด้วยสภาวะ 2 อย่างหลักๆ คือ เหล่าเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ร่วมแสดงการต้อนรับการถือกำเนิดของพระโพธิสัตว์เป็นจำนวนมาก กับธรรมชาติร่วมแสดงสภาวะปีติรื่นรมย์เป็นพิเศษมากกว่าทุกครั้ง จินตนาการที่ผู้แต่งต้องการเน้นในการแสดงความอัศจรรย์ของพระโพธิสัตว์ในขณะประสูตินี้จึงเป็นภาพอุดมคติของพระโพธิสัตว์ที่อยู่เหนือมนุษย์ทั้งปวง ดังที่มหาวัสตุอวทานแสดงภาพให้ผู้อ่านร่วมจินตนาการตามไปด้วย คือ เทพบุตรและเทพกันยาทั้งหลายถือพวงมาลัยที่มีกลิ่นหอม มีอัญมณีและเครื่องประดับส่องแสงระยิบระยับพากันเหาะลงมาจากฟากฟ้ามายังอุทยานลุมพินีวัน เทพกันยาถือฉัตรทองและฉัตรแก้วเหาะมาในท้องฟ้า บนฟากฟ้าปรากฏธงสามเหลี่ยมจำนวนมาก และปรากฏเรือนยอดที่วิจิตรงดงามประดับด้วยแก้วผลึก แก้วมณีและแก้วประพาฬ ก้อนเมฆส่องแสงเป็นประกาย เหล่าพญานาคผู้มีใจยินดีก็ทำให้ก้อนเมฆที่ระคนด้วยไอน้ำมีกลิ่นหอมเป็นเลิศ บรรยากาศของอุทยานที่พระนางมายาทรงพักผ่อนพระอิริยาบถนั้นเต็มไปด้วยความน่ารื่นรมย์[209] พระนางทรงใช้พระพาหาเหนี่ยวกิ่งไม้แล้วทรงเหยียดพระวรกายพอสบาย ในขณะนั้นพระโพธิสัตว์ปรากฏออกมาทางพระปรัศว์เบื้องขวาโดยที่พระมารดาไม่ทรงเจ็บปวดแต่อย่างใด[210] ความพิสดารที่ไม่เหมือนการกำเนิดของทารกทั่วไปก็คือพระโพธิสัตว์นั้นทรงปรากฏออกมาด้วยพระรูปที่เกิดจากใจ (มโนมยรูป) ดังนั้นพระปรัศว์เบื้องขวาของพระนางมายาจึงไม่มีรอยแยกหรือบาดแผล พระวรกายเป็นปกติเหมือนเดิมทุกประการ

เนื้อหาของคัมภีร์กล่าวถึงความอัศจรรย์ของพระโพธิสัตว์เมื่อประสูติออกมาตามลำดับ กล่าวคือ พระองค์เสด็จดำเนินไปบนภาคพื้น 7 ก้าว ทอดพระเนตรทิศต่างๆ แล้วทรงพระสรวลด้วยความปีติ เทวดาทั้งหลายก็พากันเหาะลงมา ท้าวจตุโลกบาลได้ประคองรองรับพระโพธิสัตว์ด้วยแขน[211] เนื้อหาในตอนนี้คัมภีร์กล่าวไว้ว่าเทวดาทั้งหลายได้ประคองรองรับพระกุมารก่อน จากนั้นพวกมนุษย์จึงได้สัมผัสรองรับพระกุมารเป็นลำดับต่อมา นั่นก็คือผู้แต่งคัมภีร์ต้องการเน้นว่าพระวรกายของพระกุมารนั้นบริสุทธิ์อย่างยิ่ง ไม่เหมาะสมที่มนุษย์จะได้ประคองสัมผัสพระวรกายของพระกุมารในทันที ในขณะที่ธรรมชาติก็แสดงความรื่นรมย์ด้วยหยาดฝนดอกไม้สวรรค์ปนกับดอกมันทารวะและผงจันทน์อันเป็นทิพย์ก็โปรยปรายลงมา[212] เทวดาผู้ทรงอานุภาพก็โปรยของหอม

---

[209]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 19-20.

[210]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 20.

[211]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 21.

[212]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 21.

ชั้นเลิศเพื่อแสดงความนอบน้อมแด่พระโพธิสัตว์ เมื่อเทวดาในมารโลกทูลแถลงว่าพระโพธิสัตว์นั้นจักเป็นพระมหาจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่เพื่อชี้นำให้พระองค์เข้าใจตั้งแต่แรกว่าพระองค์เหมาะสมที่จะได้เป็นพระมหาจักรพรรดิในโลกอย่างแน่นอน แต่ถึงกระนั้นพระองค์ก็ทรงเปล่งวาจาโต้ตอบเพื่อแสดงความยิ่งใหญ่ในความรู้แจ้งสรรพสิ่ง คือจักเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้รู้แจ้งสัจธรรมสูงสุด[213] อนึ่ง ขณะที่พระโพธิสัตว์เสด็จดำเนินไป 7 ก้าวได้ปรากฏพัดและฉัตรติดตามพระองค์ไปด้วย เนื่องจากเทวดาพวกหนึ่งกางฉัตรทองที่งดงาม เทวดาอีกพวกหนึ่งถือพัดที่มีลวดลายสวยงาม โบกพัดพระองค์เพื่อมิให้มีสิ่งใดมากระทบพระวรกาย ขณะนั้นพระญาติทั้งหลายได้วิ่งไปตักน้ำเพื่อมาสรงสนานพระวรกายของพระกุมาร บ่อน้ำก็ได้ปรากฏขึ้นเบื้องหน้าของพระญาติในทันที นอกจากนี้ยังมีท่อธารน้ำ 2 สายปรากฏขึ้นในท้องฟ้าไหลลงมาต้องพระวรกายของพระโพธิสัตว์ ธารน้ำสายหนึ่งเป็นธารน้ำเย็น ชุ่มชื่นเย็นสบาย เมื่อสัมผัสธารน้ำเย็นทำให้เกิดความเบิกบานมีชีวิตชีวา อีกธารน้ำสายหนึ่งเป็นธารน้ำอุ่น หอมละมุน เมื่อสัมผัสธารน้ำอุ่นทำให้สุขสบาย ธารน้ำทั้งสองเป็นน้ำอันบริสุทธิ์ที่จะสรงสนานพระวรกายของพระกุมารนั่นเอง ด้วยอานุภาพของพระโพธิสัตว์พระนางมายาเทวีก็ไม่ได้รู้สึกว่าพระองค์เจ็บปวด บาดแผลก็ไม่ปรากฏ ความเหนื่อยล้าก็ไม่เกิดขึ้น สภาพพระวรกายก็สมบูรณ์แข็งแรงดังแต่ก่อน[214] มหาวัสตุอวทานยังบรรยายอีกว่าช่วงเวลานั้นได้มีการปรากฏขึ้นของต้นโพธิพฤกษ์ซึ่งเป็นต้นไม้ที่พระโพธิสตว์จะได้ประทับตรัสรู้ในกาลข้างหน้าด้วย การประสูติของพระโพธิสัตว์จึงเป็นสิ่งที่ยืนยันถึงความยิ่งใหญ่ทั้งต่อโลกมนุษย์และภพเทวดา ณ สถานที่นั้นเองเทพบุตรและนางฟ้าหลายพันจึงกางฉัตร ถือพัด ถือพวงมาลัยมาน้อมบูชาพระโพธิสัตว์ ดังข้อความว่า

> เทพบุตรจำนวนมากในท้องฟ้าได้กางฉัตรที่งามระยิบระยับประดับด้วยแก้วมณีและไข่มุกอันประเสริฐซึ่งเปล่งประกายสดใสไปทั่วทุกทิศ พร้อมด้วยพวงดอกมันทารวะที่แกว่งไกวไปมา เทวดาพวกหนึ่งในท้องฟ้ากางฉัตรทองที่งดงามและมีสีสดใสคล้ายสังข์ยามต้องแสงพระอาทิตย์เวลาเช้า ขณะเดียวกันเทวดาอีกพวกหนึ่งก็ถือพัดที่สลักลวดลายสวยงามไว้ในมือพร้อมกับโบกพัดแด่พระชินเจ้า[215]

เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติแล้ว สหชาติก็ถือกำเนิดขึ้นตามมา[216] มหาวัสตุอวทานยังแสดงให้เห็นถึงบุญบารมีอันยิ่งใหญ่ของพระโพธิสัตว์ที่ทำให้สัตว์นรกทั้งปวงก็ได้ความสุขเบิกบานกันทั่วไป แม้กระทั่งอเวจีนรกก็เกิดความรุ่งเรืองชั่วขณะเช่นกัน เมื่อถึงเวลาจะอัญเชิญพระกุมารกลับไปยังพระนคร วิศวกรรมเทพบุตรก็ได้เนรมิตพระสีวิการองรับพระกุมารเข้าสู่พระราชวัง ท้าวจตุโลกบาลทำหน้าที่อัญเชิญพระกุมาร พระอินทร์และมหาพรหมก็คุ้มครองรักษาขบวนเสด็จของพระกุมาร เวลานั้นพระเจ้าศุทโธทนะทรงรับสั่งอำมาตย์ให้อัญเชิญพระกุมารไปยังเทวาลัยเพื่อ

---

[213]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 22.

[214]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 23.

[215]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 24.

[216]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 24.

สักการะเทพเทวีประจำตระกูล แต่ด้วยอานุภาพของพระโพธิสัตว์ปรากฏว่าเทพเทวีในเทวาลัยนั้นได้แสดงความเคารพต่อพระกุมารเสียเอง[217] ส่วนเทวดาทั้งหลายก็จำแลงมาเฝ้าชื่นชมบารมีของพระกุมารผู้ถึงพร้อมด้วยลักษณะมหาบุรุษกันอย่างเนืองแน่น

6.2 เหตุอัศจรรย์ช่วงทรงพระเยาว์และช่วงเจริญวัย

เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติในครั้งนั้น อสิตดาบสผู้มีฤทธานุภาพและมีความรู้เชี่ยวชาญในพระเวทเกิดความอัศจรรย์ใจที่ธรรมชาติแสดงภาวะผิดปกติกว่าทุกครั้ง อสิตดาบสรับรู้ถึงการสั่นไหวของแผ่นดิน ได้ยินเสียงดนตรีไพเราะที่เป็นทิพย์ซึ่งมิใช่การบรรเลงของมนุษย์ ได้เห็นฝนดอกไม้ทิพย์โปรยปรายลงมาจากฟ้า ได้เห็นเหล่าเทวดาและนางอัปสรจำนวนมากถือพวงมาลัยและของหอมอันเป็นทิพย์เหาะไปทางทิศตะวันออก รวมทั้งได้ประจักษ์เหตุอัศจรรย์อีกหลายร้อยอย่าง เมื่อตรวจดูด้วยทิพยจักษุก็รู้อย่างแน่ชัดว่าเป็นเพราะอานุภาพของพระโพธิสัตว์คือพระโอรสของพระเจ้าศุทโธทนะนั่นเอง[218] อสิตดาบสจึงไปเยี่ยมพระกุมารสรรวารถสิทธะแล้วทำนายพระลักษณะของพระกุมารว่าจักได้เป็นพระพุทธเจ้าในกาลข้างหน้าอย่างแน่นอน อสิตดาบสเมื่อรู้ว่าพระกุมารนั้นคือมหาบุรุษผู้จะประกาศพระธรรมอันประเสริฐก็บังเกิดความเศร้าโศกที่ตนจะไม่ทันได้เห็นพระกุมารตรัสรู้และไม่ทันได้เห็นเหตุอัศจรรย์ที่จะเกิดขึ้นในภายหน้า[219]

เนื้อหาในตอนอสิตดาบสเข้าเฝ้าพระกุมารสรรวารถสิทธะถือได้ว่าเป็นอีกเหตุการณ์หนึ่งในพุทธประวัติที่มีความสำคัญ เพราะผู้อ่านจะล่วงรู้ถึงเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นได้แม้จะเป็นเพียงคำพยากรณ์ก็ตาม แต่ก็รู้ว่าคำพยากรณ์ของอสิตดาบสมีความเที่ยงแท้เป็นจริงมากที่สุด น่าสนใจที่ว่าเหตุใดอสิตดาบสจึงอ้างถึงความเศร้าโศกของตนที่จะไม่ทันได้เห็นสิ่งอัศจรรย์ที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำ ข้อนี้อาจขยายความได้ว่าเพราะพระพุทธเจ้าทรงมีฤทธิ์กระทำสิ่งอัศจรรย์ต่างๆ ด้วยบุญบารมีของพระองค์เพื่อยังความปีติสุขแก่ผู้ที่ได้เห็น หรือแม้บุคคลใดก็ตามได้เห็นและรับรู้เหตุอัศจรรย์ของพระองค์ก็จะเกิดความปีติสุข เป็นมงคลแก่ชีวิต เกิดความรื่นรมย์ใจ ถือเป็นโอกาสอันพิเศษสำหรับมนุษยโลกที่จะได้เห็นวาระพิเศษเช่นนั้น

อีกเหตุการณ์หนึ่งที่มีความสำคัญเช่นกัน คือ ช่วงเวลาที่พระเจ้าศุทโธทนะและนางสนมฝ่ายในเสด็จไปยังอุทยานพร้อมด้วยพระกุมารสรรวารถสิทธะ ครั้งนั้นพระกุมารทรงหลีกออกมาอยู่ตามลำพังพระองค์เดียวแล้วประทับนั่งเข้าสมาธิใต้ต้นหว้าจนได้ปฐมฌาน เมื่อพระอาทิตย์เคลื่อนคล้อยเป็นเวลาบ่าย ร่มเงาของต้นหว้านั้นก็ไม่เคลื่อนไปตาม ขณะนั้นฤษี 5 ตนได้เหาะมาจากภูเขาหิมาลัยเพื่อไปยังภูเขาวินธัย แต่ฤษีเหล่านั้นก็ไม่สามารถเหาะข้ามเบื้องบนพระกุมารไปได้ สร้างความประหลาดใจแก่เหล่าฤษีเป็นอย่างยิ่ง ดังข้อความว่า

---

[217] มหาวัสดุ เล่ม 2 : 25.

[218] มหาวัสดุ เล่ม 2 : 30-31.

[219] มหาวัสดุ เล่ม 2 : 37-40.

"พวกเราเคยเหาะข้ามภูเขาสุเมรุที่มียอดประดับด้วยแก้วมณีและเพชรที่สูงตระหง่านกว้างใหญ่อย่างง่ายดาย ดุจช้างวิ่งผ่านแมกไม้ในป่าวฤนทะที่มีกิ่งก้านสาขาประสานกัน ทะลุออกไปอย่างง่ายดาย"

"แม้ในเมืองสวรรค์ พวกเราก็สามารถเหาะไปถึงที่อยู่ของเทวดาและคนธรรพ์ทั้งยังล่องลอยอยู่ในท้องฟ้าที่สูงได้ แต่ใกล้ชายป่าแห่งนี้พวกเราจำเป็นต้องลงมาสู่พื้นดิน แน่ะท่านผู้เจริญ อำนาจใครหนอทำให้กำลังฤทธิ์ของเราเสื่อมถอยลง"[220]

นอกจากความอัศจรรย์ที่ฤษีทั้งห้าประสบด้วยตนเองแล้ว พระเจ้าศุทโธทนะและเหล่าผู้ติดตามก็บังเกิดความอัศจรรย์ในบารมีของพระกุมารสรรวารถสิทธะเช่นเดียวกัน เมื่อพระองค์เสด็จไปยังต้นหว้าที่พระกุมารประทับอยู่และทรงได้เห็นร่มเงาของต้นหว้าที่ไม่เคลื่อนคล้อยไปตามช่วงเวลาที่เปลี่ยนแปลง พระองค์ทรงประหลาดพระทัยและประจักษ์ว่าพระโอรสนั้นมีเดชานุภาพอย่างยอดยิ่ง ดังข้อความว่า

"พระกุมารเป็นเสมือนไฟที่คนบูชาบนยอดเขา เป็นเสมือนพระจันทร์ที่ลอยเด่นท่ามกลางหมู่ดาว ขณะเข้าสมาธิจึงเปล่งแสงเรืองรองดุจประทีปน้ำมัน และทำให้ร่างกาย (ของเรา) ยินดีเมื่อมองดู"

พระราชาตรัสว่า "กุมารนี้เป็นผู้มีโชคอันยิ่งใหญ่ เพราะสิ่งต่างๆ ที่ไม่มีชีวิตจิตใจยังทำความนอบน้อม" พระเจ้าศุทโธทนะจึงก้มกราบแทบพระบาทของพระโพธิสัตว์ผู้ประทับอยู่ใต้ร่มเงาของต้นหว้า[221]

การที่พระเจ้าศุทโธทนะทรงก้มกราบแทบพระบาทของพระกุมารผู้เป็นพระโอรสก็เพราะความอัศจรรย์ที่ได้พบเห็นนั่นเอง สิ่งนี้ทำให้พระองค์ทรงครุ่นคิดในพระทัยว่าพระกุมารอาจจะเป็นไปตามคำพยากรณ์ของอสิตดาบส ดังนั้น พระองค์จึงคิดหาวิธีปรนเปรอพระกุมารให้ยินดีในโลกียสุขเพื่อไม่ให้เกิดความเบื่อหน่ายทางโลก

เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงเจริญวัยขึ้นก็มีเหตุอัศจรรย์ปรากฏอีกหลายครั้ง เช่นในตอนเกี้ยวพาราสีเจ้าหญิงยโศธรา ผู้แต่งคัมภีร์ได้บรรยายพละกำลัง ศิลปศาสตร์ ความสามารถของเจ้าชายสรรวารถสิทธะว่าเหนือกว่าผู้อื่น เหตุการณ์ช่วงนั้นเป็นการแสดงความสามารถของพระกุมารให้มหาชนรวมทั้งเชื้อพระวงศ์ยอมรับว่าพระองค์มีความเก่งกล้าเป็นเลิศและเหมาะสมกับเจ้าหญิงยโศธราทุกประการ ศิลปะที่พระองค์แสดงให้เห็นความเป็นเลิศ เช่น ศิลปะการต่อสู้หรือการชกมวย การแข่งขันยิงธนูระยะไกล เป็นต้น พระกุมารทรงนำธนูของพระเจ้าสีหหนุมาวางไว้กลางพื้นแล้วประกาศว่าถ้าผู้ใดสามารถดึงธนูนี้ได้ก็จงนำไป แต่ก็ไม่มีผู้กล้าคนใดดึงธนูดังกล่าวได้ พระกุมารสรรวารถสิทธะเป็นผู้เดียวที่สามารถดึงธนูนั้นได้ ชาวเมืองกปิลวัสตุจึงล่ำลือถึงความ

---

[220]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 43.

[221]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 45.

เก่งกล้าที่ไม่มีผู้ใดเสมอเหมือนของพระกุมารทั้งด้านพละกำลังและปัญญา มนุษย์และเทวดาต่างเปล่งเสียงสดุดีและโปรยฝนดอกไม้ทิพย์ลงมาจากสวรรค์[222]

ลำดับต่อมาเป็นการดลบันดาลของเทวดาให้พระกุมารสรรวารถสิทธะทอดพระเนตรเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และนักบวช ขณะเสด็จประพาสนคร[223] แม้พระเจ้าศุทโธทนะจะสั่งกำชับผู้ติดตามว่าไม่ให้พระกุมารทอดพระเนตรเห็นสิ่งที่ไม่เป็นมงคลก็ตาม แต่เทวทูตในร่างจำแลงนั้นก็ปรากฏให้พระกุมารทอดพระเนตรเห็นทุกครั้งเพื่อกระตุ้นเตือนให้พระองค์ทรงปฏิบัติพันธกิจหลักเพื่อประโยชน์อันยิ่งใหญ่ของโลก นั่นคือการเสด็จออกผนวช ซึ่งจะเป็นลำดับเหตุการณ์ที่ผู้แต่งคัมภีร์ใช้กลวิธีการสร้างจินตภาพสภาวะเหนือโลกของพระโพธิสัตว์ได้อย่างยอดเยี่ยม

6.3 เหตุอัศจรรย์ช่วงการออกผนวช

เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกผนวชเป็นช่วงเวลาที่พระองค์กำลังจะเข้าใกล้เป้าหมายสูงสุด เนื้อหาในมหาวัสตุอวทานจึงแสดงรายละเอียดเหตุอัศจรรย์อย่างยิ่งใหญ่ เริ่มจากพระโพธิสัตว์เสด็จออกจากพระราชวังด้วยพระทัยตั้งมั่นที่จะผนวช พระองค์ทรงม้ากัณฐกะมีนายฉันทกะเป็นผู้ติดตาม เวลานั้นเป็นยามราตรี นายฉันทกะพยายามส่งเสียงร้องตะโกนเพื่อให้พระเจ้าศุทโธทนะและประชาชนชาวเมืองได้ยินและรับรู้ว่าพระโพธิสัตว์กำลังจะหนีออกผนวช เพื่อที่จะกีดกันเจ้าชายแห่งศากยะไม่ให้ออกจากพระราชวังไปได้ เพราะตนเองนั้นไม่สามารถเหนี่ยวรั้งเจ้าชายได้[224] แต่ทว่าเทวดาก็ดลบันดาลให้ผู้คนทั้งหลายต่างหลับใหลอย่างสนิท เช่นเดียวกับม้ากัณฐกะไม่ว่าจะแผดเสียงร้องส่งสัญญาณว่าพระโพธิสัตว์จะหนีออกไปแล้ว แต่ก็ไม่เกิดผลแต่อย่างใด เพราะเทวดาทั้งหลายเปิดทางให้พระโพธิสัตว์ออกจากพระราชวังได้โดยสะดวก มีเทวดานับพันโกฏิถือพวงมาลัยที่มีกลิ่นหอมมาชุมนุมพร้อมกันที่เมืองกปิลวัสตุเพื่อบูชาพระโพธิสัตว์ ในขณะที่พระองค์ทรงม้ากัณฐกะ ทวยเทพนับพันที่อยู่บนท้องฟ้าก็โปรยฝนดอกไม้สวรรค์ลงมา ผงเครื่องหอมอันเป็นทิพย์และน้ำหอมอันเป็นทิพย์เย็นชุ่มชื่นก็โปรยปรายลงมาตลอดเส้นทาง เหล่าทวยเทพและนางอัปสรต่างประสานเสียงขับร้องเพลงอันเป็นทิพย์แสดงความยินดี ขณะนั้นท้าวจาตุมหาราชได้ช่วยกันประคองเท้าของม้ากัณฐกะ ยักษ์ชื่อสุประติษฐิตะและบริวารห้าร้อยตนก็ช่วยเปิดประตูเมืองให้ พอพระโพธิสัตว์เสด็จออกไปแล้วก็ช่วยกันปิดประตูอย่างเงียบสนิท[225]

มหาวัสตุอวทานพรรณนาเหตุอัศจรรย์ขณะที่พระโพธิสัตว์เสด็จออกผนวชไว้ว่ามีภูเขาสั่นไหว แม่น้ำกระเพื่อมอย่างแรง แม้ทะเลที่สงบก็แปรปรวนเกิดเป็นคลื่นซัดโหมกระหน่ำ เทวดาทั้งหลายได้โปรยผงจันทน์ทิพย์ ผงกฤษณาทิพย์ ผงเกสรทิพย์ ผงใบตมาละทิพย์ และพวงดอกไม้ทิพย์ลงมาจากสวรรค์ แผ่นดินก็สั่นสะเทือนอย่างแรง 6 ครั้ง มีแสงสว่างเจิดจ้าแผ่ขยายวงกว้าง

---

[222]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 64-66.

[223]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 119-124.

[224]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 126.

[225]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 127.

หาประมาณมิได้ แม้บริเวณที่มืดสนิทไม่เคยได้รับแสงอาทิตย์และแสงจันทร์ก็มีแสงสว่างส่องไปถึงสรรพสัตว์ที่อยู่ในที่มืดต่างประหลาดใจที่สามารถมองเห็นกันและกัน ช่วงเวลานั้นสัตว์ทั้งปวงล้วนมีความสุขโดยทั่วกัน แม้สัตว์ที่อยู่ในมหานรกอเวจีก็รับรู้ถึงอานุภาพดังกล่าวได้ ตรงกันข้ามกับภพของมารที่มีแต่ความทุกข์และความเดือดร้อนใจ ทิศตะวันออกที่พระโพธิสัตว์เสด็จออกผนวชนั้นก็มีแสงสว่างสดใส ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศเบื้องบนและทิศเบื้องล่างก็มีแสงสว่างสดใสเช่นกัน พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็เปล่งแสงสว่างสดใสอย่างยิ่ง ดาวนักษัตรและดาวฤกษ์ก็สว่างสดใสอย่างยิ่ง ภพของเทวดาทุกชั้นก็สว่างสดใสอย่างยิ่ง ในขณะนั้นนาคราชและพญาครุฑได้เนรมิตจตุรงคเสนาอันยิ่งใหญ่เพื่อคอยคุ้มครองพระโพธิสัตว์ ส่วนเทวดาประจำเมืองกลับเศร้าโศกเสียใจเพราะพระโพธิสัตว์เสด็จออกจากเมือง[226] เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกจากเมืองกปิลวัสตุแล้ว เหล่าเทวดาและท้าวจตุโลกบาลช่วยให้พระองค์เสด็จไปทางทิศใต้จนถึงบริเวณที่เรียกว่าอโนมิยะ พระโพธิสัตว์ทรงใช้ดาบตัดพระเมาลีแล้วอธิษฐานบรรพชา ฝ่ายพระอินทร์รับเอาพระเมาลีนั้นไปสักการะบูชาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังนั้น สวรรค์ชั้นดาวดึงส์จึงมีการเฉลิมฉลองพระจุฬามณี ดังข้อความตอนเสด็จออกผนวชว่า

> ภูเขาก็สั่นไหว แม่น้ำก็กระเพื่อม ทะเลที่สงบก็ซัดกระหน่ำ ฝ่ายเทวดาทั้งหลายได้โปรยผงจันทน์อันเป็นทิพย์ลงมา โปรยผงกฤษณาอันเป็นทิพย์ลงมา โปรยผงเกสรอันเป็นทิพย์ลงมา โปรยผงใบตมาละอันเป็นทิพย์ลงมาและโปรยฝนพวงดอกไม้ลงมา มหาปฐพีนี้สั่นไหว สั่นสะท้าน สั่นสะเทือนอย่างรุนแรง 6 ครั้ง ด้วยเดชานุภาพของพระโพธิสัตว์นั่นเองได้ปรากฏแสงสว่างที่กว้างใหญ่หาประมาณมิได้ขึ้นในโลก ... ขณะที่พระโพธิสัตว์เสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์นั้น ทิศตะวันออกมีความบริสุทธิ์และสว่างสดใสเป็นอย่างยิ่ง อีกทั้งทิศใต้ ทิศตะวันตก และทิศเหนือก็บริสุทธิ์และสว่างสดใสเป็นอย่างยิ่ง ทิศเบื้องล่างและทิศเบื้องบนก็บริสุทธิ์และสว่างสดใสเป็นอย่างยิ่ง พระจันทร์และพระอาทิตย์ขึ้นแล้วก็บริสุทธิ์และสว่างสดใสเป็นอย่างยิ่ง ... เหล่านาคาธิบดีและนาคราชทั้งหลาย ... ครุฑาธิบดีและสุบรรณราชทั้งหลายทั้งที่เกิดในไข่ เกิดในครรภ์ เกิดในเถ้าไคล หรืออุบัติขึ้นเอง ก็ได้เนรมิตจตุรงคเสนาอันยิ่งใหญ่ด้วยการเนรมิตกองทัพช้าง กองทัพม้า กองทัพรถ และกองทัพพลเดินเท้าอันยิ่งใหญ่ขึ้นคอยช่วยเหลือพระโพธิสัตว์ ... พระโพธิสัตว์จึงทรงใช้ดาบตัดพระจุฬามณี ท้าวศักระผู้เป็นจอมแห่งเทวดารับเอาพระจุฬามณีนั้นไปบูชาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และมีการเฉลิมฉลองพระจุฬามณีนั้น[227]

6.4 เหตุอัศจรรย์ช่วงการตรัสรู้พระอนุตตรสัมโพธิญาณ

ช่วงการตรัสรู้พระอนุตตรสัมโพธิญาณก็เป็นลำดับเหตุการณ์ที่ผู้แต่งมหาวัสตุอวทานให้เนื้อที่ในการพรรณนาเหตุอัศจรรย์มากที่สุด โดยเฉพาะเหตุการณ์ที่พระมุนีทรงเผชิญหน้ากับเหล่า

---

[226]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 128-129.

[227]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 127-130.

มาร ซึ่งปรากฏอยู่ในตอนการผจญมารของพระโพธิสัตว์[228] อวโลกิตสูตรที่ 1[229] อวโลกิตสูตรที่ 2[230] และตอนความพ่ายแพ้ของมาร[231]

การที่พระโพธิสัตว์ทรงเผชิญหน้ากับกองทัพมารแล้วทรงมีชัยชนะเหนือกองทัพมาร สอดคล้องอย่างยิ่งกับจุดประสงค์ในการแต่งคัมภีร์เพื่อเชิดชูลักษณะเหนือโลกหรือความมหัศจรรย์ของพระพุทธเจ้าอันเป็นแนวคิดหลักของนิกายโลโกตตรวาท ช่วงเวลาที่พระโพธิสัตว์จะตรัสรู้นี้ สถานที่นั้นก็คือโพธิบังลังก์ที่พระองค์ประทับนั่งขัดสมาธิด้วยการตั้งปณิธานว่าจะไม่ลุกออกจากอาสนบัลลังก์แห่งนี้หากพระองค์ยังไม่ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า การเผชิญหน้ากับมารนั้นก็คือด่านสุดท้ายของพระโพธิสัตว์ที่จะก้าวข้ามจากความไม่รู้สู่การเป็นผู้รู้แจ้ง หลุดพ้นจากความรัดรึงของอาสวกิเลสทั้งหลาย ซึ่งก่อนหน้านั้นพระองค์ทรงก้าวข้ามพ้นด่านแห่งโลกียสุขอันเป็นภาพมายาสู่การครองผ้ากาสาวพัสตร์ได้ตามความมุ่งมั่นของพระองค์จนเป็นผลสำเร็จไปขั้นหนึ่งแล้ว ในด่านที่ต้องเผชิญหน้ากับกองทัพมารจึงเป็นการทดสอบจิตใจของพระโพธิสัตว์อย่างหนักหน่วง แม้เพียงหลงเชื่อในคำชี้ชวนของมารหรือเคลิบเคลิ้มไปกับการยั่วยวนของธิดามาร พระองค์ก็ย่อมสูญเสียสมาธิได้ ความมุ่งมั่นที่จะบรรลุโพธิญาณก็อาจไม่ประสบผลสำเร็จ ดังนั้นเนื้อหาในมหาวัสตุอวทานตอนนี้จึงมีความโดดเด่น เหตุอัศจรรย์ที่จะยกตัวอย่างเพื่อให้เห็นถึงความเหนือมนุษย์ของพระโพธิสัตว์ที่เผชิญหน้ากับกองทัพมารได้อย่างอาจหาญ คือ ในตอนอวโลกิตสูตร (ที่ 2) และตอนความพ่ายแพ้ของมาร สาเหตุที่เลือกสองเหตุการณ์นี้ก็เพราะอวโลกิตสูตร (ที่ 2) มีเนื้อหาที่ว่าด้วยการตรัสรู้ของพระโพธิสัตว์มากกว่าเนื้อหาในตอนอื่นๆ และตอนความพ่ายแพ้ของมารก็เป็นเนื้อหาที่กล่าวเน้นถึงความพ่ายแพ้ของมารต่อพุทธบารมีโดยเฉพาะการแจกแจงรายละเอียดของกองทัพมารอย่างพิสดาร ดังจะอภิปรายเป็นลำดับต่อไป

เหตุอัศจรรย์ของพระโพธิสัตว์ช่วงการตรัสรู้พระอนุตตรสัมโพธิญาณ ตอนอวโลกิตสูตร (ที่ 2) เริ่มจากที่พระมุนีได้เสวยภัตตาหารของนางสุชาดาแล้วเสด็จไปที่แม่น้ำไนรัญชนา ทรงประทับยืนครู่หนึ่ง ทรงใช้ฝ่าพระบาททำให้แผ่นดินสั่นไหว ครั้งนั้นแผ่นดินได้สั่นไหวอย่างรุนแรงน่าสะพรึงกลัวมากกว่าทุกๆ ครั้ง แรงสั่นสะเทือนทำให้มหาโลกธาตุทั้งสามพันราบเรียบเหมือนฝ่ามือ รวมทั้งส่งผลให้ภูเขาพระสุเมรุ ภูเขาจักรวาล ภูเขามหาจักรวาล ภูเขาทั้งเจ็ด คือ นิมินธร ยุคันธร อิสินธร ขทิรกะ อัศวกรรณะ วินตกะ สุทรรศนะ และภูเขาอื่นๆ ยุบลงไปใต้พื้นจักรวาล มหาสมุทรทั้งหลายก็เกิดคลื่นอย่างแรง[232] มหาโลกธาตุทั้งสามพันมีดอกบัวสีทองชมพูนทขนาดใหญ่เท่าล้อเกวียนจำนวนหนึ่งแสนดอก มีสีสันสวยงาม มีหินปะการังสีขาวและบุษราคัมปกคลุมไปทั้งแปดทิศ แสงสว่างอันเจิดจ้าแผ่กว้างทำให้มหานรกทั้งหลายกลายเป็นดินแดนแห่งความร่มเย็น

---

[228]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 184.

[229]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 198.

[230]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 227.

[231]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 297.

[232]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 233.

สัตว์นรกต่างมีความสุข สัตว์เดรัจฉานก็มีความสุข สัตว์ในยมโลกทุกหมู่ทุกเหล่าก็มีความสุขและมีความเมตตาต่อกัน มหาโลกธาตุทั้งสามพันก็สว่างไสวด้วยรัศมีอันเจิดจ้านั้น เทวดา นาค ยักษ์ และครุฑในภพทั้งปวงก็รับรู้ถึงการบรรลุสภาวะที่แท้จริงของพระโพธิสัตว์จึงพากันถือเครื่องสักการะได้แก่ ดอกไม้ พวงมาลัย ของหอม ฉัตร ธง เครื่องบรรเลงดนตรี ธูป และเครื่องลูบไล้ มายังบริเวณต้นโพธิพฤกษ์ แม้พระโพธิสัตว์ในพุทธเกษตรทั้งหลายก็จำแลงร่างเป็นเทวดาถือดอกบัวทิพย์สถิตอยู่บนฟ้าเพื่อสดุดีพระมุนี มหาโลกธาตุทั้งสามพันเริ่มตั้งแต่พื้นดินไปจนถึงภพที่สูงที่สุดก็ปกคลุมด้วยดอกบัวขนาดใหญ่เท่าล้อเกวียน มีสีสันงดงามน่าอัศจรรย์อย่างยิ่ง และจากพื้นดินไปจนถึงภพที่สูงที่สุดก็เต็มไปด้วยพระโพธิสัตว์ เทวดา นาค ยักษ์ อสูร ครุฑ กินนร และงูใหญ่[233] ดังข้อความว่า

> ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสด็จเข้าไปใกล้แม่น้ำไนรัญชนาแล้วประทับยืนครู่หนึ่ง ทรงใช้ฝ่าพระบาทอันราบเรียบทำให้ธรณีสั่นไหว ทันใดนั้นก็ได้เกิดแผ่นดินไหวครั้งใหญ่น่าสะพรึงกลัวและทำให้ขนลุกชูชัน เพราะการเกิดแผ่นดินไหวนั้นทำให้มหาโลกธาตุทั้งสามพันนี้ราบเรียบเหมือนกับฝ่ามือ ... เวลานั้นมหาโลกธาตุทั้งสามพันนี้มีดอกปทุมสีทองชมพูนทขนาดเท่าล้อเกวียนจำนวนหนึ่งแสนดอก มีใบหนึ่งแสนใบ มีสีเหมือนแก้วไพฑูรย์สีน้ำเงิน มีหินปะการังสีขาวและมีบุษราคัมปกคลุมไปทั่วทั้งแปดทิศ อนึ่ง แสงสว่างอันเจิดจ้าได้ปรากฏขึ้นทำให้มหานรกทั้งหลายที่น่ากลัวกลายเป็นแดนที่ร่มเย็น ... เวลานั้น เทวดา นาค ยักษ์ คนธรรพ์ อสูร ครุฑ กินนร และงูใหญ่ทั้งหมดในมหาโลกธาตุทั้งสามพัน ... ถือดอกไม้ มาลัย ของหอม ฉัตร ธงปตากะ เครื่องบรรเลง ธูปและเครื่องลูบไล้เข้าไปยังบริเวณต้นโพธิ์ เวลานั้น พระโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้เปี่ยมด้วยความรักมากล้นได้ออกจากพุทธเกษตรอันนับประมาณไม่ได้ เนรมิตเพศเป็นเทวดาถือดอกอุบลทิพย์ ปทุมทิพย์ และบุณฑริกทิพย์สถิตอยู่บนท้องฟ้า เวลานั้นมหาโลกธาตุทั้งสามพันนี้นับตั้งแต่พื้นดินไปจนถึงภพที่สูงที่สุดปกคลุมไปด้วยดอกปทุมสีทองชมพูนทขนาดเท่าล้อเกวียน มีก้านดั่งแก้วไพฑูรย์สีนิล มีเกสรสีเหลืองดั่งบุษราคัมอันนับประมาณไม่ได้ และตั้งแต่พื้นดินไปจนถึงภพที่สูงสุดก็เนืองแน่นไปด้วยพระโพธิสัตว์ เทวดา นาค ยักษ์ อสูร ครุฑ กินนร และงูใหญ่ผู้เป็นอาคันตุกะอีกด้วย[234]

เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จข้ามแม่น้ำไนรัญชนา ฉัตรที่ทำด้วยทองชมพูนท เงิน มรกต งาช้าง ทับทิม และแก้วมณีจำนวนมากก็ปรากฏขึ้นเหนือพระองค์ นาคจำนวนนับประมาณมิได้ก็ถือดอกไม้สีแดงและสีขาวมาเฝ้าพระโพธิสัตว์เพื่อเคารพบูชา เวลานั้นกาลนาคราชเข้าไปกราบแทบพระบาทของพระโพธิสัตว์แล้วกล่าวสรรเสริญว่าพระองค์มีพระลักษณะเหมือนกับพระพุทธเจ้าในอดีตทั้งหลาย และกล่าวสดุดีว่าเหตุอัศจรรย์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นเป็นเครื่องยืนยันชัดเจนว่าพระองค์จะ

---

[233]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 234.

[234]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 233-234.

ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน[235] หลังจากนั้นพระโพธิสัตว์จึงเสด็จเข้าไปใกล้ต้นโพธิ์ เนื้อหาลำดับต่อมาเป็นการพรรณนารายละเอียดของมณฑลต้นโพธิ์ที่อลังการงดงาม มีแผ่นผ้าห้อยระย้า มีธงชัยและธงปตากะปลิวไสว มีฉัตรที่งดงามจำนวนมาก มณฑลแห่งต้นโพธิ์นั้นยังงดงามด้วยสร้อยรัตนะ มีกลิ่นธูปหอมอบอวล มีต้นไม้รัตนะรายรอบ มีแผ่นผ้าปูลาดอย่างดี มีผงจันทน์หอมโปรยลงมา เทวดาจำนวนหลายแสนก็ถือธูปหอมมาน้อมนมัสการพระองค์อยู่เบื้องบน เทวดาบางพวกถือฉัตร ถือธงชัยและธงปตากะมาน้อมนมัสการพระองค์ บางพวกถือดอกอุบล ดอกปทุม ดอกกุมุทและดอกบุณฑริกมาน้อมนมัสการพระองค์ บางพวกถือผงจันทน์ บางพวกถือรัตนะอันเป็นทิพย์และดอกไม้รัตนะอันเป็นทิพย์มาน้อมนมัสการพระองค์ เทวดาเหล่านั้นต่างก็เห็นต้นโพธิ์ประดับประดาด้วยสิ่งที่งดงามทั้งหลาย

การพรรณนาต้นโพธิพฤกษ์ว่าประดับตกแต่งอย่างวิจิตรงดงามนี้เป็นจินตภาพที่โดดเด่นอีกส่วนหนึ่งของเนื้อหาในตอนอวโลกิตสูตร (ที่ 2) และนอกจากผู้แต่งคัมภีร์มหาวัสตุอวทานได้พรรณนาการประดับตกแต่งต้นโพธิพฤกษ์อันเป็นสถานที่ประทับของพระโพธิสัตว์อย่างละเอียดแล้วยังพรรณนาถึงสิงหาสนะอันเป็นที่ประทับนั่งขัดสมาธิของพระโพธิสัตว์อย่างละเอียดเช่นกัน ผู้ที่อ่านเนื้อความในตอนนี้อาจเกิดข้อสงสัยว่าทำไมเนื้อหาในอวโลกิตสูตร (ที่ 2) จึงให้น้ำหนักในการพรรณนาโพธิพฤกษ์และสิงหาสนะอย่างละเอียดเช่นนี้ คำตอบก็คือผู้แต่งคัมภีร์มีความมุ่งหมายที่จะแสดงภาพของพระโพธิสัตว์ในการตรัสรู้อย่างมหัศจรรย์เป็นสิ่งอันน่าพิศวง บริเวณมณฑลแห่งต้นโพธิพฤกษ์และสถานที่ประทับนั่งขัดสมาธิของพระโพธิสัตว์จึงควรเป็นสิ่งที่ยิ่งใหญ่เหมาะสมกับพุทธบารมี จินตภาพที่สร้างความประทับใจให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังเนื้อหาในอวโลกิตสูตร (ที่ 2) ตอนนี้จึงสร้างความพิศวงในความงดงามเรืองรองของต้นโพธิพฤกษ์ด้วยเครื่องประดับนานาชนิด และความน่าประหลาดใจในความยิ่งใหญ่อลังการของสิงหาสนะ ดังบทพรรณนาต่อไปนี้

บทพรรณนาต้นโพธิพฤกษ์

> เทวดาพวกหนึ่งเห็นว่าต้นโพธิ์นั้นประดับด้วยรัตนะทุกชนิด เทวดาพวกหนึ่งเห็นว่าต้นโพธิ์นั้นวิจิตรไปด้วยแก้วมณี เทวดาพวกหนึ่งเห็นว่าต้นโพธิ์นั้นประดับด้วยแก้วไพฑูรย์สีน้ำเงินอันเป็นทิพย์ เทวดาพวกหนึ่งเห็นว่าต้นโพธิ์นั้นวิจิตรไปด้วยแก้วประพาฬ ... เทวดาพวกหนึ่งเห็นว่าต้นโพธิ์นั้นวิจิตรไปด้วยแก้วผลึก เทวดาพวกหนึ่งเห็นว่าต้นโพธิ์นั้นวิจิตรไปด้วยหินแสงอาทิตย์ที่เจิดจรัส เทวดาพวกหนึ่งเห็นว่าต้นโพธิ์นั้นประดับไปด้วยหินแสงจันทร์ เทวดาพวกหนึ่งเห็นว่าต้นโพธิ์นั้นประดับไปด้วยหินแสงดาว เทวดาพวกหนึ่งเห็นว่าต้นโพธิ์นั้นประดับไปด้วยหินสายฟ้า ... เทวดาพวกหนึ่งเห็นว่าต้นโพธิ์นั้นประดับด้วยแก้วมณีอันเป็นทิพย์เหล่านั้นและเหล่าอื่นๆ อีก[236]

---

[235]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 239.

[236]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 241.

บทพรรณนาสิงหาสนะ

> เทวดาบางพวกเห็นสิงหาสนะทำด้วยรัตนะทั้งปวงที่โคนต้นโพธิ์ เป็นทิพย์ สูงหลายโยชน์ ปูลาดด้วยผ้าทิพย์ คลุมด้วยตาข่ายทองและตกแต่งด้วยตาข่ายมีกระดิ่ง เทวดาบางพวกเห็นว่าสิงหาสนะสูงหนึ่งแสนโยชน์ เทวดาบางพวกเห็นว่าสิงหาสนะสูงหนึ่งพันโยชน์ ... เทวดาบางพวกเห็นว่าสิงหาสนะสูงสามโกรศ เทวดาบางพวกเห็นว่าสิงหาสนะสูงสองโกรศ เทวดาบางพวกเห็นว่าสิงหาสนะสูงหนึ่งโกรศ เทวดาบางพวกเห็นว่าสิงหาสนะสูงเท่ากับต้นตาลเจ็ดต้น ... เทวดาบางพวกเห็นว่าสิงหาสนะสูงเท่ากับบุรุษเจ็ดคนต่อกัน ... เทวดาบางพวกเห็นว่าสิงหาสนะสูงเท่ากับบุรุษหนึ่งคน อยู่ที่โคนต้นโพธิ์[237]

การพรรณนาความวิจิตรงดงามของต้นโพธิ์และสิงหาสนะดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับเนื้อหาที่ตามมา กล่าวคือ พระโพธิสัตว์เสด็จเข้าไปยังต้นโพธิ์ต่อหน้าสัตว์โลก เทวดา มนุษย์ และอสูร ทรงกระทำประทักษิณรอบต้นโพธิ์สามรอบ ทรงระลึกถึงพระพุทธเจ้าในอดีตและทรงประทับนั่งขัดสมาธิบนสิงหาสนะ พระพักตร์ของพระองค์มีรัศมีรุ่งเรืองราวกับแสงอาทิตย์แผ่ไปทั่วโลกธาตุทั้งสามพันอย่างทั่วถึง ครั้งนั้นเทวดาชั้นสูงไปจนถึงชั้นอกนิษฐภพต่างมองเห็นพระโพธิสัตว์ประทับนั่งบนสิงหาสนะที่ต้นโพธิ์ แม้เทวดาในภพของมารก็เห็นพระโพธิสัตว์ประทับนั่งอยู่บนสิงหาสนะอย่างสง่างามจึงพากันน้อมนมัสการพระองค์ ด้วยอานุภาพของพระโพธิสัตว์นี้เองทำให้มารรู้แน่ว่าอำนาจของตนใกล้จะเสื่อมแล้ว ในขณะที่พระโพธิสัตว์ก็ทรงพิจารณาว่าหากพระองค์ไม่สามารถเอาชนะมารผู้ชั่วช้าได้ก็จะยังไม่บรรลุอนุตตรสัมโพธิญาณ พระองค์จึงต้องการแสดงปาฏิหาริย์ด้วยกำลังฤทธิ์เพื่อให้ชาวโลกและเทวดาทั้งปวงได้อัศจรรย์ใจ

เนื้อหาลำดับต่อมาเป็นการเผชิญหน้ากันระหว่างพระโพธิสัตว์กับพญามาร นัยของมารคือบุคลาธิษฐานของอำนาจกิเลสในใจ ความเย้ายวนต่างๆ ความสุขสำราญที่พระโพธิสัตว์ทรงได้รับการปรนเปรอเมื่อครั้งอยู่ในปราสาทราชวังซึ่งอยู่ในจิตสำนึก ดังนั้นเราจะเห็นได้ว่าการที่พระโพธิสัตว์ทรงตั้งปณิธานว่าจะปราบมารให้ได้ก่อนที่พระองค์จะบรรลุพระโพธิญาณอันประเสริฐนั้น หมายความว่าพระองค์จักถอดถอนกิเลสที่อยู่ในอารมณ์ความรู้สึกให้หมดจดผ่องแผ้ว หากเราตีความว่าพระโพธิสัตว์มีเลือดเนื้อ อารมณ์ ความรู้สึกเช่นเดียวกับมนุษย์ปุถุชนทั่วไป ต่างกันแต่ว่าพระโพธิสัตว์มีความมุ่งมั่นเป็นพิเศษที่จะเอาชนะความทุกข์ที่มนุษย์ทุกคนต้องประสบความเกิด แก่ เจ็บ และตาย ซึ่งก็ย่อมหมายความว่าพระโพธิสัตว์เป็นบุรุษผู้กล้าหาญที่จะสละความยึดมั่น ถือมั่น ความหลงใหลในโลกียสุข สู่ความว่างเปล่า หมดสิ้นจากสภาวะแห่งความทุกข์ แนวคิดดังกล่าวที่ว่ามหาบุรุษแห่งศากยวงศ์ตั้งปณิธานจะกำจัดกิเลสไม่ให้หลงเหลือจึงเป็นเนื้อหาหลักของมหาวัสตุอวทานที่จะยกย่องพระโพธิสัตว์ว่ากำลังเผชิญหน้ากับพญามารร้ายผู้น่าสะพรึงกลัวเพื่อหมายมั่นจะค้นพบสัจธรรมอันประเสริฐนั่นเอง

---

[237] มหาวัสตุ เล่ม 2 : 242.

เหตุอัศจรรย์การเผชิญหน้ากันระหว่างพระโพธิสัตว์กับพญามาร เริ่มจากฝ่ายมารเห็นว่าพระมุนีเป็นอริศัตรูจึงยกกองทัพมารพรั่งพร้อมด้วยจตุรงคเสนาเข้าควบคุมมณฑลแห่งต้นโพธิพฤกษ์ กระนั้นก็ตาม มารก็ไม่สามารถจะเพ่งมองพระโพธิสัตว์ได้ จึงได้แต่กลอกตาไปมา เพราะมารก็กลัวอย่างยิ่งว่าพระโพธิสัตว์จะใช้กำลังฤทธิ์ทั้งหมดที่มีอยู่แสดงอานุภาพออกมาจากพระพักตร์ ซึ่งแน่นอนว่ากำลังฤทธิ์ของพระโพธิสัตว์ย่อมทำให้กองทัพมารพ่ายแพ้กลับไป ฝ่ายพระโพธิสัตว์ทอดพระเนตรเห็นหมู่สัตว์จำนวนมากที่มีบุญกุศลอยู่ในกองทัพมาร พวกสัตว์ที่มีบุญกุศลเมื่อเห็นพระโพธิสัตว์ก็เกิดความเลื่อมใสและมีความคิดอยากบรรลุโพธิญาณบ้าง[238] ฝ่ายมารก็ได้พูดจายกย่องพระโพธิสัตว์และชักจูงให้พระองค์ยินดีในชื่อเสียงเกียรติยศ ความสุขสำราญทางโลก และความยิ่งใหญ่ในการเป็นพระมหาจักรพรรดิ์ครองแผ่นดิน แต่ก็ไม่บังเกิดผล ในขณะที่มารได้รบกวนการบำเพ็ญเพียรของพระโพธิสัตว์นั้น เทวดาทั้งหลายก็โปรยปรายสิ่งอันเป็นทิพย์ลงมาสู่มณฑลแห่งโพธิพฤกษ์ตลอดเวลา บุตรของพญามารเมื่อไม่สามารถคุกคามพระโพธิสัตว์ก็เปลี่ยนใจมานับถือพระองค์แทนและยังพยายามอ้อนวอนให้พญามารเปลี่ยนใจมาเคารพบูชาพระโพธิสัตว์ด้วย[239] แต่พญามารก็ไม่ยอมลดละความพยายามจึงได้รวบรวมมารจำนวนมากและจัดเตรียมกองทัพมารอย่างยิ่งใหญ่ พญามารถือก้อนหินไว้ในมือ สวมเสื้อเกราะแน่นหนา มีท่าทางฮึกเหิมน่าเกรงกลัว ขว้างสายฟ้าพร้อมกับโปรยอสนีบาตลงมาในขณะที่ก้าวไปใกล้ต้นโพธิพฤกษ์ พวกมารถือศัสตราวุธที่น่ากลัวชนิดต่างๆ ตะโกนเสียงรบกวนพระโพธิสัตว์ดังกึกก้อง ฝูงสัตว์ที่ดุร้ายน่ากลัว ทั้งราชสีห์ เสือ ม้า ช้าง แม่โค พ่อโค ลา งูพิษ ทั้งมารที่มีรูปร่างผิดแปลก ทั้งยักษ์ที่ดุร้ายน่ากลัวก็มุ่งมั่นที่จะทำร้ายพระโพธิสัตว์ แต่พระองค์ก็หาได้เกรงกลัวไม่[240] พระโพธิสัตว์ทรงเปล่งพระสุรเสียงกังวานท้าทายหมู่มารว่าพวกเขาไม่อาจจะรบกวนพระองค์ได้แม้แต่เส้นขน พระองค์ตรัสกับมารว่าในโลกทั้งปวงไม่มีใครเสมอเหมือนกับพระองค์เพราะได้สั่งสมบุญบารมีมาตลอดระยะเวลาอันยาวนาน[241]

พระโพธิสัตว์เมื่อตรัสกับพญามารเสร็จสิ้นทรงใช้พระหัตถ์เบื้องขวาอันงดงามเคาะพื้นดิน ในเวลานั้นโลกธาตุก็สั่นสะเทือน 6 ครั้ง เกิดเสียงอันน่าสะพรึงกลัว เสียงสะท้อนนั้นราวกับว่าบุรุษถือถาดแล้วตีให้เกิดเสียงดังกังวาน พวกมารตกใจกลัวฤทธานุภาพของพระโพธิสัตว์จึงหนีไปไกลหลายร้อยโยชน์ พวกมารแตกตื่นหนีไปไม่อาจอยู่เบื้องหน้าพระโพธิสัตว์ได้เลย ตลอดเจ็ดวันกองทัพมารผู้มีความทุกข์ได้แต่อยู่เงียบๆ ไม่อาจกำหนดทิศทางเข้าไปใกล้มณฑลโพธิพฤกษ์ได้ ขณะเดียวกันพระวรกายของพระโพธิสัตว์ก็รุ่งเรืองราวกับแสงพระอาทิตย์ กองทัพมารงุนงงไม่อาจเคลื่อนที่ไปไหนได้[242] เหล่าเทพบุตรก็แสดงความยินดีด้วยการโปรยสายธารผงจันทน์อันเป็นทิพย์ลงมา เทพบุตรจำนวนมากได้ยกธงนับจำนวนไม่ได้ขึ้นโบกสะบัด เช่นเดียวกับพุทธเกษตรก็

---

[238]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 244.

[239]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 254, 257.

[240]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 258.

[241]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 259.

[242]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 260.

ดารดาษไปด้วยธงปตากะ ทิพยดนตรีก็บรรเลงเสียงขับกล่อม เทพบุตรบนท้องฟ้าก็โปรยดอกไม้ทิพย์ลงมา ในขณะที่พระโพธิสัตว์ทรงเคาะพื้นดิน พระองค์ทรงแผ่รัศมีจากพระหัตถ์ไปยังโลกทั้งปวง[243] ฝ่ายมารแม้พยายามจะลุกขึ้นแต่ก็ลื่นไถลล้มลงไปอีก ไม่อาจต้านทานบารมีของพระโพธิสัตว์ได้ ดังข้อความว่า

> พระโพธิสัตว์ทรงใช้พระหัตถ์เบื้องขวาที่วิจิตรงดงามด้วยตาข่ายเคาะตีพื้นดิน ครั้งนั้นโลกธาตุได้สั่นสะเทือนหกครั้ง และมีเสียงอันน่าสะพรึงกลัวเกิดขึ้น ในเวลาที่พระโพธิสัตว์ทรงเคาะพื้นดิน โลกธาตุทั้งหมดได้ส่งเสียงสะท้อน เหมือนบุรุษถือถาดโลหะตีให้มีเสียงดังกังวาน ... ครั้งนั้น กองทัพมารสะดุ้งตกใจและหวาดกลัวหนีไปไกลหลายร้อยโยชน์ พวกมารเหลียวมองพระพุทธเจ้าผู้เปรียบดังเจ้าแห่งแสง (พระอาทิตย์) โดยไม่มองดูทิศทั้งสี่เลย ... มารบางพวกตกจากรถลงไปกองที่พื้นดิน กองทัพมารทั้งหมดเมื่อแตกพ่ายจึงเป็นเหมือนก้อนเมฆที่ร้องคำรามอยู่บนท้องฟ้า และเหมือนโขลงช้างแผดเสียงร้องอยู่ในทะเล
>
> เทวดาทั้งหลายพากันโปรยดอกไม้ทิพย์และผงจันทน์รวมทั้งโปรยดอกมันทารวะลงมาที่พระโพธิสัตว์จนเต็มพื้นที่สามสิบโยชน์โดยรอบ ... เหล่าเทพบุตรบนท้องฟ้าได้ชูธงจำนวนมากมายหลายพันนยุตโกฏิขึ้น พุทธเกษตรจึงดารดาษไปด้วยธงปตากะ ขณะที่พระโพธิสัตว์ทรงเคาะพื้นธรณี ทิพยดนตรีได้บรรเลงเสียงขึ้นในท้องฟ้าและมีเสียงขับร้องอันเป็นทิพย์ของเหล่าเทพยดา อีกทั้งเหล่าเทพบุตรบนท้องฟ้าก็โปรยดอกไม้ลงมา ... พระโพธิสัตว์ผู้ประเสริฐ ผู้ไม่ทรงหวาดหวั่น ผู้ปราศจากความกลัว ผู้เป็นนาบุญอันหาที่เปรียบมิได้ ทรงบำเพ็ญธรรมอันประเสริฐสูงสุดมาก่อน จึงฉายแสงในโลกเหมือนกับเจ้าแห่งรัศมี[244]

ส่วนเนื้อหาตอนความพ่ายแพ้ของมาร ผู้แต่งคัมภีร์ให้รายละเอียดของความกล้าหาญ ความแน่วแน่ ความงามสง่าของพระโพธิสัตว์อย่างละเอียด ให้ภาพของหมู่มารที่น่ากลัวและดุร้าย ส่งเสียงโห่ร้องคุกคามพระโพธิสัตว์โดยแจกแจงให้เห็นว่ามารนั้นมีรูปร่างหน้าตาเป็นสัตว์ชนิดต่างๆ และมีรูปลักษณ์แตกต่างกัน บางพวกมีหน้าเป็นม้า อูฐ ลา แพะ แกะ กวาง สิงห์ เสือโคร่ง เสือดาว หมี สุนัข สุกร แมว กา ไก่ แร้ง เหยี่ยว บางพวกเป็นกพันธ์ที่ไม่มีหัว บางพวกมีหัวเดียว บางพวกมีสองหัว บางพวกมีหลายหัว บางพวกไม่มีตา บางพวกมีตาข้างเดียว บางพวกไม่มีมือ บางพวกไม่มีเท้า ไม่มีแขน มีสิบแขน พวกมารที่ยกทัพมานั้นถือศัตราวุธหลายชนิด ทั้งมีด ดาบ ทวน หอก หลาว ตรีศูล ใบไถ กงจักร สาก ค้อน ขวาน มีดปลายแหลม และกระโหลกศีรษะ พวกมารที่มาได้แสดงฤทธิ์แตกต่างกันไป เช่น มารบางพวกพ่นไฟออกจากปาก มารบางพวกคายงูออกจากปาก มารบางพวกขว้างกงจักรให้หมุนไปในอากาศ มารบางพวกจูงช้าง จูงอูฐ จูงม้า จูงลา จูงกพันธ์ ถือกะโหลกศีรษะ ถืองู จูงสิงห์ จูงเสือโคร่ง จูงเสือดาว จูงหมี จูงโค จูงควาย ถือศีรษะคนตาย ถือ

---

[243] มหาวัสตุ เล่ม 2 : 261.

[244] มหาวัสตุ เล่ม 2 : 260-261.

ยอดภูเขา ถือต้นไม้พร้อมทั้งรากเดินเข้าไปหาพระโพธิสัตว์ มารบางพวกก็โปรยฝนถ่านเพลิงลงมาจากท้องฟ้า โปรยฝนงูพิษลงมา โปรยก้อนหินลงมา มารบางพวกขี่ช้าง ขี่ม้า ขี่อูฐ ขี่ควาย ขี่ลา ขี่โค ขี่กวาง และขี่สุกร ทั้งหมดมุ่งหน้าไปหาพระโพธิสัตว์ แม้บรรยากาศโดยรอบจะน่ากลัวมากขนาดนั้น แต่พระองค์ก็ไม่ทรงหวาดหวั่น ทรงแสดงอิทธิฤทธิ์ดังนี้ ทรงลูบพระเศียร 3 ครั้ง ทรงลูบพระชานุด้วยพระหัตถ์ขวาแล้วทรงเคาะที่พื้นดิน แผ่นดินจึงบันลือเสียงดังสนั่นหวั่นไหวทำให้กองทัพมารแตกพ่ายกระจัดกระจาย กองทัพมารทั้งช้าง ม้าและรถจมลงในแผ่นดิน มือและเท้าของพวกมารก็อ่อนเปลี้ยไม่มีแรง อาวุธตกจากมือ มารบางพวกจำทิศไม่ได้ก็จมลงในแม่น้ำไนรัญชนา บางพวกล้มระเนระนาดและร้องระงมเพราะหวาดกลัวฤทธานุภาพของพระโพธิสัตว์[245]

จะเห็นได้ว่าพระโพธิสัตว์ในขณะนั้นทรงชนะเหล่ามารร้ายได้อย่างง่ายดายเพียงแต่อ้างถึงบารมีที่สั่งสมมาอย่างยาวนานเป็นเกราะป้องกัน ต่างจากมารที่หมายมุ่งจะประหัตประหารพระองค์ ตระเตรียมกองทัพเสนามารอย่างยิ่งใหญ่ มีกำลังฮึกเหิมนับประมาณไม่ได้ มีอาวุธน่าเกรงขาม สำแดงฤทธิ์เดชต่าง ๆ และนึกลำพองใจว่าอำนาจฝ่ายอธรรมจะสามารถชนะอำนาจแห่งธรรมได้ แต่พอพระโพธิสัตว์ทรงใช้พระหัตถ์เคาะพื้นดินเท่านั้นก็เกิดความสั่นสะเทือน ทำให้กองทัพมารไม่สามารถรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ต้องแตกพ่ายย่อยยับ ในวาระนั้นชัยชนะแห่งธรรมสามารถพิชิตอธรรมได้ เสียงดนตรีทิพย์ก็บรรเลงขึ้นในท้องฟ้า เทวดาก็โปรยดอกไม้สวรรค์ลงมาแสดงความยินดีไม่ขาดสาย เสียงสาธุการดังสะท้อนไปในไตรโลก แม้กระทั่งท้องฟ้าอันสดใสก็สั่นสะเทือนแสดงสภาวะรับรู้ถึงชัยชนะอันยิ่งใหญ่ครั้งนี้

6.5 เหตุอัศจรรย์หลังจากตรัสรู้พระอนุตตรสัมโพธิญาณ

พระพุทธเจ้าหลังจากได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมโพธิญาณทรงเน้นการเผยแพร่พระธรรมช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้หลุดพ้นจากทุกข์เป็นสำคัญ พระองค์ทรงแนะนำหมู่สัตว์ด้วยปาฏิหาริย์ 3 คือ อิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ และอนุสาสนีปาฏิหาริย์ ในวาระที่เห็นว่าเหมาะสมกับอุปนิสัยของบุคคล

อิทธิปาฏิหาริย์ คือ การแสดงฤทธิ์เป็นอัศจรรย์ปรากฏอยู่ในคัมภีร์หลายเหตุการณ์ เช่น ตอนเสด็จไปโปรดชฎิล 3 พี่น้อง เมื่อทรงเห็นว่าควรปราบผู้มีฤทธิ์ด้วยฤทธิ์จึงต้องแสดงฤทธิ์ที่เหนือกว่าเพื่อทำให้ชฎิลทั้งหลายยอมรับนับถือ[246] อีกเหตุการณ์หนึ่ง คือ ตอนเสด็จไปโปรดพระประยูรญาติที่เมืองกปิลวัสตุ เพื่อทำให้ผู้มาเฝ้ายอมรับนับถือ พระองค์จึงแสดงยมกปาฏิหาริย์ให้ประจักษ์ ดังข้อความว่า

> ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับยืนในอากาศสูงเท่าต้นตาลในนยโครธาราม ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ด้วยวิธีต่าง ๆ มากมาย เมื่อพระวรกายส่วนล่างลุกเป็นเปลวไฟ ก็มีกระแสธารน้ำเย็น 500 สายไหลออกจากพระวรกายส่วนบน เมื่อพระ

---

[245]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 307-309.

[246]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 321-326.

> วรกายส่วนบนลุกเป็นเปลวไฟ ก็มีกระแสธารน้ำเย็น 500 สายไหลออกจากพระวรกายส่วนล่าง ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเนรมิตพระองค์เป็นโคฤษภะที่มีหนอกสั่นเล็กน้อยด้วยอำนาจฤทธิ์ (โคนั้น) มีรูปพรรณสมบูรณ์ หายตัวจากทิศตะวันออกแล้วไปปรากฏในทิศตะวันตก หายตัวจากทิศตะวันตกแล้วไปปรากฏในทิศตะวันออก หายตัวจากทิศเหนือแล้วไปปรากฏในทิศใต้ หายตัวจากทิศใต้แล้วไปปรากฏในทิศเหนือ ... ครั้งนั้น สัตว์โลกมากมายหลายแสนโกฏิในที่นั้นเห็นอิทธิปาฏิหาริย์ที่มีลักษณะอย่างนั้นของพระผู้มีพระภาคเจ้า ต่างมีความเบิกบานใจ เกิดปีติโสมนัสและได้รับความอัศจรรย์ใจ จึงเปล่งเสียงแซ่ซ้องสาธุการขึ้นหลายพันครั้ง[247]

อาเทศนาปาฏิหาริย์ คือ การทายใจ สามารถบอกสภาพจิต ความคิดและอุปนิสัยของผู้อื่นได้ถูกต้องเป็นอัศจรรย์ ในคัมภีร์ปรากฏเหตุการณ์ที่ทรงใช้อาเทศนาปาฏิหาริย์หลายตอน เช่น ตอนเสด็จไปโปรดภัทรวัคคีย์[248] ตอนเสด็จไปโปรดพระเจ้าเศรณิยะพิมพิสารและบริวารก็ทรงทราบความคิดของผู้คนทั้งหลาย[249] หรือตอนเสด็จไปโปรดพระประยูรญาติที่เมืองกปิลวัสตุก็เช่นกันพระองค์จึงทรงแก้ไขสถานการณ์ด้วยการแสดงยมกปาฏิหาริย์ในเวลานั้น

ส่วนอนุสาสนีปาฏิหาริย์ คือ คำสอนเป็นจริง สอนให้เห็นจริง นำไปปฏิบัติได้ผลจริงเป็นอัศจรรย์นั้น พระพุทธองค์ทรงเน้นใช้อนุสาสนีปาฏิหาริย์เป็นหลักสำคัญอยู่แล้ว เพราะทรงปรารถนาจะช่วยสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏ ดังปรากฏในตอนแสดงปฐมเทศนาว่าด้วยอริยสัจ 4 และปฏิจจสมุปบาทแก่ภัทรวัคคีย์หรือปัญจวัคคีย์[250] ตอนโปรดเศรษฐีบุตรชื่อยโศทะ[251] ตอนโปรดชฎิลกาศยปะ 3 พี่น้อง[252] ตอนโปรดพระเจ้าเศรณิยะพิมพิสาร[253] ตอนโปรดศารีบุตรและเมาทคัลยายนะ[254] เป็นต้น ผู้ฟังเมื่อรู้แจ้งและได้รับความสุขเกษมจากพระธรรมจึงพากันสรรเสริญพระเกียรติคุณของพระองค์ ดังข้อความว่า

> ครั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมแล้ว พระองค์ทรงหมุนพระธรรมจักรอันประเสริฐให้เป็นไป หลังจากมีบริษัทมากมาย พระองค์ได้ประทับอยู่ที่กรุงราชคฤห์ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นที่สักการะ เป็นที่เคารพ เป็นที่นับถือ เป็นที่บูชา และเป็นที่ยกย่องสรรเสริญ พระองค์ทรงได้ลาภและได้พระเกียรติยศอันสูงสุด อีกทั้งทรงได้บริขาร คือ จีวร

---

[247]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 93.

[248]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 250.

[249]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 336.

[250]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 251-254.

[251]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 309.

[252]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 325.

[253]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 338-340.

[254]มหาวัสตุ เล่ม 3 : 53-55.

> บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัช แต่พระองค์ไม่ทรงติดอยู่ในลาภสักการะเหล่านั้นเหมือนใบบัวไม่ติดด้วยน้ำ พระองค์ทรงกระตุ้นให้สัตว์ทั้งหลายผู้มีส่วนแห่งบุญได้รับบุญ ทรงกระตุ้นให้สัตว์ทั้งหลายผู้มีส่วนแห่งผลตั้งอยู่ในผล และทรงยังสัตว์ทั้งหลายผู้มีส่วนแห่งวาสนาให้ตั้งอยู่ในวาสนา ทรงแบ่งน้ำอมฤตแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายด้วยน้ำพระทัยอันกว้างขวาง ทรงทำให้สัตว์มากมายหลายแสนโกฏิได้บรรลุอมตธรรม ทรงช่วยยกสัตว์ทั้งหลายขึ้นจากกันดารคือสังสารวัฏอันมีความเกิด ความแก่และความตายอันหาเบื้องต้นและหาที่สุดมิได้ และช่วยยกสัตว์ทั้งหลายขึ้นจากความเดือดร้อนอันเลวร้ายมากมายมีนรกเป็นต้น แล้วให้ตั้งอยู่ในนิพพานอันเป็นแดนเกษม สงบสุข มั่นคงและไม่มีภัย พระองค์ทรงทำให้ประชาชนจากทิศทั้งสิบ ได้แก่ ประชาชนชาวแคว้นอังคะ มคธ วัชชี มัลละ กาศี โกศล กุรุ ปัญจาละ เจตี วัตสะ มัตสยะ ศูรเสนะ อัศวกะ และอวันตี หันมานับถือพระองค์ผู้มีความเป็นเลิศในญาณอย่างแจ่มแจ้งและเป็นพระสยัมภูทรงดำรงอยู่ด้วยทิพยวิหารธรรม ทรงดำรงอยู่ด้วยพรหมวิหารธรรม ทรงดำรงอยู่ด้วยอานิญชวิหารธรรม ทรงดำรงอยู่ด้วยอารยวิหารธรรม และทรงดำรงอยู่ด้วยสันติวิหารธรรม ... อนึ่ง พระองค์ผู้มีความเชี่ยวชาญในการควบคุมจิตและเป็นพุทธะทรงดำรงอยู่ด้วยวิหารธรรมตามที่พระองค์ทรงปรารถนา[255]

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงเป็นทั้งศาสดาของเทวดาและมนุษย์ ทรงได้ลาภสักการะและพระเกียรติยศสูงสุด แต่ก็ไม่ทรงยึดติดในสิ่งทั้งปวง พระองค์ผู้ประกอบด้วยพระมหากรุณาธิคุณทรงกระตุ้นชาวโลกผู้มีส่วนที่จะได้รับผลบุญให้ได้รับผลบุญอย่างสม่ำเสมอ ข้อความในคัมภีร์กล่าวว่าพระองค์ทรงแบ่งน้ำอมฤตนั้นแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายด้วยน้ำพระทัยอันกว้างขวางนั้น หมายความว่าพระองค์ทรงมอบพระธรรมอันเปรียบด้วยน้ำอมฤตที่ยังความปีติชุ่มชื่นให้แก่ผู้ฟัง เมื่อผู้ฟังได้ดื่มน้ำอมฤตก็จะได้รับความเป็นอมตะซึ่งหมายถึงความหลุดพ้นไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป กล่าวได้ว่า พระองค์ทรงนำพระธรรมคำสอนที่ทรงรู้แจ้งนั้นมาช่วยเหลือชาวโลกและทำให้ชาวโลกหลุดพ้นจากความทุกข์ได้อย่างน่าอัศจรรย์

7. บทสรุป

วรรณคดีพุทธศาสนาในแต่ละยุคแต่ละสมัยล้วนเป็นไปเพื่อสืบทอดหลักธรรมคำสอนทางศาสนาและศีลธรรมทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ถึงแม้พุทธศาสนาจะมีหลากหลายนิกาย แต่คัมภีร์ที่ประพันธ์ขึ้นในแต่ละนิกายก็ไม่ได้ทิ้งจุดประสงค์หลักคือการแสดงหลักธรรมและยกย่องเชิดชูพระพุทธเจ้าด้วยความเคารพศรัทธา เพียงแต่บางนิกายอาจเน้นย้ำการเชิดชูพระพุทธเจ้าให้อยู่เหนือโลกเป็นพิเศษเพื่อสนับสนุนแนวคิดแห่งสำนักของตน ดังเช่นนิกายโลโกตตรวาทที่ได้แต่งคัมภีร์มหาวัสตุอวทานขึ้นมา

---

[255]มหาวัสตุ เล่ม 2 : 313.

คัมภีร์มหาวัสตุอวทานถือว่าเป็นมรดกทางพุทธศาสนาที่เก่าแก่และทรงคุณค่ามากเพราะเป็นแหล่งรวมความรู้ทางประวัติศาสตร์ หลักธรรม พัฒนาการแนวคิด และวัฒนธรรมประเพณีโบราณมากมาย ช่วงระยะเวลาที่แต่งคัมภีร์เชื่อกันว่าน่าจะมีมาตั้งแต่ 200 ปีก่อนคริสตกาลและมีการแก้ไขเพิ่มเติมหลายครั้งจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 4 คัมภีร์แพร่หลายอยู่ในรัฐมัธยประเทศและตอนเหนือของประเทศอินเดียหลายศตวรรษ มีอิทธิพลต่อความเชื่อความศรัทธาของชาวพุทธเป็นอันมาก เชื่อกันว่าก่อนที่พุทธศาสนาจะเสื่อมคลายไปจากอินเดียคัมภีร์ได้เผยแพร่เข้าไปในทิเบตและเนปาลแล้วตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 12-13 คัมภีร์ได้รับการสืบทอดต่อมาเป็นระยะแม้ว่าบางช่วงอาจไม่ได้รับความสนใจเท่าที่ควร จนกระทั่งมีการค้นพบคัมภีร์ที่จดจารบนกระดาษเขียนด้วยลายมือเป็นอักษรเนวารีในประเทศเนปาล คัมภีร์จึงถูกนำมาตรวจชำระโดยนักวิชาการชาวฝรั่งเศส ชื่อ เอมิล เซนาร์ต และมีการพิมพ์เผยแพร่เมื่อ ค.ศ. 1882 เป็นต้นมา ต้นฉบับคัมภีร์ที่เซนาร์ตตรวจชำระพบบันทึกของผู้จดจารว่าคัดลอกเสร็จในปีเนปาลสัมวัต 842 ซึ่งตรงกับ ค.ศ. 1721 หรือ พ.ศ. 2264 เท่ากับว่าต้นฉบับคัมภีร์ที่ค้นพบนี้มีอายุราว 300 ปี นับตั้งแต่คัมภีร์มหาวัสตุอวทานถูกพิมพ์เผยแพร่ออกไปก็มีนักวิชาการชาวยุโรปจำนวนมากให้ความสนใจศึกษาและพยายามแปลเป็นภาษาของตน มีทั้งสำเร็จและไม่สำเร็จ แต่ผู้ที่แปลเป็นภาษาอังกฤษสำเร็จบริบูรณ์ คือ เจ.เจ. โจนส์ ซึ่งผ่านมาแล้วเกือบ 70 ปี ในประเทศอินเดียก็มีการพิมพ์ต้นฉบับคัมภีร์ด้วยอักษรเทวนาครีตามฉบับที่เซนาร์ตตรวจชำระเช่นกัน ด้วยความสำคัญของคัมภีร์มหาวัสตุอวทานที่เปรียบเสมือนสะพานเชื่อมต่อแนวคิดของพุทธศาสนาในยุคแรกกับแนวคิดของพุทธศาสนาแบบมหายานในยุคต่อมา ทุกวันนี้จึงยังมีการศึกษาค้นคว้า มีการแปล และมีการตรวจชำระอย่างต่อเนื่องโดยเฉพาะนักวิชาการชาวญี่ปุ่น เช่น ฮิราโอกะ (Hiraoka) ได้แปลคัมภีร์เป็นภาษาญี่ปุ่น ส่วนมาร์จินิยัก (Marciniak) ก็ได้ตรวจชำระคัมภีร์อีกครั้งเมื่อค้นพบหลักฐานใหม่

คัมภีร์แม้จะถูกจัดเป็นส่วนหนึ่งของวินัยปิฎกแต่ก็มีเรื่องเกี่ยวกับวินัยน้อยมาก เพราะเนื้อหาหลักกล่าวถึงโพธิสัตวจรรยา การประกอบคุณงามความดีและการอธิษฐานจะตรัสรู้ในกาลอันควรของพระโพธิสัตว์ มีเรื่องพุทธประวัติเริ่มตั้งแต่พระโพธิสัตว์อยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิตแล้วจุติลงมาถือกำเนิดในโลกมนุษย์เป็นพระกุมารสรรวารถสิทธะ กล่าวถึงการดำเนินชีวิตของพระกุมารในช่วงวัยต่างๆ จนกระทั่งเสด็จออกผนวชและได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทุกช่วงวัยมีการนำเสนอเรื่องราวของพระองค์ด้วยสภาวะที่เหนือโลกเหนือมนุษย์น่าอัศจรรย์ตลอดเวลา ขณะเดียวกันก็แทรกชาดกเรื่องต่างๆ เพื่อสนับสนุนเนื้อหาพุทธประวัติไปพร้อมกัน คัมภีร์จึงมีทั้งเรื่องปัจจุบันชาติและอดีตชาติของพระองค์ซึ่งเต็มไปด้วยความมหัศจรรย์

ถ้ามองอย่างผิวเผินอาจเห็นว่าคัมภีร์มหาวัสตุอวทานเป็นเพียงหนังสือพุทธประวัติที่เล่าเรื่องพระพุทธเจ้าแบบพิสดารและแทรกด้วยนิทานชาดกประกอบพุทธประวัติเท่านั้น แต่ความจริงเมื่อศึกษาลึกลงไปก็จะพบสิ่งที่ซุกซ่อนอยู่ภายในหลายประการ เช่น หลักการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ รวมทั้งหลักธรรมที่สำคัญหมวดอื่นๆ แม้แต่เรื่องนรกสวรรค์ก็อธิบายไว้อย่างละเอียดพิสดาร นอกจากนี้ภาพสะท้อนสังคมที่แทรกอยู่ในเนื้อหาหลายตอนก็เป็นเรื่องที่น่าศึกษา ในด้าน

ภาษาแม้คัมภีร์จะแต่งด้วยภาษาสันสกฤตผสมปรากฤต แต่เมื่อศึกษาโดยละเอียดก็ได้พบศิลปะการใช้ภาษาที่งดงามประกอบด้วยอลังการทางเสียงและอลังการทางความหมายกระจายอยู่ทั้ง 3 เล่ม โดยเฉพาะบทร้อยกรองนั้นกวีได้เลือกใช้ฉันท์ชนิดต่าง ๆ ที่หลากหลาย แม้จะเป็นวรรณกรรมทางศาสนาแต่บางช่วงบางตอนก็ประพันธ์ด้วยลีลาที่ประณีตบรรจง มีการใช้ถ้อยคำสำนวนที่ไพเราะ คัมภีร์มหาวัสตุอวทานจึงมีคุณค่าน่าอ่านน่าศึกษาไม่แพ้คัมภีร์พุทธศาสนาเล่มอื่น ในช่วงที่ผ่านมาคัมภีร์ยังไม่เป็นที่รู้จักแพร่หลายมากนักในประเทศไทย เนื่องจากต้นฉบับเป็นภาษาสันสกฤตและฉบับแปลภาษาไทยยังไม่เคยมีมาก่อน ดังนั้นผู้แปลจึงได้ตั้งใจแปลคัมภีร์ทั้ง 3 เล่มเป็นภาษาไทยจนจบบริบูรณ์เพื่อประโยชน์แก่วงวิชาการและผู้สนใจศึกษาค้นคว้าคัมภีร์พุทธศาสนาในเชิงลึกต่อไป

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

กุสุมา รักษมณี, **การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2549.

จำลอง สารพัดนึก. **ประวัติวรรณคดีสันสกฤต**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2546.

เชษฐ์ ติงสัญชลี. **สัตตมหาสถาน: พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2555.

ดวงตา สุพล. **ทฤษฎีและกลวิธีการแปล**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาอังกฤษ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531.

ป.ส. ศาสตรี, ผู้แปล. **อลังการศาสตร์ของวาคภฏ**. พระนคร : กรมศิลปากร, 2504.

ปฐมพงศ์ โพธิ์ประสิทธินันท์, **"การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาษาสันสกฤตในคัมภีร์ลลิตวิสตระ อัธยายะที่ 1-4"** วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536.

ประเทือง ทินรัตน์. **การแปลเชิงปฏิบัติ**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2543.

ปราณี พาพานิช. **สุวฤตฺตติลก: ยอดแห่งฉันท์วรรณพฤติที่งดงาม.** กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.

ปัญญา บริสุทธิ์. **ทฤษฎีและวิธีปฏิบัติในการแปล.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ หจก. ธรรมกมลการพิมพ์, 2533.

ปัทมา นาควรรณ. **"การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ทิวยาวทาน เรื่องที่ 1-19**". วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 24. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, 2556.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติม)**. พิมพ์ครั้งที่ 19. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, 2556.

พระมหาพุทธรักษ์ ปราบนอก. **"การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์มหายานสูตราลังการ".** วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547.

พระมหาสมจินต์ สมฺมาปญฺโญ. **พระพุทธศาสนามหายานในอินเดีย พัฒนาการและสารัตถ-ธรรม**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2548.

พระอุดรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ). **ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538.

รื่นฤทัย สัจจพันธุ์. **นิทานชาดก ฉบับเปรียบเทียบในคัมภีร์มหาวัสตุและอรรถกถาชาดก**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: สถาพรบุ๊คส์, 2553.

วิสุทธ์ บุษยกุล. **อักษรวิสุทธ์**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2542.

สัญฉวี สายบัว. **หลักการแปล**, พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542.

สิทธา พินิจภูวดล. **คู่มือนักแปลอาชีพ**. กรุงเทพฯ: นานมีบุคส์, 2542.

สุมาลี ลิ้มประเสริฐ. **"การศึกษาเรื่องอวทาน-กัลปลตาของเกษเมนทระ : ความสัมพันธ์ของเรื่องสุธน-กินนรีกับวรรณคดีไทย"**. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550.

เสถียร โพธินันทะ, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543.

เสรี สมชอบ. **การแปลเบื้องต้น**. อุบลราชธานี: ภาควิชาภาษาต่างประเทศ คณะมนุษยศาสตร์ สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี, 2542.

แสง มนวิทูร, ผู้แปล. **คัมภีร์ลลิตวิสตระ พระพุทธประวัติฝ่ายมหายาน**. 2 ตอน. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2512.

สำเนียง เลื่อมใส, ผู้แปล. **มหาวัสตุอวทาน เล่ม 1.** กรุงเทพฯ: มูลนิธิสันสกฤตศึกษาในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2553.

_____, ผู้แปล. **มหาวัสตุอวทาน เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสันสกฤตศึกษาในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2557.

_____, ผู้แปล. **มหาวัสตุอวทาน เล่ม 3**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสันสกฤตศึกษาในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2561.

อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสต์. **พระพุทธศาสนามหายาน**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2539.

อัจฉรา ไล่ศัตรูไกล. **จุดมุ่งหมาย หลักการและวิธีการแปล**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2543.

ภาษาต่างประเทศ

Apte, V.S. **The Student's Sanskrit-English Dictionary,** 1970; rpt. Delhi: Motilal Banarsidass, 1993.

Bagchi, Sitansusekhar, ed. **Mahāvastu Avadāna,** Vol. 1. Darbhanga: Mithila Institute of Post-Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning, 1970.

_____. **Mūlasarvāstivādavinaya-vastu** Vol.1. Darbhanga: The Mithila Institute, 1967.

Basak, Radhagovinda. **Mahāvastu Avadāna**. Vol. 2. Calcutta: Calcutta Sanskrit College, 1965.

_____. **Mahāvastu Avadāna**. Vol. 3. Calcutta: Calcutta Sanskrit College, 1968.

Brown, Charles Philip. **Sanskrit Prosody and Numerical Symbols Explained.** London: Trübner & Co, 1869.

Chéu, Bhikkhu Thich Thién. **The Literature of the Personalists of Early Buddhism.** Delhi: Motilal Banarsidass, 1977.

Dayal, Harl. **The Bodhisatva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature.** Delhi: Motilal Banarsidass, 2004.

Dutt, Nalinaksha. **Buddhist Sects in India.** Delhi: Motilal Banarsidass, 1978.

Edgerton, Franklin. **Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary**, Vol. 1-2, 1953; rpt. Delhi: Motilal Banarsidass, 1993.

Hiraoka, Satoshi. **Buddha no ōinaru monogatari: Mahāvasutwu zen'yaku (ge).** Tokyo: Daizō Shuppan, 2010.

Jones, J.J., trans**. The Mahāvastu**, vol.1, 1949; rpt. London: The Pali Texts Society, 1973.

_____, trans**. The Mahāvastu. Vol. 2.** 1952; rpt. London : The Pali Text Society, 1976.

_____, trans**. The Mahāvastu. Vol. 3.** 1956; rpt. London: The Pali Text Society, 1978.

Kale, M.R. **A Higher Sanskrit Grammar,** 1972; rpt. Delhi: Motilal Banarsidass, 1988.

Larson, M.L. **Meaning Based Translation: A Guide to Cross-Language Equivalence.** London: University Press of America, 1984.

Marciniak, Katarzyna. **The Mahāvastu A New Edition**. Vol. II. Tokyo: The International Research Institute for Aadvanced Buddhology, Soka University, 2020.

_____. **The Mahāvastu A New Edition**. Vol. III. Tokyo: The International Research Institute for Aadvanced Buddhology, Soka University, 2019.

Morgan, Les. **Croaking Frogs: A Guide to Sanskrit Metrics and Figures of Speech.** n.p.: Mahodara Press, 2011.

Monier-Williams, Monier. **A Sanskrit-English Dictionary**. 1899; rpt. Delhi : Motilal Banarsidass, 1990.

Müller, Max, ed. **The Sacred Books of the East: The Dhammapada,** Vol. 10, Part I. Oxford: Clarendon, 1881.

Nariman, G.K. **Literary History of Sanskrit Buddhism.** Bombay: Indian Book Depot, 1923.

Perry, E.D. **A Sanskrit Primer**. New York and London: Comlumbia University Press, 1936.

Potter, Karl H., ed. **Encyclopedia of Indian Philosophies**, Vol. VIII. Delhi: Motilal Banarsidass, 1978.

Rahula, Telwatte. **A Critical Study of the Mahāvastu**. Delhi: Motilal Banarsidass, 1978.

Sharma, Sharmistha. **Buddhist Avadāna.** Delhi: Eastern Book Linkers, 1985.

Speyer, J.S., ed. **Avadāna-Śataka**. Vol. 1. St. Pétersbourg: De Pacadémie Impériele des Sciences, 1902.

_____. **Avadāna-śataka,** Vol. 2. St. Petersbourg: De Pacadémie Impériele des Sciences, 1909.

Tournier, Vincent. **"The Mahāvastu and the Vinayapiṭaka of the Mahāsaṃghika-Lokottara-vādins"** Offprint from the Annual Report of the International Research Institute for Advanced Buddhology at Soka University for the Academic Years 2011, Vol. XV, March 2012. Tokyo : Soka University, 2012.

Upreti, Kalpana. **India as reflected in the Divyāvadāna.** New Delhi: Munshiram Nanoharlal, 1995.

Vaidya, P.L., ed. **Avadāna-śataka.** Darbhanga: The Mithila Institute, 1958.

Williams, Paul. **Mahayana Buddhism: The Doctrinal Foundation**. London and New York: Routledge, 1994.

Winternitz, Maurice. **History of Indian Literature**. Vol.II. Delhi: Motilal Banarsidass, 1993.

ส่วนที่ 2

การปรับปรุงแก้ไขคำแปล
เชิงอรรถ และเครื่องหมาย

การปรับปรุงแก้ไขคำแปล
เชิงอรรถ และเครื่องหมาย

ผู้แปลได้ปรับปรุงแก้ไขคำแปล เชิงอรรถ และเครื่องหมายในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน ทั้ง 3 เล่มเพื่อให้เนื้อหามีความถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้นดังรายการต่อไปนี้

รายการปรับปรุงแก้ไข มหาวัสตุอวทาน เล่ม 1			
หน้าที่	บรรทัดที่/ ร้อยกรองที่/ เชิงอรรถที่	ข้อความเดิม	ข้อความที่ปรับปรุงแก้ไขใหม่
7	3 จากบน	กาและนกฮูก	เพิ่มเชิงอรรถที่คำว่า “กาและนกฮูก” ดังนี้ “ต้นฉบับเขียน 2 แบบ คือ “กาโกลูกา” (มหาวัสตุ เล่ม 1 : 267) และ “กาโกลา” (มหาวัสตุ เล่ม 1 : 270 ร้อยกรอง 23) โจนส์ (Jones) แปล “กาโกลูกา” ว่า “กาและนกฮูก” (โดยถือเป็นสมาสระหว่าง กาก กับ อุลูก) ส่วน “กาโกลา” แปลว่า “กา” เท่านั้น ในที่นี้แปลตามศัพท์ที่ปรากฏคล้ายกับคำแปลของโจนส์ (Jones)
7	6 จากบน	ในที่ที่ไม่ใช่ถ้ำว่าเป็นถ้ำ	ในที่ซึ่งไม่ใช่ที่หลบภัยว่าเป็นที่หลบภัย
9	ร้อยกรอง 23	นกเหยี่ยว แร้ง กา และนกฮูก	นกเหยี่ยว แร้ง กา และเพิ่มเชิงอรรถหลังคำว่า “กา” ดังนี้ “ต้นฉบับว่า กาโกลา แปลว่า กา เท่านั้น”
9	ร้อยกรอง 25	ในที่ที่ไม่ใช่ถ้ำว่าเป็นถ้ำ	ในที่ซึ่งไม่ใช่ที่หลบภัยว่าเป็นที่หลบภัย
12	6 จากล่าง	รังเกียจไร่นา รังเกียจทรัพย์สิน รังเกียจการหว่านไถ	ขัดแย้งกันเรื่องไร่นา ขัดแย้งกันเรื่องทรัพย์สิน ขัดแย้งกันเรื่องการเพาะปลูก
13	2 จากบน	สุนัข ควาย สุกร และไก่	สุนัขจิ้งจอก ควาย สุกร และไก่
13	2 จากบน	(ลมอันหนาวเย็นย่อมพัดสัตว์เหล่านั้น)	[ลมอันหนาวเย็นย่อมพัดสัตว์เหล่านั้น]

13	4 จากบน	(เพราะวิบากกรรมอะไร)	[เพราะวิบากกรรมอะไร]
13	10 จากบน	โดยใช้ด้ายสีดำ	โดยใช้เส้นลวดสีดำ
14	8 จากบน	สัตว์เหล่าใดบังคับให้เขาทำครื่องนุ่งห่มในฤดูฝนด้วยหญ้าแห้ง หรือให้ทำเครื่องนุ่งห่มในฤดูฝนด้วยเปลือกไม้	สัตว์เหล่าใดสั่งให้ผู้อื่นทรมานคนด้วยการถลกหนังลงมาคลุมดุจเสื้อ หรือสั่งให้ผู้อื่นทรมานคนด้วยการถากเนื้อหนังลงมาคลุมดุจเสื้อ และทำเชิงอรรถอธิบายดังนี้ “ต้นฉบับว่า เยหิ อิธ เอรกวารฺษิกา วา การาปิตา จีรกวารฺษิกา การาปิตา วา แปลตามศัพท์ว่า “คนเหล่าใดสั่งให้ผู้อื่นทำเครื่องนุ่งห่มกันฝนด้วยใบหญ้า หรือสั่งให้ผู้อื่นทำเครื่องนุ่งห่มกันฝนด้วยเปลือกไม้” การแปลอย่างนี้ทำให้เข้าใจยาก ดังนั้นผู้แปลจึงปรับสำนวนคำแปลเพื่อให้เข้ากับบริบทที่ว่าผู้ออกคำสั่งอย่างนี้จะต้องตกนรกและถูกถากเนื้อเถือหนังในลักษณะเดียวกัน ดังในฉบับแปลเป็นภาษาญี่ปุ่นของฮิราโอกะ ดู S. Hiraoka, Buddha no ōinaru monogatari: Mahāvasutwu zen’yaku (ge). Tokyo: Daizō Shuppan, 2010.”
14	11 จากล่าง	ตัดเฉือนด้วยด้ายสีดำ	ตัดเฉือนด้วยเส้นลวดสีดำ
15	11 จากล่าง	หรือเอาไฟลนผึ้งหรือมดแดง	หรือเอาไฟจุดใบพลูรมผึ้ง
16	13 จากบน	ทาน้ำมันจนลื่น	ทำเชิงอรรถอธิบายเพิ่มเติม ดังนี้ “คำว่า ลิสฺตาปตฺติกายำ ในต้นฉบับเป็นคำที่เป็นปัญหา ทั้งฉบับของเซนาร์ต (Senart) และพาคจิ (Bacchi) ทำเครื่องหมายปรัศนีไว้เหมือนกัน โจนส์ (Jones) สันนิษฐานคำว่า ลิปฺต ซึ่งแปลว่า ทาน้ำมันจนลื่น และคำที่สมาสกับ ลิปฺต อาจเป็น อปถ หรือ อปถินฺ ซึ่งแปลว่า ไม่มีทางเดิน, ไม่มีทางไปต่อ (ดูเชิงอรรถ J.J. Jones, The Mahāvastu, Vol.1, 20.)

16	14 จากล่าง	ในโลกนี้สัตว์เหล่าใดให้ผักและอาหารแก่กวาง	ในโลกนี้สัตว์เหล่าใดให้ธัญพืชเป็นอาหารแก่กวาง
17	เชิงอรรถ 30	โลหิตุปบาท หมายถึง การทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงยังพระโลหิตให้ห้อ	กรรมหนักที่ทำให้ตกมหานรกอวีจิ เรียกว่า อนันตริยกรรมมี 5 ประการ ได้แก่ 1. ฆ่ามารดา 2. ฆ่าบิดา 3. ฆ่าพระอรหันต์ 4. ทำโลหิตุปบาทคือทำร้ายพระพุทธเจ้าให้ได้รับบาดเจ็บถึงห้อพระโลหิต 5. ทำให้สงฆ์แตกกัน แต่ในที่นี้กล่าวถึงเพียง 4 ประการแรก
19	15 จากบน	จัดแถวเหมือนแถวของเทวดา โดยมีหมู่ยักษ์ชื่อกโรฏปาณิ หมู่ยักษ์ชื่อมาลาธาระ และหมู่ยักษ์ชื่อสทามัตตะ	ทำลายกองทัพของเหล่าเทวดา กล่าวคือ พวกยักษ์กโรฏปาณิ พวกยักษ์มาลาธาระ และพวกยักษ์สทามัตตะ และทำเชิงอรรถอธิบายดังนี้ “ยักษ์ 3 พวก คือ กโรฏปาณิ มาลาธาระ และสทามัตตะ เป็นหมู่ยักษ์ที่คอยสนับสนุนช่วยเหลือเทวดาในการสู้รบกับพวกอสูร (ดูเชิงอรรถ J.J. Jones, The Mahāvastu, Vol.1, 25.)”
19	16 จากบน	ครั้นจัดแถวเหมือนแถวของเทวดาแล้ว	ครั้นทำลายกองทัพของเหล่าเทวดาแล้ว
21	5 จากบน	และปุถุชนก็สามารถนำมาปฏิบัติได้	และเป็นสิ่งที่ปุถุชนไม่สามารถประพฤติปฏิบัติได้ และทำเชิงอรรถอธิบายดังนี้ “ต้นฉบับว่า สปฺถคฺชนเสวิตำ แปลว่า เป็นสิ่งที่ปุถุชนสามารถประพฤติปฏิบัติได้ คำนี้เป็นคำที่มีปัญหา เซนาร์ต (Senart) เสนอให้อ่านเป็น อปฺถคฺชนเสวิตำ (แปลว่าเป็นสิ่งที่ปุถุชนไม่สามารถประพฤติปฏิบัติได้) โดยเทียบกับคำที่ปรากฏในสังยุตตนิกาย (ดูเชิงอรรถ J.J. Jones, The Mahāvastu, Vol.1, 28)”
23	3 จากบน	(เพราะต้องบำเพ็ญเพียร)	[เพราะต้องบำเพ็ญเพียร]

23	5 จากบน	ครั้งนั้น เทพบุตรผู้อยู่ในชั้นศุทธาวาส ผู้ประเสริฐตนนั้นได้กล่าวกะพระมหาเมาทคัลยายนะว่า	ครั้งนั้น เทพบุตรผู้อยู่ในชั้นศุทธาวาส ผู้ประเสริฐตนนั้นจึงเล่าเรื่องนั้นให้พระมหาเมาทคัลยายนะฟัง และทำเชิงอรรถอธิบายดังนี้ “ต้นฉบับว่า อถ ขลุ ภวคนฺโส ศุทฺธาวาสกายิโก เทวปุตฺโร อายุษฺมนฺตำ มหาเมาทฺคลฺยายนำ อธฺยภาษิ ข้อความนี้ระบุชัดเจนว่าเทพบุตรชั้นศุทธาวาสเป็นผู้เล่าเรื่องให้พระมหาเมาทคัลยายนะฟัง แต่ปัญหาคือข้อความต่อมาตั้งแต่ กลฺปาน ศตสหสฺรำ อภิโย นาม ภิกฺษู ... ซึ่งเป็นการเล่าเรื่องพระอภิยะไปจนถึงตอนสรุปจบในข้อ [1.45] ว่า “ในกาลนั้นและสมัยนั้น เรามีชื่อว่าอภิยะ เป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าสรรวาภิภู” กลับกลายเป็นคำที่พระพุทธเจ้าตรัสสรุปเรื่อง ถ้าอ่านมาตามลำดับผู้อ่านก็จะต้องสงสัยว่าใครเป็นผู้เล่าเรื่องนี้กันแน่ แต่ถ้าดูจากเนื้อหาที่เป็นลักษณะเล่าชาดกก็ต้องเป็นพระพุทธเจ้าตรัสเรื่องนี้แน่นอน ดังที่ ฮิราโอกะ (Hiraoka) เสนอว่า เรื่องพระอภิยะเป็นบทสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระมหาเมาทคัลยายนะที่กลับจากพรหมโลกแล้วมาเฝ้าพระพุทธเจ้า (ดูฉบับแปลเป็นภาษาญี่ปุ่นของ S. Hiraoka, Buddha no ōinaru monogatari: Mahāvasutwu zen’yaku (ge). Tokyo: Daizō Shuppan, 2010) แต่เนื้อหาตอนนี้ โจนส์ (Jones) ผู้แปลเป็นภาษาอังกฤษไม่ได้อธิบายอะไร”
23	6 จากบน	ล่วงมาแล้วแสนกัลป์	เพิ่มเชิงอรรถหลังข้อความว่า ล่วงมาแล้วแสนกัลป์ ดังนี้ “การเล่าเรื่องพระอภิยะตั้งแต่ตอนนี้เป็นต้นไปจนจบเรื่อง ผู้อ่านพึงทราบว่าเป็นบท

			สนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระมหาเมาทคัลยายนะที่กลับมาจากพรหมโลกแล้วมาเฝ้าพระพุทธเจ้า (ต้นฉบับไม่มีข้อความระบุไว้)”
23	6, 15-19, จากบน	ข้าแต่พระมหาเมาทคัลยายนะ	ดูก่อนมหาเมาทคัลยายนะ
23	9, 6, 2 จากล่าง	ข้าแต่พระมหาเมาทคัลยายนะ	ดูก่อนมหาเมาทคัลยายนะ
24	1,4,6,7,10,11 จากบน	ข้าแต่พระมหาเมาทคัลยายนะ	ดูก่อนมหาเมาทคัลยายนะ
24	9 จากบน	อาตมาต้องการน้ำหอมเกสร	อาตมาต้องการผงเกสร
24	เชิงอรรถ 38	หมายถึง น้ำหอมที่ทำจากดอกไม้หรือเกสรดอกไม้ที่มีชื่ออย่างนั้น	แก้ไขเชิงอรรถดังนี้ หมายถึง ผงหอมหรือแป้งหอมที่เตรียมจากเกสรดอกไม้ (ดู Franklin Edgerton, BHSD., Vol.2, 193)
24	14 จากบน	จึงโปรย หว่าน และประพรมน้ำหอม	จึงโปรย หว่าน และซัดผงเกสร
24	15 จากบน	ครั้นโปรย หว่าน และประพรมน้ำหอมไปรอบๆ	ครั้นโปรย หว่าน และซัดผงเกสรไปรอบๆ
25	9 จากบน	ข้าแต่พระมหาเมาทคัลยายนะ	ดูก่อนมหาเมาทคัลยายนะ
25	6 จากล่าง	ข้าแต่พระมหาเมาทคัลยายนะ	ดูก่อนมหาเมาทคัลยายนะ
27	ร้อยกรอง 16	ผู้มีพระทัยไม่ขัดข้อง	ผู้มีพระทัยไม่ติดข้อง
28	1, 5, 7, 12 จากบน	ข้าแต่พระมหาเมาทคัลยายนะ	ดูก่อนมหาเมาทคัลยายนะ
28	9, 8, 5, 4 จากล่าง	ข้าแต่พระมหาเมาทคัลยายนะ	ดูก่อนมหาเมาทคัลยายนะ
28	8 จากล่าง	ข้าพเจ้ามีชื่อว่าอภิยะ	เรามีชื่อว่าอภิยะ
28	5 จากล่าง	ข้าแต่พระศารีบุตร	ดูก่อนศารีบุตร
28	1 จากล่าง	ด้วยคำอันไม่จริงแก่ข้าพเจ้า	ด้วยคำอันไม่จริงแก่เรา
28	เชิงอรรถ 42,	เชิงอรรถ 42 , 43, 44 และข้อความ	ตัดเชิงอรรถ 42, 43, 44 และข้อความ

	43, 44	ทั้งหมด	ทั้งหมดออก เพราะได้ทำเชิงอรรถอธิบายด้วยข้อความใหม่แล้ว ในหน้า 23
29	1, 2, 7, 9,14, 16 จากบน	ข้าแต่พระมหาเมาทคัลยายนะ	ดูก่อนมหาเมาทคัลยายนะ
29	7,8,9,10,11, 13 จากบน	ข้าพเจ้า	เรา
29	เชิงอรรถ 45	เชิงอรรถ 45 และข้อความทั้งหมด	ตัดเชิงอรรถ 45 และข้อความทั้งหมดออก เพราะได้ทำเชิงอรรถอธิบายด้วยข้อความใหม่แล้ว ในหน้า 23
30	7, 8, 11 จากบน	ข้าแต่พระมหาเมาทคัลยายนะ	ดูก่อนมหาเมาทคัลยายนะ
30	2 จากล่าง	ข้าพเจ้าได้ถวายข้าวยาคู	เราได้ถวายข้าวยาคู
31	1, 12, 19 จากบน	ข้าแต่พระมหาเมาทคัลยายนะ	ดูก่อนมหาเมาทคัลยายนะ
32	4, 12 จากบน	ข้าแต่พระมหาเมาทคัลยายนะ	ดูก่อนมหาเมาทคัลยายนะ
32	4 จากล่าง	ข้าแต่พระมหาเมาทคัลยายนะ	ดูก่อนมหาเมาทคัลยายนะ
33	11 จากล่าง	ข้าพเจ้าผู้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ์	เราผู้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ
39	4 จากล่าง	(พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่ารัตนะทรงดำริว่า)	[พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่ารัตนะทรงดำริว่า]
40	ร้อยกรอง 14	พระชินเจ้าทั้งหลายผู้มีพระเกียรติยศรุ่งเรืองล้วนแต่ผ่านภูมิ 10	ภูมิของพระชินเจ้าทั้งหลายผู้มีพระเกียรติยศรุ่งเรือง มี 10 ภูมิ
40	เชิงอรรถ 56	เชิงอรรถ 56 และข้อความทั้งหมด	ตัดเชิงอรรถ 56 ออก เพราะยกข้อความดังกล่าวไปแทนที่ในตัวบทแล้ว
45	เชิงอรรถ 60	ต้นฉบับเป็น เชตวเน แต่เนื้อความไม่เกี่ยวข้องกัน E. Senart จึงให้ความเห็นว่าน่าจะเป็น ชินวเร มากกว่า	ต้นฉบับเป็น “เชตวเน นรมรู สุโตษิตา” เซนาร์ต (Senart) มีความเห็นว่า “เชตวเน” ไม่สัมพันธ์กับเนื้อหาจึงเสนอเป็น “ชินวเร” ซึ่งโจนส์ (Jones) เห็นด้วย (ดูเชิงอรรถ J.J. Jones, The Mahāvastu, Vol.1, 58) ในที่นี้แปลตามฉบับของโจนส์ (Jones)
46	ร้อยกรอง 64	กามทั้งหลายเปรียบเสมือนหัวงูเห่า	กามทั้งหลายเปรียบเสมือนงูพิษ

46	เชิงอรรถ 61	ต้นฉบับใช้ศัพท์ว่า กฺฤษฺณสรฺปศิร แปลตามศัพท์ว่า หัวงูดำ ในที่นี้คงหมายถึงงูพิษทั้งหลาย เช่น งูเห่า เป็นต้น	เปลี่ยนข้อความในเชิงอรรถดังนี้ ต้นฉบับว่า กฺฤษฺณสรฺปศิร แปลตามศัพท์ว่า หัวงูดำ แต่ในที่นี้อาจหมายถึง นาคหรืองูสีดำที่มีพิษร้ายแรงในตระกูลกัณหโคตมกะ ซึ่งเป็นหนึ่งในตระกูลพญานาคทั้ง 4 คือ 1. ตระกูลวิรูปักข์เป็นนาคตระกูลสีทอง 2. ตระกูลเอราปัตถะ เป็นนาคตระกูลสีเขียว 3. ตระกูลฉัพยาปุตตะ เป็นนาคตระกูลสีรุ้ง และ 4. ตระกูลกัณหาโคตมกะ เป็นนาคตระกูลสีดำ
57	4 จากบน	(13) เป็นผู้สวมมาลัย ใช้เสื้อผ้าอาภรณ์อันงดงาม และเครื่องลูบไล้	(13) เป็นผู้สวมมาลัย (14) ใช้เสื้อผ้าสวยงาม (15) ใช้เครื่องตกแต่ง (16) ใช้เครื่องประดับ (17) ใช้เครื่องลูบไล้
57	4 จากบน	(14) ยินดีในคุณความดีเพียงเล็กน้อย (15) เพลิดเพลินในความงามของโลกตลอดเวลา (16) ไม่สนใจพิจารณาธาตุทั้งปวงว่าเป็นของไม่เที่ยง (17) คิดถึงแต่ความงามแห่งผิวพรรณและรูปร่างของตน (18) ไม่ละความเห็นผิด (19) ไม่ทำบทและพยัญชนะตามที่ได้เล่าเรียนให้บริบูรณ์ (20) ตระหนี่ในการแสดงธรรม (21) ไม่ทอดสายตามองภาชนะของผู้ขอ (22) ไม่ให้สิ่งของใดๆ ตกไปในภาชนะนั้น (23) มีสันดานดื้อด้าน (24) เป็นผู้ลงมือทำโดยไม่ได้ใคร่ครวญ	(18) ยินดีในคุณความดีเพียงเล็กน้อย (19) เพลิดเพลินในความงามของโลกตลอดเวลา (20) ไม่สนใจพิจารณาธาตุทั้งปวงว่าเป็นของไม่เที่ยง (21) คิดถึงแต่ความงามแห่งผิวพรรณและรูปร่างของตน (22) ไม่ละความเห็นผิด (23) ไม่ทำบทและพยัญชนะตามที่ได้เล่าเรียนให้บริบูรณ์ (24) ตระหนี่ในการแสดงธรรม (25) ไม่ทอดสายตามองภาชนะของผู้ขอ (26) ไม่ให้สิ่งของใดๆ ตกไปในภาชนะนั้น (27) มีสันดานดื้อด้าน (28) เป็นผู้ลงมือทำโดยไม่ได้ใคร่ครวญ
57	เชิงอรรถ 63	“ข้อความข้างต้นระบุว่าอาการที่ทำให้พระโพธิสัตว์ชักช้ามี 28 อาการ แต่นับทั้งหมดได้เพียง 24 อาการเท่านั้น”	ลบเชิงอรรถ 63 และข้อความทั้งหมดออก เพราะปรับแก้ในตัวบทแปลแล้ว
59	ร้อยกรอง 13	(พราหมณ์กล่าวว่า)	[พราหมณ์กล่าวว่า]
60	ร้อยกรอง 28	(กวางกล่าวว่า)	[กวางกล่าวว่า]

64	ร้อยกรอง 47	มีด้ามสีขาวด้วยแก้วมุกดา	มีด้ามสีขาวเพราะไข่มุก
64	ร้อยกรอง 48	ส่วนเทวดาทั้งหลายได้โปรยปราย ดอกไม้ทิพย์พร้อมกับผงจันทน์ลงมา	ส่วนเทวดาทั้งหลายได้โปรยปรายห้วงฝน ดอกไม้ทิพย์พร้อมกับผงจันทน์ลงมา
65	ร้อยกรอง 5	“พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ... ให้พินาศทำไมกัน”	เพิ่มเชิงอรรถท้ายบทร้อยกรองที่ 5 ดังนี้ “S. Hiraoka แปลข้อความในบาทที่ 2 ว่า “กรรม (ชั่ว) ซึ่งเราได้ทำแล้วแม้เพียงเล็กน้อย (ย่อมไม่มี) ให้ขจัด แล้วสำหรับเรากรรม (ชั่ว) อันมากมายนี้จะมีได้อย่างไร” ดังในฉบับแปลเป็นภาษาญี่ปุ่นของ S. Hiraoka, Buddha no ōinaru monogatari: Mahāvasutwu zen’yaku (ge). Tokyo: Daizō Shuppan, 2010.
66	11 จากบน	พระโพธิสัตว์เหล่านั้นย่อมเป็นพราหมณ์ เป็นปัจเจกพราหมณ์	พระโพธิสัตว์เหล่านั้นย่อมเป็นพรหม เป็นปัจเจกพรหม และเพิ่มเชิงอรรถอธิบายว่า “ต้นฉบับว่า พฺราหฺมณา และ ปฺรตฺเยก-พฺราหฺมณา สองคำนี้เป็นคำที่มีปัญหา เพราะถ้าเป็น พฺราหฺมณา หมายถึงคนวรรณะพราหมณ์ เนื้อหาจะไม่เข้ากับกลุ่มคำที่เขียนตามมา คือ อินฺทฺราศฺจ อุเปนฺทฺราศฺจ เซนาร์ต (Senart) จึงเสนอให้อ่านว่า พฺรหฺมาณา และ ปฺรตฺเยก-พฺรหฺมาณา หมายถึงเป็นพรหมในพรหมโลกจะเหมาะสมกว่า (ดูเชิงอรรถ J.J. Jones, The Mahāvastu, Vol.1, 81)”
74	ร้อยกรอง 30	นางสนมผู้ประดับด้วยแก้วมุกดา	นางสนมผู้สวมสร้อยไข่มุก
78	เชิงอรรถ 79	คำว่าโยคาจาระ ตามศัพท์หมายถึงผู้ประพฤติโยคะซึ่งเน้นการบำเพ็ญเพียรทางจิต คำนี้น่าสนใจเพราะพ้องกับชื่อของนิกายโยคาจารที่ตั้งขึ้นภายหลังท่านนาคารชุนราว 100 ปี ชื่ออื่นๆ ของนิกายนี้คือนิกายวิชญาน	เปลี่ยนคำอธิบายในเชิงอรรถดังนี้ “โยคาจาร หมายถึง ผู้ประพฤติโยคะที่เน้นการบำเพ็ญเพียรทางจิต อาจเป็นพวกศาสนาอื่น หรือพวกสำนักโยคะที่เป็นคู่แข่งกับพุทธศาสนาก็ได้”

		วาท ซึ่งถือว่าจิตเท่านั้นที่เป็นจริง สิ่งอื่นนอกจากจิตไม่เป็นจริง เป็นเพียงมายาของจิต มีอยู่เพราะการคิดของจิต จิตนี้เรียกอีกอย่างว่าอาลยวิญญาณหรือธาตุรู้ สานุศิษย์ที่สืบต่อนิกายนี้ได้แก่ พระอสังคะ พระวสุพันธุ พระทินนาคะและพระธรรมปาละ เป็นต้น ที่ยกมากล่าวนี้เพราะคิดว่าคัมภีร์มหาวัสตุน่าจะมีความสัมพันธ์กับนิกายโยคาจารในเชิงที่ไม่เห็นด้วยเกี่ยวกับเรื่องจิตก็เป็นได้	
86	ร้อยกรอง 14	ดุจพวงแก้วมุกดา	เหมือนกับสร้อยไข่มุก
95	ร้อยกรอง 12	พระนางมายาผู้มีผิวคล้ำ	เพิ่มเชิงอรรถอธิบายว่า “ต้นฉบับว่า ศฺยามา นอกจากจะแปลว่ามีผิวคล้ำแล้ว ยังมีความหมายว่า หญิงสาวที่ยังไม่เคยมีบุตรมาก่อน หรือหญิงสาวที่มีรูปร่างเพรียวก็ได้”
95	เชิงอรรถ 83	ในที่นี้กล่าวถึงศีล 11 ประการ แต่ในความเป็นจริงน่าจะหมายถึงกุศลกรรมบถ 10	เปลี่ยนคำอธิบายในเชิงอรรถดังนี้ “ศีล 11 ประการของคฤหัสถ์ ได้แก่ 1. เว้นจากปลงชีวิต 2. เว้นจากถือเอาของที่เจ้าของมิได้ให้โดยอาการขโมย 3. เว้นจากประพฤติผิดในกาม 4. เว้นจากพูดเท็จ 5. เว้นจากดื่มสุราเมรัย 6. เว้นจากพูดส่อเสียด 7. เว้นจากพูดคำหยาบ 8. เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ 9. ไม่คิดเพ่งเล็งอยากได้ของผู้อื่น 10. ไม่คิดร้ายต่อผู้อื่น 11. เห็นถูกต้องตามคลองธรรม ศีล 11 ประการนี้คล้ายกับกุศลกรรมบถ 10 ต่างกันเพียงเพิ่มข้องดเว้นจากการดื่มสุราเมรัยเข้ามา 1 ข้อ” (ดูเพิ่มเติมใน Jan Nattier, The Eleven Precepts for Laity in the Ugraparipṛcchā -sūtra, Early Buddhism and Abhidharma

			Thought: In Honour of Doctor Hajime Sakurabe on His Seventy-seventh Birthday, 2002, 20 May, Offprint, 33-43.)
104	2 จากล่าง	อนึ่ง คุณทั้งหลายของพระโพธิสัตว์ข้าพเจ้าก็ไม่อาจเข้าถึงได้โดยรอบ	อีกทั้งข้าพเจ้าก็ไม่อาจเข้าใจคุณทั้งหลายของพระโพธิสัตว์ได้ทั้งหมด
109	ร้อยกรอง 114	ทรงรู้แจ้งทรรศนะที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อน	ทรงรู้แจ้งทรรศนะที่เคยฟังสืบต่อกันมา (อย่างถูกต้อง)
109	เชิงอรรถ 92	ในที่นี้ใช้ศัพท์ว่า อนุศฺรุตๆ แต่ความจริงน่าจะเป็น อนาศฺรุตๆ หรือ อวิศฺรุตๆ มากกว่า	เปลี่ยนคำอธิบายในเชิงอรรถดังนี้ “ต้นฉบับว่า ทรฺศนๆ ... อนุศฺรุตๆ ปุรา โจนส์ (Jones) แปลว่า ทรรศนะที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อน ตามความเห็นของ Senart ที่เสนอว่า อนุศฺรุตๆ ควรเป็น อนาศรุตๆ หรือ อวิศฺรุตๆ (ดู J.J. Jones, The Mahāvastu, Vol.1, 131) แต่เอ็ดเจอร์ตัน (Edgerton) เห็นแย้งว่า อนุศฺรุตๆ ถูกต้องแล้วเพราะเทียบได้กับคำบาลีว่า อนุสฺสุตๆ (ดู Edgerton, BHSD., Vol.2, 35) ในที่นี้ผู้แปลเห็นด้วยกับเอ็ดเจอร์ตันจึงแปลตามต้นฉบับว่า “ที่เคยฟังสืบต่อกันมา”
129	12 จากบน	ทรงมีชาวเมืองและชาวบ้านถวายการอารักขา	ทรงมีชาวเมืองและชาวบ้านจงรักภักดี (ต่อพระองค์)
129	7 จากล่าง	ฉาบด้วยทอง	หุ้มด้วยทอง
129	5, 3 จากล่าง	มุกดา	ไข่มุก
130	8, 10 จากบน	มุกดา	ไข่มุก
130	11 จากล่าง	มุกดา	ไข่มุก
130	6 จากล่าง	ประตูเหล่านั้นยังมีที่บรรจุพระธาตุ	ประตูเหล่านั้นมีธรณีประตู
130	4 จากล่าง	มุกดา	ไข่มุก
130	เชิงอรรถ 95	ต้นฉบับใช้ศัพท์ว่า เอลูกา หมายถึงที่บรรจุพระธาตุ	เปลี่ยนคำอธิบายในเชิงอรรถดังนี้ “คำนี้ต้นฉบับเขียนเป็น เอลูกา เป็นคำที่นักวิชาการเห็นต่างกัน โจนส์ (Jones) เสนอให้เปลี่ยนเป็น เอฑุกา แปลว่า ที่เก็บ

			พระบรมสารีริกธาตุ (ดู J.J. Jones, The Mahāvastu, Vol.1, 154) ส่วนเอ็ดเจอร์ตัน (Edgerton) มีความเห็นว่า เอลูกา แปลว่า ธรณีประตูก็ได้ (ดู Edgerton, BHSD., Vol.2, 157) เมื่อดูจากบริบทแล้วผู้แปลเห็นว่าควรแปลตามความเห็นของเอ็ดเจอร์ตันน่าจะเหมาะสมกว่า
131	2 จากบน	มุกดา	ไข่มุก
131	14 จากบน	มุกดา	ไข่มุก
134	3 จากล่าง	(บทร้อยกรองที่ 24 ขาดหาย และบทร้อยกรองที่ 24 ตามต้นฉบับจะต้องเป็นลำดับที่ 25 จึงจะถูกต้อง)	หลังจากบทร้อยกรองที่ 23 เพิ่มคำแปลบทร้อยกรองที่ 24 ดังนี้ 24. “ข้าแต่องค์นระผู้ประเสริฐ หม่อมฉันจะขึ้นไปบนชั้นที่สูงที่สุดของปราสาทชื่อศตรัศมี ที่มีพระแท่นบรรทมล้ำเลิศ และสะอาดบริสุทธิ์เหมือนปกคลุมด้วยดอกกุมุท (บัวสายสีขาว)”
134	2 จากล่าง	24. พระเจ้าอรรจิมัตผู้เป็นจอมนระ	25. พระเจ้าอรรจิมัตผู้เป็นจอมนระ
135	เชิงอรรถ 99	โดยปกติข้อปฏิบัติเหล่านี้เรียกว่ากุศลกรรมบถซึ่งมี 10 ข้อ แต่ในที่นี้ระบุว่าเป็นศีล 10 ข้อ โดยเพิ่มการงดเว้นจากการดื่มน้ำเมาเข้ามา	เปลี่ยนคำอธิบายในเชิงอรรถดังนี้ “ศีล 11 มีข้อปฏิบัติคล้ายกับกุศลกรรมบถ 10 ต่างกันเพียงศีล 11 เพิ่มข้องดเว้นจากการดื่มสุราเมรัยเข้ามาอีกหนึ่งข้อเท่านั้น”
139	ร้อยกรอง 72	(หม่อมฉันฝันเห็น)	[หม่อมฉันฝันเห็น]
141	ร้อยกรอง 91	(พระกุมารผู้เปรียบเสมือน) คชสาร (ในหมู่มนุษย์)	[พระกุมารผู้เปรียบเสมือน] คชสาร [ในหมู่มนุษย์]
143	15 จากล่าง	(ทั้งหมดนี้)	[ทั้งหมดนี้]
146	ร้อยกรอง 109	ดอกบัว ดอกอุบล และดอกจัมปกะ	ดอกบัวหลวง (กมล) ดอกบัวสายแดง (อุบล) และดอกจำปา (จัมปกะ)
150	ร้อยกรอง 147	แก้วมุกดา	ไข่มุก
154	ร้อยกรอง 183	มีการก้าวเท้าที่สม่ำเสมอ มีรอยกงจักรบนฝ่าเท้า มีนิ้วมือและนิ้วเท้ายาว	มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน มีลายพื้นพระบาทเป็นจักร มีนิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทยาวเรียว

		มีส้นเท้ายื่นออกมาและกว้าง มีเท้าที่มีลายเส้นคมชัด (นี้) เป็นที่ 5 มีขาคล้ายขาของกวาง มีร่างกายเหยียดตรงดั่งเทวดา สามารถแตะหัวเข่าในขณะที่ยืนตรงได้ มีอวัยวะเพศซ่อนอยู่ในฝัก ร่างกายมีสัดส่วนคล้ายต้นไทร (นี้) รวมเป็น 10	มีส้นพระบาทยาวและกว้าง พระบาทมีลายเส้นคมชัด (นี้) เป็นที่ 5 มีพระชงฆ์เรียวดุจแข้งเนื้อทราย มีพระวรกายตั้งตรงดุจเทวดา เมื่อยืนตรงพระหัตถ์ทั้งสองลูบจับถึงพระชานุ มีพระคุยหะ (อวัยวะเพศ) ซ่อนอยู่ในฝัก ส่วนพระวรกายเป็นปริมณฑลดุจ ปริมณฑลแห่งต้นไทร (นี้) รวมเป็น 10
154	ร้อยกรอง 184	มีมือและเท้าอ่อนนุ่ม มีมือและเท้าเหมือนตาข่าย มีร่างกายบริบูรณ์ ส่วนล่างของร่างกายมีขนขึ้นเพียง เส้นเดียวในแต่ละขุมขน ร่างกายส่วนล่างเจริญเติบโตขึ้นไป ข้างบนตรงๆ (นี้) เป็นที่ 5 มีผิวพรรณเนียน มีผิวพรรณเรียบ มีลักษณะดุจหงส์ ไม่มีช่องแบ่งระหว่างกระดูกสะบัก ร่างกายมีพื้นผิวนูน 7 แห่ง (นี้) รวมเป็น 10	ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีลายดุจตาข่าย มีพระวรกายบริบูรณ์ พระวรกายมีเส้นพระโลมาขุมละเส้น เส้นพระโลมาเวียนเป็นทักษิณาวัฏ มีปลายงอนขึ้นข้างบน (นี้) เป็นที่ 5 มีพระฉวีวรรณละเอียด มีพระฉวีวรรณเรียบละอองธุลีไม่ติด พระวรกาย มีพระลักษณะดุจหงส์ ไม่มีช่องแบ่งระหว่างกระดูกสะบัก มีพระมังสะอูมเต็มในที่ 7 แห่ง (นี้) รวมเป็น 10
155	ร้อยกรอง 185	ประสาทรับรสได้อย่างดีเลิศ ผิวพรรณผ่องใสเป็นสีทอง มีอกผึ่งผายดุจราชสีห์ มีฟันเป็นระเบียบ มีฟันขาวเป็นเลิศ (นี้) เป็นที่ 5 มีหน้าอกเป็นแผ่นตรง มีลิ้นยาวและเรียว มีเสียงเหมือนพรหม มีดวงตาเป็นสีน้ำเงิน มีขนตาเหมือนขนตาของวัว (นี้) รวมเป็น 10 ระหว่างคิ้วมีอุณาโลม (ขนระหว่างคิ้ว) มีศีรษะคล้ายผ้าโพกศีรษะของ	มีเส้นประสาทรับรสพระกระยาหารดีเลิศ มีพระฉวีวรรณดุจทองคำ มีพระหนุดุจคางราชสีห์ (โค้งเหมือนวง พระจันทร์) มีพระทนต์เรียบเสมอกัน มีพระทนต์ขาวงามบริสุทธิ์ (นี้) เป็นที่ 5 มีพระอุระผึ่งผายเป็นแผ่นตรง มีพระชิวหาอ่อนและยาว มีพระสุรเสียงดุจท้าวมหาพรหม มีพระเนตรดำสนิท มีพระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพิ่งคลอด (นี้) รวมเป็น 10 มีพระอุณาโลมระหว่างพระขนง

		พระราชา พระผู้เป็นที่พึ่งทรงมีพระลักษณะ 32 ประการนี้	มีพระเศียรงดงามบริบูรณ์ดุจประดับด้วย กรอบพระพักตร์ พระนาถเจ้าทรงมีพระลักษณะ 32 ประการนี้
157	2 จากบน	จุดไข่ปลา (....) ทั้งสองแห่ง	ตัดออก
157	เชิงอรรถ 103	คัมภีร์มหาวัสตุ ... มีใบหน้าเอิบอิ่ม	เปลี่ยนคำอธิบายในเชิงอรรถดังนี้ “ต้นฉบับเป็น “นนฺทีมุขายำ รชนฺยำ” คำนี้นักวิชาการแปลต่างกันโจนส์ (Jones) แปลตรงตัวว่า “ในช่วงราตรีที่คนมีใบหน้าเป็นสุข” แปลโดยอรรถว่า “ช่วงรุ่งสาง” (ดู J.J. Jones, The Mahāvastu, Vol.1, 185) ส่วนเอ็ดเจอร์ตัน (Edgerton) แปลว่า “ช่วงเวลาก่อนจะตีกลองยามเช้า ซึ่งก็คือรุ่งอรุณ” (ดู Edgerton, BHSD., 290)”
160	13 จากล่าง	(โดยสมัย)	โดยมีเงื่อนไขว่า
163	3 จากล่าง	พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีการกระทำบริบูรณ์ดุจพญานาค	พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีการกระทำบริบูรณ์ดุจพญาช้าง
163	เชิงอรรถ 109	ศัพท์ว่า นาค อาจหมายถึงพญานาค, งูใหญ่, หรือพญาช้าง ก็ได้	เปลี่ยนคำอธิบายในเชิงอรรถดังนี้ “ต้นฉบับว่า นาโค วิย คำศัพท์ว่า นาค หมายถึง พญาช้าง หรือพญานาคก็ได้ ในวรรณคดีพุทธศาสนาพบการเปรียบเทียบพระพุทธเจ้าเหมือนพญาช้างอยู่บ่อย ๆ เพราะช้างพลายเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจที่อยู่ภายใต้การควบคุม ช้างที่ฝึกดีแล้วจะมีท่าทางการเดินที่สงบเสงี่ยมและสง่างาม”
173	1, 5 จากบน	มุกดา	ไข่มุก
173	5 จากบน	ทะเลสาบเหล่านั้นปกคลุมด้วยดอกบัวหลวง (อุบล) บัวน้ำเงิน (ปทุม) บัวแดง (โกมุท) และบัวขาบ (บุณฑริก)	ทะเลสาบเหล่านั้นปกคลุมด้วยดอกอุบล (บัวสายแดง) ปทุม (บัวหลวงแดง) กุมุท (บัวสายขาว) และบุณฑริก (บัวหลวงขาว)
176	3 จากบน	(ในเวลา 2 ปี)	[ในเวลา 2 ปี]

181	12 จากล่าง	ร่มบังแดดสีเหลือง	ฉัตรสีเหลือง
181	7 จากล่าง	ร่มกันแดดสีแดงเข้ม	ฉัตรสีแดงเข้ม
182	4 จากบน	ฉัตรบังแดดสีขาว	ฉัตรสีขาว
182	9 จากบน	ฉัตรบังแดดสีน้ำตาล	ฉัตรสีน้ำตาล
182	15 จากบน	ฉัตรบังแดดหลากหลายสี	ฉัตรหลากหลายสี
184	1 จากบน	เรื่องฉัตรบังแดด	เรื่องฉัตร
185	ร้อยกรอง 28	ผู้คล้องพวงมาลัยแก้วมุกดา	ผู้สวมสร้อยไข่มุกห้อยระย้า
191	4 จากบน	ในอดีตกาลนานมาแล้ว	แทรกเชิงอรรถหลังข้อความว่า ในอดีตกาลนานมาแล้ว ดังนี้ “เรื่องตริศกุนียชาดก คล้ายกับ เตสกุณชาดก เรื่องที่ 521 จัตตาฬีสนิบาต กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนกแก้วชื่อชัมพุกะ ได้แสดงธรรมว่าด้วยกำลัง 5 และราชธรรม 10 ประการถวายพระเจ้าพรหมทัตพระบิดาเลี้ยง พระราชาทรงมีความเลื่อมใสอย่างยิ่งจึงแต่งตั้งนกแก้วชัมพุกะในตำแหน่งเสนาบดี ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน นิบาตชาดก เล่ม 7 (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2540), หน้า 1-18.”
213	12, 13, 14 จากบน	อวิธะ อวิธะ	โธ่เอ๋ย โธ่เอ๋ย
214	ร้อยกรอง 6,7	อวิธะ อวิธะ	โธ่เอ๋ย โธ่เอ๋ย
218	12 จากบน	กองมุกดา	กองไข่มุก
227	13 จากบน	(พราหมณ์หนุ่มชโยติปาละก็ยังกล่าวว่า)	[พราหมณ์หนุ่มชโยติปาละก็ยังกล่าวว่า]
257	11 จากบน	นยโครธะและวิศาขะ	แทรกเชิงอรรถหลังข้อความว่า นยโครธะและวิศาขะ ดังนี้ “ชาดกเรื่องนี้ตรงกับนิโครธมิคชาดก เรื่องที่ 12 เอกกนิบาต สีลวรรค กล่าวถึงพระ

			โพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญากวางชื่อนิโครธยอมสละชีวิตแทนนางเนื้อที่มีครรภ์แก่ พระเจ้าพาราณสีทรงบังเกิดความเลื่อมใส จึงพระราชทานอภัยแก่สัตว์เดรัจฉานทั้งหมด ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในนิบาตชาดก เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2540), หน้า 45-56.”

รายการปรับปรุงแก้ไข มหาวัสตุอวทาน เล่ม 2			
หน้าที่	บรรทัดที่/ ร้อยกรองที่/ เชิงอรรถที่	ข้อความเดิม	ข้อความที่ปรับปรุงแก้ไขใหม่
24	ร้อยกรอง 4	แก้วมุกดา	ไข่มุก
41-42	10 จากบน	คำแปลอนุพยัญชนะ 80 ประการมีคำศัพท์ภาษาสันสกฤตกำกับ	ตัดคำศัพท์ภาษาสันสกฤตออก คงไว้แต่คำแปลภาษาไทยว่าด้วยอนุพยัญชนะ 80 ประการ
46	เชิงอรรถ 44	ขาดการอ้างอิง	เพิ่มการอ้างอิงท้ายเชิงอรรถที่ 44 ดังนี้ (ดูเชิงอรรถ J.J. Jones, The Mahāvastu, Vol.2, 46)
50	ร้อยกรอง 32	(ท้าวศักระกล่าวกับมาตลิเทพบุตรว่า)	[ท้าวศักระกล่าวกับมาตลิเทพบุตรว่า]
50	ร้อยกรอง 33	(ฤษีเกาศิกะกล่าวกับมาตลิเทพบุตรว่า)	[ฤษีเกาศิกะกล่าวกับมาตลิเทพบุตรว่า]
51	ร้อยกรอง 35	(มาตลิเทพบุตรกล่าวว่า)	[มาตลิเทพบุตรกล่าวว่า]
51	ร้อยกรอง 37	(ฤษีเกาศิกะกล่าวว่า)	[ฤษีเกาศิกะกล่าวว่า]
51	4 จากล่าง	(นางศิริเทพธิดาตอบว่า)	[นางศิรีเทพธิดาตอบว่า]
51	ร้อยกรอง 42	ข้าพเจ้ามีชื่อว่าศิริเทวี	ข้าพเจ้ามีชื่อว่าศิรีเทวี
52	1 จากบน	(ฤษีเกาศิกะตอบว่า)	[ฤษีเกาศิกะตอบว่า]
52	6 จากบน	(ฤษีเกาศิกะกล่าวกับนางศรัทธาเทพธิดาว่า)	[ฤษีเกาศิกะกล่าวกับนางศรัทธาเทพธิดาว่า]

52	9 จากบน	(นางศรัทธาเทพธิดากล่าวว่า)	[นางศรัทธาเทพธิดากล่าวว่า]
52	13 จากบน	(ฤษีเกาศิกะตอบว่า)	[ฤษีเกาศิกะตอบว่า]
52	3 จากล่าง	(ฤษีเกาศิกะกล่าวกับนางอาศาเทพธิดาว่า)	[ฤษีเกาศิกะกล่าวกับนางอาศาเทพธิดาว่า]
53	4 จากบน	(นางอาศาเทพธิดากล่าวว่า)	[นางอาศาเทพธิดากล่าวว่า]
53	8 จากบน	(ฤษีเกาศิกะกล่าวว่า)	[ฤษีเกาศิกะกล่าวว่า]
53	7 จากล่าง	(ฤษีเกาศิกะกล่าวกับนางหิรีเทพธิดาว่า)	[ฤษีเกาศิกะกล่าวกับนางหิรีเทพธิดาว่า]
53	ร้อยกรอง 56	มีผิวพรรณคล้ายอุศิระ	มีผิวกายดุจรากแฝกหอม และทำเชิงอรรถอธิบายดังนี้ “ต้นฉบับว่า อุศีรวรฺณา คำว่า อุศีร หมายถึง รากหญ้าแฝกหอม (ดู Monier Williams, SED., 219) หญ้าแฝกมีรากสีเหลืองอมส้ม เจริญเติบโตได้เกือบทุกสภาพพื้นที่ในเขตร้อนตั้งแต่ที่ราบไปจนถึงภูเขาสูงระดับ 2,000 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ลักษณะเด่นคือระบบรากยาว ขึ้นเป็นกอหนาแน่น แตกหน่อและใบใหม่อยู่เสมอ มีประโยชน์ในด้านการอนุรักษ์ดินและน้ำ”
54	1 จากบน	(นางหิรีเทพธิดากล่าวว่า)	[นางหิรีเทพธิดากล่าวว่า]
54	5 จากบน	[ฤษีเกาศิกะกล่าวว่า]	[ฤษีเกาศิกะกล่าวว่า]
54	ร้อยกรอง 62-63	ชื่อพันธุ์พืชต่างๆ	เพิ่มเชิงอรรถว่า “ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในอภิธานศัพท์”
55	ร้อยกรอง 71	มเนสี และ กุปสระ	เพิ่มเชิงอรรถว่า “ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในอภิธานศัพท์”
55	ร้อยกรอง 74	(ฤษีเกาศิกะตอบว่า)	[ฤษีเกาศิกะตอบว่า]
55	ร้อยกรอง 74	(เหมือนหินหยกที่แตกหัก)	ตัดข้อความในวงเล็บออกทั้งหมด
63	11 จากล่าง	(เธอทั้งหลายพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า)	[เธอทั้งหลายพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า]
63	11 จากล่าง	(ข้อนั้นเธอทั้งหลายไม่พึงเห็นอย่างนั้น)	[ข้อนั้นเธอทั้งหลายไม่พึงเห็นอย่างนั้น]

64	4 จากบน	(พระเจ้าศุทโธทนะรับสั่งอำมาตย์ทั้งหลายว่า “พระกุมารทอดพระเนตรจับจ้องที่หญิงสาวคนไหน”)	เพิ่มเชิงอรรถหลังข้อความที่อยู่ในวงเล็บดังนี้ “ข้อความในวงเล็บนี้แปลตามประโยคที่ปรากฏในต้นฉบับ ทั้งฉบับของเซนาร์ต (Senart) และฉบับของพาสัก (Basak) ได้ใส่วงเล็บไว้เหมือนกัน ความจริงประโยคนี้ไม่ควรแทรกอยู่ในตำแหน่งนี้ เพราะไม่สัมพันธ์กับประโยคถัดไป ดังนั้นในฉบับแปลภาษาอังกฤษ โจนส์ (Jones) จึงข้ามไปโดยไม่แปล”
66	4, 2 จากล่าง	กำปั้น	พระหัตถ์ที่สามารถยกคันธนู
66	เชิงอรรถ 68	ต้นฉบับสันสกฤตว่า “มุษฺฏิ” แปลว่า กำปั้น ในที่นี้หมายถึง มืออันทรงพลังที่สามารถยกคันธนูได้	เปลี่ยนคำอธิบายในเชิงอรรถดังนี้ “ต้นฉบับว่า “มุษฺฏิ” แปลว่า กำปั้น, กำมือ, ด้ามจับ หรือจุดที่จับอาวุธ ก็ได้ คำนี้เอ็ดเจอร์ตัน (Edgerton) อธิบายว่าเป็นการจับหรือการยกคันธนูของเจ้าศากยะที่โด่งดังมีชื่อเสียงซึ่งขาดหายไปนานได้กลับมาปรากฏอีกครั้ง โดยอ้างถึงพุทธประวัติตอนเจ้าชายสิทธัตถะทรงแสดงศิลปะสามารถยกคันธนูของพระเจ้าสีหหนุผู้เป็นพระอัยยกาได้ ในขณะที่คนอื่นๆ ไม่สามารถกระทำได้ (ดู Edgerton, BHSD., Vol.2, 435) ดังนั้น “มุษฺฏิ” ในที่นี้จึงควรแปลว่าพระหัตถ์ที่สามารถยกคันธนู”
94	1 จากล่าง	ว่าน กระแจะจันทร์ น้ำยาสีดำ และใบตมาละ	ผงไม้กฤษณา ผงจันทน์ ผงกำยาน และผงใบตมาละ
95	9 จากบน	ดอกขามนกะ	ดอกทมนกะ
100	8 จากล่าง	(เรารำพึงกับตนเองว่า)	[เรารำพึงกับตนเองว่า]
106	2 จากล่าง	(มีความหมายว่า)	[มีความหมายว่า]
108	15, 9, 6, 2 จากล่าง	(ตถาคตฝันว่า)	[ตถาคตฝันว่า]

109	7, 12 จากบน	(ตถาคตฝันว่า)	[ตถาคตฝันว่า]
113	8 จากบน	(พระกุมารกราบทูลว่า)	[พระกุมารกราบทูลว่า]
113	3 จากล่าง	(พระราชาตรัสว่า)	[พระราชาตรัสว่า]
120	7 จากบน	(อำมาตย์ทั้งหลาย)	[อำมาตย์ทั้งหลาย]
126	9 จากล่าง	ดอกมัญชูษิกะ ดอกมหามัญชูษิกะ	ดอกมัญชูษกะ ดอกมหามัญชูษกะ
137	6 จากล่าง	(ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า)	[ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า]
141	3 จากบน	แก้วมุกดาปนกับแก้วไพฑูรย์	ไข่มุกระคนกับแก้วไพฑูรย์
145	ร้อยกรอง 38	แก้วมุกดา	ไข่มุก
148	ร้อยกรอง 3	แก้วมุกดา	ไข่มุก
155	14 จากบน	(พระราชาตรัสว่า)	[พระราชาตรัสว่า]
158	ร้อยกรอง 28	ต้นกิงศุกะ	ต้นทองกวาว
159	8 จากบน	(พระโพธิสัตว์ตรัสว่า)	[พระโพธิสัตว์ตรัสว่า]
178	3 จากบน	(ฤษีกล่าวว่า)	[ฤษีกล่าวว่า]
183	ร้อยกรอง 1	(เพื่อออกไปให้ได้)	[เพื่อออกไปให้ได้]
184	3 จากล่าง	อัศวเมธะ ปุรุษเมธะ โสมปราสะ นิรรคฑะ ปัทมะ และบุณฑริกะ	เพิ่มคำอธิบายในเชิงอรรถดังนี้ “ดูรายละเอียดในอภิธานศัพท์”
188	2 จากล่าง	(อนึ่ง เธอทั้งหลายพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า)	[อนึ่ง เธอทั้งหลายพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า]
193	ร้อยกรอง 3	(ก็เพียงพอแล้วสำหรับเรา)	[ก็เพียงพอแล้วสำหรับเรา]
196	ร้อยกรอง 3	(ด้วยภาษามนุษย์)	[ด้วยภาษามนุษย์]
197	ร้อยกรอง 2	(พญากวางตอบว่า)	[พญากวางตอบว่า]
220	11 จากล่าง	(เทวดาเหล่านั้นเปล่งเสียงขู่ว่า)	[เทวดาเหล่านั้นเปล่งเสียงขู่ว่า]
235	ร้อยกรอง 10	พระผู้องอาจกว่านระ	พระผู้ประเสริฐสุดในหมู่คน
241	10 จากล่าง	อัญมีณีชื่อศรปติ	อัญมณีชื่อคชปติ
241	2 จากล่าง	มุกดาหารสีเงิน มุกดาหารสีแดง มุกดาหารสีขาว	สร้อยไข่มุกสีเงิน สร้อยไข่มุกสีแดง สร้อยไข่มุกสีขาว

245	ร้อยกรอง 1	สร้อยมุกดา	สร้อยไข่มุก
245	ร้อยกรอง 11	แก้วมุกดา	ไข่มุก
245	ร้อยกรอง 15	แก้วมุกดาสีน้ำเงิน แก้วมุกดาสีขาว และแก้วมุกดาสีแดง	ไข่มุกสีน้ำเงิน ไข่มุกสีขาว และไข่มุกสีแดง
253	ร้อยกรอง 82-89	(ยังง่ายเสียกว่า)	[ยังง่ายเสียกว่า]
255	ร้อยกรอง 107	พวงแก้วมุกดา	สร้อยไข่มุก
256	ร้อยกรอง 116	สร้อยมุกดา	สร้อยไข่มุก
259	ร้อยกรอง 136	(มารตอบว่า)	[มารตอบว่า]
259	ร้อยกรอง 137	(พระโพธิสัตว์ตรัสว่า)	[พระโพธิสัตว์ตรัสว่า]
260	ร้อยกรอง 149	พวงแก้วมุกดา	สร้อยไข่มุก
265	ร้อยกรอง 20	ถือกระถางธูป	ถือท่อสำหรับรมควันเครื่องหอม และทำเชิงอรรถอธิบายดังนี้ “ต้นฉบับว่า ธูปเนตฺร คำนี้วิลเลียมส์ (Williams) แปลว่า a pipe for smorking - กล้องที่ใช้สูบยา (Monier Williams, SED., 517) ส่วนโจนส์ (Jones) แปลว่า Censers - ภาชนะเผาเครื่องกำยาน, กระถางธูป (J.J. Jones, The Mahāvastu, Vol.2, 319) ส่วนเอ็ดเจอร์ตัน (Edgerton) แปลว่า Insense burner - ภาชนะสำหรับเผาเครื่องหอม (ดู Edgerton, BHSD. Vol.2, 286.)”
266	ร้อยกรอง 34	สร้อยมุกดา	สร้อยไข่มุก
266	ร้อยกรอง 35	พวงมุกดา	สร้อยไข่มุก
266	ร้อยกรอง 39	ยืนถือก้านธูป	ยืนถือท่อสำหรับรมควันเครื่องหอม
267	ร้อยกรอง 43	(ทางเบื้องพระพักตร์)	[ทางเบื้องพระพักตร์]
271	ร้อยกรอง 9	แก้วมุกดา	ไข่มุก
304	1 จากบน	(มารตอบว่า)	[มารตอบว่า]

315	7 จากล่าง	(เฝ้ารับใช้)	[เฝ้ารับใช้]
362	3 จากบน	แก้วมุกดาสีทับทิม	ไข่มุกสีแดง
365	6, 8, 10 จากบน	(เธอทั้งหลายพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า)	[เธอทั้งหลายพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า]

รายการปรับปรุงแก้ไข มหาวัสดุอวทาน เล่ม 3			
หน้าที่	บรรทัดที่/ ร้อยกรองที่/ เชิงอรรถที่	ข้อความเดิม	ข้อความที่ปรับปรุงแก้ไขใหม่
1	ร้อยกรอง 7	7. หญิงทุกคนต่างมีความตื่นเต้น หญิงทุกคนต่างมีความสับสน เมืองหลวงของพระเจ้าอิกษวากุจึงอลหม่านไปด้วยนางสนมของพระราชา	แก้ไขหมายเลขบทร้อยกรองจากเลข 7 เป็นเลข 6 6. หญิงทุกคนต่างมีความตื่นเต้น หญิงทุกคนต่างมีความสับสน เมืองหลวงของพระเจ้าอิกษวากุจึงอลหม่านไปด้วยนางสนมของพระราชา
1	ร้อยกรอง 8	8. ... “ขอให้พราหมณ์จงมาสำนักของฉันทั้งกลางวันและกลางคืน”	แก้ไขหมายเลขบทร้อยกรองจากเลข 8 เป็นเลข 7 7. ... “ขอให้พราหมณ์จงมาสำนักของฉันทั้งกลางวันและกลางคืน”
1	ก่อนร้อยกรอง 9	(ร้อยกรองที่ 8 ขาดไป)	เพิ่มคำแปลบทร้อยกรองที่ 8 ดังนี้ 8. “แม้ว่าเขาจะเป็นขอทาน พวกท่านก็จงบอกให้เราทราบทันที เพราะแม้เขาจะเป็นขอทาน แต่ทานที่ให้เขาก็มีผลมาก”
4	4 จากบน	(พราหมณ์กราบทูลว่า)	[พราหมณ์กราบทูลว่า]
7	5 จากล่าง	(แต่เพราะเธอมีจิตใจรังเกียจฉันในตอนแรก)	[แต่เพราะเธอมีจิตใจรังเกียจฉันในตอนแรก]
9	1 จากบน	(พระเจ้ากุศะตรัสว่า)	[พระเจ้ากุศะตรัสว่า]
13	1 จากบน	พระราชาทรงพันพระวรกายด้วยพระองค์เอง	ทำเชิงอรรถอธิบายดังนี้

			“ในที่นี้หมายถึงพระราชาทรงเหน็บชายกระเบน หรือทำให้ชายผ้านุ่งกระชับด้วยตนเองเพื่อให้คล่องตัวในการปล่อยช้าง”
21	ร้อยกรอง 1	(พระเจ้ามเหนทรกะตรัสกับพระเทวีว่า)	[พระเจ้ามเหนทรกะตรัสกับพระเทวีว่า]
21	2 จากล่าง	สวมมงกุฎประดับแก้วมุกดา	สวมมงกุฎประดับไข่มุก
25	3 จากบน	(ข้อนั้นเธอทั้งหลายไม่พึงคิดอย่างนั้น)	[ข้อนั้นเธอทั้งหลายไม่พึงคิดอย่างนั้น]
25	4 จากบน	(เธอทั้งหลายพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า)	[เธอทั้งหลายพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า]
28	9 จากล่าง	(เธอทั้งหลายพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า)	[เธอทั้งหลายพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า]
35	เชิงอรรถ 28	เรื่องวิชิตาวิชาดก มีส่วนคล้ายกับเวสสันดรชาดก ...	แก้ไขเพิ่มเติมเชิงอรรถด้วยข้อความว่า “เรื่องวิชิตาวิชาดก มีอนุภาคเรื่องการให้ทานบางประการที่พ้องกันกับเวสสันดรชาดก แต่เนื้อเรื่องไม่อาจเปรียบเทียบกันได้ทั้งหมด ...”
69	ร้อยกรอง 83	(หัวหน้าพ่อค้ากล่าวว่า)	[หัวหน้าพ่อค้ากล่าวว่า]
71	ร้อยกรอง 103	(หัวหน้าพ่อค้ากล่าวว่า)	[หัวหน้าพ่อค้ากล่าวว่า]
78	ร้อยกรอง 27	ผงว่านหางจระเข้	ผงไม้กฤษณา
81	ร้อยกรอง 30	ผงว่านหางจระเข้	ผงไม้กฤษณา
89	4 จากล่าง	(พระราชาว่า)	[พระราชาว่า]
93	1 จากล่าง	สะเก็ดแห่งน้ำพระอัสสุชล	เนื้อเยื่อ และทำเชิงอรรถอธิบายดังนี้ “ต้นฉบับใช้ศัพท์ว่า ปฏล หมายถึง เยื่อหรือเนื้อเยื่อที่คลุมดวงตา (ดู A.A. Mcdonell, Practical Sanskrit-English Dictionary, 150) หมายถึงพระนางมหาประชาบดีเคาตมีทรงกันแสงหนักตั้งแต่เจ้าชายสรรวารถสิทธะออกผนวช จนพระเนตรระคายเคืองเกิดเยื่อหรือผังผืด (คล้ายต้อ) มาบดบังพระเนตร ทำให้พระเนตรบอดมองไม่เห็นจนแม้กระทั่งวันที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาที่เมืองกบิลพัสดุ์”

94	9 จากบน	สะเก็ดแห่งน้ำพระอัสสุชล	เนื้อเยื่อ
108	5 จากบน	(พระราชาทรงรับสั่งว่า)	[พระราชาทรงรับสั่งว่า]
108	16, 4 จากล่าง	(พระราชาตรัสว่า)	[พระราชาตรัสว่า]
140	เชิงอรรถ 111	กุมมาส หมายถึง ขนมสด หรือขนมที่เก็บไว้นานเกินไปจะบูด เช่น ขนมครก ขนมถ้วย ขนมตาล เป็นต้น	ปรับปรุงแก้ไขเชิงอรรถ 111 ด้วยข้อความใหม่ดังนี้ “ต้นฉบับใช้ศัพท์ว่า กุลฺมาษ หมายถึงของกินที่ทำจากถั่วผสมน้ำตาลและน้ำมันเล็กน้อย แต่บางแห่งว่าเป็นแกงที่มีรสเปรี้ยวซึ่งจัดเตรียมโดยวิธีหมักน้ำผลไม้หรือน้ำข้าวต้ม (ดู Monier Williams, SED., 296)”
159	ร้อยกรอง 1-2	(แห่งแคว้นอวันตี)	[แห่งแคว้นอวันตี]
159	ร้อยกรอง 3	(เมืองจัมปา)	[เมืองจัมปา]
172	6,7,8 จากบน	แก้วมุกดา	ไข่มุก
172	7,5 จากล่าง	แก้วมุกดา	ไข่มุก
173	4,11 จากบน	แก้วมุกดา	ไข่มุก
173	2 จากล่าง	แก้วมุกดา	ไข่มุก
175	5 จากล่าง	แก้วมุกดา	ไข่มุก
182	ร้อยกรอง 9	พระศากยมุนี (พระศากยสิงหะ)	พระศากยสิงหะ (พระศากยมุนี)
205	ร้อยกรอง 6	สายสุวรรณสูตร (สายธุรำ)	สร้อยทอง
208	ร้อยกรอง 2	แล้วโปรยฝนโบกขรพรรษลงมา	แล้วโปรยปรายฝนดอกไม้ลงมา
208	ร้อยกรอง 5-6	ฝนโบกขรพรรษอันเป็นทิพย์	ฝนดอกไม้อันเป็นทิพย์
208	ร้อยกรอง 7	หยาดฝนโบกขรพรรษ	หยาดฝนดอกไม้
210	ร้อยกรอง 36	พวงมุกดา	สร้อยไข่มุก
223	ร้อยกรอง 8	(นางกล่าวกับหัวหน้าพ่อค้าว่า)	[นางกล่าวกับหัวหน้าพ่อค้าว่า]
230	8 จากล่าง	บาตรแก้วมุกดา	บาตร (ประดับ) ไข่มุก
232	ร้อยกรอง 10	ดาวนักษัตรที่มีชื่อเสียงทั้ง 7 ดวงนี้	ดาวนักษัตรที่มีชื่อเสียงทั้ง 7 หมู่นี้

233	ร้อยกรอง 20	ดาวนักษัตรที่มีชื่อเสียงทั้ง 7 ดวง	ดาวนักษัตรที่มีชื่อเสียงทั้ง 7 หมู่
234	ร้อยกรอง 30	และดาวศรวณาอันเป็นดวงที่ 7	และดาวศรวณาอันเป็นหมู่ที่ 7
235	ร้อยกรอง 40	และดาวศรวณาอันเป็นดวงที่ 7	และดาวศรวณาอันเป็นหมู่ที่ 7
235	ร้อยกรอง 49	ดาวนักษัตรมี 28 ดวง ทั้ง 4 ทิศมีทิศละ 7 ดวง รวมกับพระจันทร์และพระอาทิตย์เป็น 30 ดวงบริบูรณ์	ดาวนักษัตรมี 28 หมู่ ทั้ง 4 ทิศมีทิศละ 7 หมู่ รวมกับพระจันทร์และพระอาทิตย์เป็น 30 หมู่บริบูรณ์
246	1,5,12 จากบน	แก้วมุกดา	ไข่มุก
259	14 จากบน	แก้วมุกดา	ไข่มุก
279	ร้อยกรอง 9	แก้วมุกดา	ไข่มุก
279	ร้อยกรอง 2	(ท้าวศักระตรัสตอบว่า)	[ท้าวศักระตรัสตอบว่า]
284	ร้อยกรอง 2	(ฤษีศรภังคะกล่าวว่า)	[ฤษีศรภังคะกล่าวว่า]
292	8 จากบน	เทศกาลบูชาสังข์ประจำเดือน	ทำเชิงอรรถอธิบายดังนี้ “คำว่า สังข์ หรือศังขะ เป็นชื่อขุมทรัพย์ด้วย เป็นชื่อของยักษ์ที่เฝ้าขุมทรัพย์ด้วย ยักษ์ศังขะเป็นหนึ่งในยักษ์ที่สำคัญ 2 ตน (คือศังขะและปัทมะ) เป็นบริวารของท้าวกุเวรมีหน้าที่ในการเฝ้าขุมทรัพย์ ดังนั้นชื่อของยักษ์ทั้งสองจึงเป็นชื่อขุมทรัพย์ที่ตนมีหน้าที่ดูแลด้วย เทศกาลบูชาสังข์ประจำเดือนในที่นี้จึงอาจหมายถึงเทศกาลบูชาสมโภชน์ขุมทรัพย์ชื่อศังขะก็ได้ หรืออาจเป็นเทศกาลบูชายักษ์ชื่อศังขะก็ได้”
341	10 จากบน	แตกฉานในคัมภีร์อักษรศาสตร์	เชี่ยวชาญในเรื่องอักขระ
349	ร้อยกรอง 3	พระองค์เป็นคนธรรพ์หรือเป็นท้าวศักระหรือเป็นท้าวปุรันทระ	พระองค์เป็นคนธรรพ์หรือเป็นท้าวศักระผู้ทำลายป้อมปราการ
350	ร้อยกรอง 1	ไม่ใช่ท้าวศักระ และไม่ใช่ท้าวปุรันทระ	ไม่ใช่ท้าวศักระผู้ทำลายป้อมปราการ
352	7 จากล่าง	ในปี 842 ดิถีเพ็ญ ปักษ์ข้างขึ้น เดือนอาษาฒะ	ทำเชิงอรรถอธิบายเพิ่มเติมดังนี้ “ปี 842 เป็นปีปฏิทินของเนปาล (Nepal Samvat) เริ่มใช้ครั้งแรกเมื่อ ค.ศ. 879 หรือ พ.ศ. 1422 คำนวณได้ว่า ปีสัมวัต

			842 ตรงกับ ค.ศ. 1721 หรือ พ.ศ. 2264 ดังนั้นวันเดือนปีที่พระศรีนันทาจารย์จดจารคัมภีร์มหาวัสตุอวทานสำเร็จจึงตรงกับวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 ค.ศ. 1721 หรือ พ.ศ. 2264”
352	5 จากล่าง	ในชโศธรมหาวิหารในมหานครปัตตนะอันรุ่งเรือง	ทำเชิงอรรถอธิบายเพิ่มเติมดังนี้ “ชโศธรมหาวิหาร ได้แก่ วัดยโศธรามหาวิหาร ส่วนมหานครปัตตนะ ได้แก่ เมืองปาตัน ประเทศเนปาลในปัจจุบัน”

เอกสารแนบท้าย

1. ผู้แปลได้ปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมเชิงอรรถ เล่ม 1 ให้เป็นระบบเดียวกันกับเล่ม 2 และ 3 โดยทำเชิงอรรถในตำแหน่งที่มีจุดไข่ปลา “. . .” ที่ต้นฉบับไม่สมบูรณ์ และเขียนคำอธิบายในเชิงอรรถว่า “ต้นฉบับมีข้อความขาดหายไม่สมบูรณ์” ดังเช่นในเล่ม 1 หน้า 13, 15, 16, 28, 74, 98, 109, 113, 124, 131, 138, 140, 173, 185, 202, 216, 227 และ 255

2. ตำแหน่งที่มีจุดไข่ปลา “ . . .” ถ้าเป็นการละไว้ของผู้จดจารคัมภีร์ต้นฉบับ ไม่ใช่ต้นฉบับไม่สมบูรณ์ ผู้แปลได้ปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติม โดยทำเชิงอรรถกำกับและเขียนคำอธิบายในเชิงอรรถว่า “ผู้จดจารคัมภีร์ต้นฉบับละไว้” ดังเช่นในเล่ม 1 หน้า 36 และ 228

3. ผู้แปลได้ปรับปรุงแก้ไขข้อตกลงในการใช้หนังสือ เล่ม 1 หน้า (17), เล่ม 2 หน้า (15) และเล่ม 3 หน้า (50) โดยเพิ่มเติมข้อความดังต่อไปนี้

> “สำหรับข้อความที่อยู่ในวงเล็บธรรมดา เช่น ในเล่ม 1 หน้า 1 ข้อความว่า (ดังต่อไปนี้) และ (ข้อปฏิบัติสำหรับพระโพธิสัตว์) พึงทราบว่าเป็นข้อความที่ผู้แปลเติมขึ้นเอง
>
> ส่วนข้อความที่อยู่ในวงเล็บเหลี่ยม เช่น ในเล่ม 1 หน้า 13 ข้อความว่า [ลมอันหนาวเย็นย่อมพัดสัตว์เหล่านั้น] หรือข้อความว่า [เพราะวิบากกรรมอะไร] พึงทราบว่าเป็นบทแปลของ เจ.เจ. โจนส์ (J.J. Jones) ที่ผู้แปลนำมาเพิ่มเติมเพื่อให้ได้ความชัดเจน

4. ในบทแปล ผู้แปลได้ปรับปรุงแก้ไขเครื่องหมาย โดยใส่ข้อความที่เป็นคำแปลเพิ่มของ J.J. Jones ซึ่งเดิมอยู่ในวงเล็บธรรมดา ( ) ให้อยู่ในวงเล็บเหลี่ยม [ ] แต่ส่วนใดที่เป็นคำแปลเพิ่มของผู้แปลเองก็จัดให้อยู่ในวงเล็บธรรมดา ( ) เหมือนเดิม ตัวอย่างเช่น

> เล่ม 1 หน้า 1 เริ่มต้นเรื่องมหาวัสตุ (ดังต่อไปนี้) พระโพธิสัตว์ทั้งหลายมีโพธิสัตวจรรยา (ข้อปฏิบัติสำหรับพระโพธิสัตว์) ข้อความในวงเล็บธรรมดานี้แสดงว่าเป็นคำแปลเพิ่มของผู้แปลเอง

เล่ม 1 หน้า 13 [ลมอันหนาวเย็นย่อมพัดสัตว์เหล่านั้น] ข้อความในวงเล็บเหลี่ยมแสดงว่าเป็นคำแปลเพิ่มของ J.J. Jones

4. ในเล่ม 3 หน้า 3 คำแปลบทร้อยกรองขาดไป 1 ข้อ และเรียงลำดับเลขบทร้อยกรองไม่ถูก จึงได้ปรับปรุงแก้ไขโดยเปลี่ยนเลขข้อ 7 เป็นข้อ 6 และเปลี่ยนเลขข้อ 8 เป็นข้อ 7 แล้วเพิ่มเติมข้อ 8 พร้อมกับคำแปลบทร้อยกรองที่ขาดไปดังนี้

6. หญิงทุกคนต่างมีความตื่นเต้น หญิงทุกคนต่างมีความสับสน เมืองหลวงของพระเจ้าอิกกษวากุจึงอลหม่านไปด้วยนางสนมของพระราชา
7. . . . “ขอให้พราหมณ์จงมาสำนักของฉันทั้งกลางวันและกลางคืน”
8. “แม้ว่าเขาจะเป็นขอทาน พวกท่านก็จงบอกให้เราทราบทันที เพราะแม้เขาจะเป็นขอทาน แต่ทานที่ให้เขาก็มีผลมาก”

ส่วนที่ 3

อภิธานศัพท์

อภิธานศัพท์

กปิลวัสตุ	เมืองหลวงของชาวศากยะในสมัยพุทธกาล ไทยเรียกว่ากบิลพัสดุ์ ชื่อเมืองนี้ตั้งตามชื่อของฤษีกปิละผู้อาศัยอยู่บริเวณนั้นมาก่อน ปัจจุบันเหลือเพียงซากปรักอยู่ในเขตประเทศเนปาล
กระกุจฉันทะ	พระนามของพระพุทธเจ้าองค์ที่หนึ่งในบรรดาพระพุทธเจ้า 5 พระองค์แห่งภัทรกัลป์ปัจจุบันนี้ บาลีเรียกว่ากกุสันธะ
กลองฌารฌรกะ	กลองชนิดหนึ่งมีลักษณะเช่นเดียวกับกลองเภรี แต่ในอมรโกศะว่าเป็นเครื่องดนตรีประเภทฉิ่งหรือฉาบ
กลองฑักกปฏหะ	กลองศึกที่ใช้ในยามสงคราม ลักษณะคล้ายกับกลองเภรี คำว่าฑักกะ หมายถึงกลองศึก และปฏหะก็หมายถึงกลองใหญ่หรือกลองศึกเช่นกัน
กลองบัณเฑาะว์	กลองสองหน้าขนาดเล็กชนิดหนึ่ง มีหลักอยู่ตอนบน ผูกตุ้มห้อยลงมาทางหน้ากลอง ใช้ไกวให้ตุ้มแกว่งกระทบหน้ากลองทั้ง 2 ข้าง กลองบัณเฑาะว์บางครั้งเรียกว่ากลองปณวะ
กลองปฏหะ	(ดู กลองฑักกปฏหะ)
กลองปณวะ	(ดู กลองบัณเฑาะว์)
กลองเภรี	กลองหน้าเดียวมีขนาดใหญ่ หรือกลองโลหะขนาดใหญ่มีก้นกลมด้านล่างทำด้วยทองเหลืองหรือทองแดง ภาษาอังกฤษเรียกว่า kettle-drum
กลองมฤทังคะ	กลองสองหน้าชนิดหนึ่ง หรือตะโพน
กลองมุกุนทะ	กลองหน้าเดียวมีขนาดใหญ่ ลักษณะก้นกลม ใช้ตีด้วยไม้ 2 อัน ภาษาอังกฤษเรียกว่า kettle-drum คล้ายกลองเภรี
กลองสินธวะ	กลองของชาวพื้นเมืองที่อาศัยอยู่แถบลุ่มแม่น้ำสินธุทางตอนเหนือของอินเดีย
กลองอาลิงคะ	กลองชนิดหนึ่งมีขนาดเล็ก มีสายรัดด้านข้าง เวลาตีใช้วางบนตักตีครั้งละ 2 ตัว
กล้าหาญดุจนกกระเรียน	อุปมาเปรียบเทียบความกล้าหาญของพระโพธิสัตว์ เพราะเหตุที่นกกระเรียนเป็นนกขนาดใหญ่ที่บินได้ มีท่วงท่าบินที่งดงาม บินได้ไกล แสดงถึงความองอาจกล้าหาญ นกกระเรียนอินเดียมีชื่อทางวิทยาศาสตร์ว่า G.a. antigone: Linnaeus พบในตอนเหนือ

	และตอนกลางของประเทศอินเดีย ลักษณะรูปร่างคล้ายกับนกกระสา แต่จะสังเกตความแตกต่างได้จากขนาดและการบิน นกกระเรียนมีขนาดใหญ่กว่ามากและบินคอยืดตรงไปข้างหน้า ต่างจากนกกระสาที่ขณะบินจะงอเข้าหาอก นกกระเรียนมีความยาวจากปากจรดปลายหาง 152-156 เซนติเมตร น้ำหนัก 5-12 กิโลกรัม ความสูงขณะยืนประมาณ 150 เซนติเมตร ปากตรงและยาวกว่าหัว แต่สั้นกว่าแข้ง ทั้งสองเพศมีลักษณะและสีขนเหมือนกัน ตัวเต็มวัยลำตัวสีเทา ปากและกระหม่อมตอนหน้าสีเขียว หัวและคอตอนบนเป็นหนังสีแดงไม่มีขน
กสูลา	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง บางแห่งเขียนว่า กสุลา ก็มี (ดู Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary (BSGD.) ของ Edgerton, หน้า 174) ชื่อแบบอักษรชนิดนี้เป็นหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน ตอนว่าด้วยภูมิที่ 7 ความว่า “ชื่อแบบอักษรที่มีอยู่ในโลกมีดังนี้ คือ 1. พราหมี 2. ปุษกรสารา 3. ขโรสตี 4. ยาวนี 5. พรหมวาณี 6. ปุษปา 7. กุตา 8. ศักตินา 9. วยัตยัสตา 10. เลขา 11. มุทรา 12. อุตตรกุรุ 13. มคธะ 14. ทรทะ 15. จีณะ 16. หูณะ 17. อปิระ 18. วังคะ 19. สีผละ 20. ตระมิทา 21. ทรรทุรา 22. รมฐะ 23. ภยา 24. ไวจเฉตุกา 25. คุลมลา 26. หัสตทา 27. กสูลา 28. เกตุกา 29. กุสุวา 30. ตลิกา 31. ชชริเทษุ 32. อักษพัทธะ” (ดู มหาวัสตุอวทาน เล่ม 1, ข้อ 1.135)
กหาปณะ	มาตราเงินในสมัยโบราณเท่ากับ 20 มาสกะ หรือ 1 ตำลึง หรือ 4 บาท
กัณฐกะ	ชื่อม้าขาวซึ่งเป็นสหชาติ คือเกิดในวันเดียวกันกับพระกุมารสรรวารถสิทธะ เป็นม้าทรงในวันเสด็จออกผนวช
กัตติกามาส	เดือนที่มีพระจันทร์เพ็ญเสวยฤกษ์กัตติกา ได้แก่ เดือน 12 ตามจันทรคติ อยู่ในช่วงระหว่างเดือนตุลาคมถึงเดือนพฤศจิกายน คำนี้บางครั้งเขียนเป็นกัตติกมาส
กัลป์	กาลกำหนด ตามคติพราหมณ์ว่าอายุของโลกเมื่อพระพรหมสร้างเสร็จจนถึงเวลาที่ไฟประลัยกัลป์มาล้างโลกซึ่งได้แก่ช่วงเวลากลางวัน วันหนึ่งของพระพรหมคือ 1,000 มหายุค (เท่ากับ 4,320,000,000 ปีมนุษย์) เมื่อสิ้นกัลป์พระอิศวรจะล้างโลกด้วยไฟประลัยกัลป์ โลกจะไร้สิ่งมีชีวิตและถึงความมืดมนจนถึงรุ่งเช้าของวันใหม่แล้วพระพรหมก็จะสร้างโลกเป็นการ

	ขึ้นต้นกัลป์ใหม่ โลกจะถูกสร้างและถูกทำลายเช่นนี้สลับกันไปตลอดอายุของพระพรหม คำว่า กัลป์ บางทีใช้คู่กับคำว่า กัป เช่น ชั่วกัปชั่วกัลป์ นานนับกัปกัลป์พุทธันดร เป็นต้น
กามสุคติภูมิ 6	ที่อยู่ของเทวดาชั้นกามาวจร มี 6 ชั้น ได้แก่ 1. จาตุมหาราชิกา 2. ดาวดึงส์ 3. ยามา 4. ดุสิต 5. นิมมานรดี 6. ปรนิมมิตวสวัตดี
กามาวจร	ผู้ท่องเที่ยวไปในกามภพซึ่งเกี่ยวข้องอยู่กับกาม กามาวจรมี 11 ภูมิ ได้แก่ อบายภูมิ 4 คือ นรก เดรัจฉาน เปรต อสุรกาย และกามสุคติภูมิ 7 คือ มนุษย์ จาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตวสวัตดี
กาลสูตรนรก	ชื่อนรกที่นายนิรยบาลลงโทษสัตว์นรกโดยใช้เส้นลวดสีดำตัดหรือผ่าร่างกายของสัตว์นรกตั้งแต่ส้นเท้าไปจนถึงคอ และผ่าตั้งแต่คอไปจนถึงส้นเท้าเหมือนกับผ่าลำอ้อย สัตว์นรกได้รับทุกขเวทนาอย่างมาก แต่ก็ยังไม่ตายจนกว่าจะสิ้นกรรม
กาศยปะ	พระนามของพระพุทธเจ้าองค์ที่ 3 ในบรรดาพระพุทธเจ้า 5 พระองค์แห่งภัทรกัลป์ปัจจุบันนี้ บาลีเรียกว่าพระกัสสปพุทธะ
กาศี	ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นของชมพูทวีปในสมัยพุทธกาล มีเมืองหลวงชื่อพาราณสี มีพระราชาปกครองพระนามว่ากาศีราชา แคว้นกาศีมีเศรษฐกิจเจริญรุ่งเรืองมากในสมัยพุทธกาล ต่อมาได้ถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของแคว้นโกศล ปัจจุบันกาศีเป็นจังหวัดขนาดใหญ่ในรัฐอุตตรประเทศของอินเดีย
กินนร	สัตว์ (อมนุษย์) ในป่าหิมพานต์ เพศชาย ร่างกายท่อนบนเป็นมนุษย์ ท่อนล่างเป็นนก มีปีกบินได้ ตามตำนานว่าอาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ เชิงเขาไกลาส มีคู่เพศหญิงเรียกว่ากินรี
กินรี	สัตว์ (อมนุษย์) ในป่าหิมพานต์ เพศหญิง ร่างกายท่อนบนเป็นมนุษย์ ท่อนล่างเป็นนก มีปีกบินได้ ตามตำนานว่าอาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ เชิงเขาไกลาส มีคู่เพศชายเรียกว่ากินนร
กิมผละ	ชื่อเครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง คำนี้คัมภีร์ลลิตวิสตระเขียนว่ากิมปละ (ดู SED. ของ Monier Williams, หน้า 283)
กุกกุลนรก	นรกที่มีขี้เถ้าร้อน หรือนรกที่มีความร้อนแรงสามารถเผาผลาญสัตว์นรกจนร่างไหม้เป็นจุณ
กุตลา	ชื่ออักษรโบราณชนิดหนึ่ง ไม่สามารถระบุได้

กุปสระ	ส่วนหนึ่งของรถม้าที่ไม่สามารถระบุได้ เอ็ดเจอร์ตัน (Edgerton) ว่า “กุปสระ” อาจสัมพันธ์กับ “โกจฺฉ” ในภาษาบาลีซึ่งแปลว่า ตั่งหรือที่นั่ง ดังความว่า “กญฺจนปีฐสงฺขาเต โกจฺเฉ” (โกจฉะ ได้แก่ ตั่งหรือที่นั่งซึ่งทำด้วยทอง) ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน กล่าวถึง “กุปสระ” คู่กับ “มเนสี” ดังความว่ามเนสีอยู่เบื้องล่าง กุปสระอยู่บน ถ้าเป็นเช่นนั้นก็อาจสันนิษฐานได้ว่า มเนสีคือตั่งสำหรับวางเท้า หรือบันไดสำหรับก้าวขึ้นรถ ส่วนกุปสระคือที่นั่งหรือเก้าอี้ หญิง
กุมภทาสี	หญิงรับใช้ที่นำหม้อน้ำไป หรือหญิงสาวที่รับใช้ตักน้ำโดยมีหม้อเป็นภาชนะใส่น้ำ
กุมภัณฑ์	อมนุษย์จำพวกหนึ่ง อาจจัดเป็นเทวดาชั้นต่ำ มีกายทิพย์ มักถูกกล่าวถึงร่วมกับพวกยักษ์ อสูร นาค เพราะเหตุที่มีลักษณะทางกายภาพผิดส่วนคือมีท้องใหญ่และอัณฑะใหญ่เท่าหม้อจึงได้นามว่ากุมภัณฑ์ บางครั้งเรียกกุมภาณฑ์ มีบทบาทเป็นบริวารของท้าววิรุฬหกและเป็นหนึ่งในกองกำลังของท้าวมหาราชทั้ง 4 ในการคุ้มครองพระพุทธเจ้าและพระสาวกจากภัยอันตราย
กุมภาณฑ์	(ดู กุมภัณฑ์)
กุรุ	ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นแห่งชมพูทวีปในสมัยพุทธกาล ตั้งอยู่ทางตะวันตกของแคว้นปัญจาละ อยู่ทางเหนือของแคว้นสุรเสนะและทางตะวันออกเฉียงเหนือของแคว้นมัจฉะ กษัตริย์ผู้ปกครองแคว้นในสมัยพุทธกาลคือพระเจ้าโกรัพยะ มีเมืองหลวงชื่ออินทปัตถ์
กุเวร	ชื่อท้าวมหาราชผู้ปกครองเหล่ายักษ์ทางทิศเหนือ เป็นเทพแห่งความมั่งคั่งร่ำรวย บางครั้งเรียกว่าไวศรวณะ ไทยนิยมเรียกว่าท้าวเวสสุวัณ หรือท้าวเวสวัณ
กุสุวา	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 189) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา)
เกตุกา	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 192) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา)
เกษตร	ดินแดนหรืออาณาจักร (ของพระพุทธเจ้า)

โกฏิ	ชื่อมาตรานับจำนวนเท่ากับสิบล้าน
โกทรวะ	ถั่วเหลือง ข้าวฟ่าง หรือพืชตระกูลถั่วชนิดหนึ่ง
โกนากมุนิ	พระนามของพระพุทธเจ้าองค์ที่ 2 ในบรรดาพระพุทธเจ้า 5 พระองค์แห่งภัทรกัลป์ปัจจุบันนี้ บาลีเรียกว่าพระโกนาคมน์
โกมุท	บัวสายขาว
โกรศ	ชื่อมาตราวัดระยะทางเท่ากับ 500 คันธนู โดยกำหนดมาตราดังนี้ 4 ศอกเป็น 1 คันธนู 500 คันธนูเป็น 1 โกรศ 4 โกรศเป็น 1 คาวุต 4 คาวุตเป็น 1 โยชน์
โกศล	ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปมีอำนาจมากในสมัยพุทธกาล มีเมืองหลวงชื่อสาวัตถี มีพระราชาปกครองทรงพระนามว่าปเสนทิโกศล
ไกฏภะ	วิชาที่เกี่ยวกับกวีนิพนธ์ หรือวิชาที่ว่าด้วยพิธีกรรม บางครั้งเรียกว่า เกฏุภะ
ขโรสตี	ชื่ออักษรขโรษฐี เป็นอักษรโบราณที่พัฒนาขึ้นในตอนเหนือของอนุทวีปอินเดีย จากหลักฐานทางโบราณคดีคาดว่าอักษรขโรษฐีเริ่มใช้กันอย่างแพร่หลายราวกลางศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกาล (ประมาณ พ.ศ. 300-500) เป็นอักษรร่วมสมัยกับอักษรพราหมี สันนิษฐานว่าอาจได้แบบจากอักษรอราเมอิก (Aramaic Alphabet) ที่ได้รับอิทธิพลมาจากจักรวรรดิเปอร์เซีย (550-330 ปีก่อนคริสตกาล) โดยแพร่เข้ามาสู่ตอนเหนือของอนุทวีปอินเดียที่แคว้นคันธาระ ใช้มาถึงราวคริสต์ศตวรรษที่ 3 (ประมาณ พ.ศ. 750-850) ก็หมดความนิยมเลิกใช้ไป และไม่มีอักษรสืบทอดอย่างอักษรพราหมี
ขัฑควิษาณคาถา	คาถาที่ยกเอาเอานอแรดมาเป็นอุปมาเปรียบเทียบกับการเที่ยวไปคนเดียวหรือการมีชีวิตอยู่แบบสงบคนเดียว
ขันติ	ความอดทน อดกลั้น การทนได้เพื่อบรรลุความดีงามและความมุ่งหมายอันชอบ ขันติเป็นหลักธรรมที่ทำให้คนงดงาม มักใช้คู่กับโสรัจจะคือความสงบเสงี่ยม
ขันธ์	กอง, หมวด, หมู่ ขันธ์มี 5 ประการ ได้แก่ 1. รูปขันธ์ กองรูป 2. เวทนาขันธ์ กองเวทนา 3. สัญญาขันธ์ กองสัญญา 4. สังขารขันธ์ กองสังขาร 5. วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ คำสอนในพุทธศาสนาว่า ขันธ์ 5 ประการนี้ (คือรูปกับนาม) ประกอบกันขึ้นมา

	เป็นบุคคลแล้วเราเข้าไปยึดติดว่าเป็นตัวเป็นตนที่แท้จริง
ขาทนียะ	อาหารที่เป็นของควรเคี้ยว ของขบของเคี้ยว ได้แก่ ผลไม้ต่างๆ และเหง้าต่างๆ เช่น เผือกมัน เป็นต้น
ข้าวบรรณกุละ	ข้าวสาลีชนิดหนึ่ง เป็นข้าวชนิดพิเศษที่มีสายพันธุ์ดี
คงคา	ชื่อแม่น้ำใหญ่ที่สำคัญลำดับที่ 1 ในบรรดามหานทีทั้ง 5 ของชมพูทวีป คือ คงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู มหี เป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มีความยาวประมาณ 2,510 กิโลเมตร มีต้นกำเนิดจากสระอโนดาตในเทือกเขาหิมาลัยไหลไปสู่มหาสมุทรจากทิศตะวันตกไปทิศตะวันออก ผ่านเมืองสำคัญ เช่น สังกัสสะ ปยาคะ พาราณสี อุกกาเวลา ปาตลีบุตร จัมปา และออกทะเลที่อ่าวเบงกอล
คชปติ	ชื่ออัญมณีชนิดหนึ่งที่ประดับประดาต้นพระศรีมหาโพธิ์ในวันที่พระโพธิสัตว์ได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมโพธิญาณ คำว่า คชปติ มีความหมายว่าผู้เป็นเจ้าแห่งช้าง
คติ 6	ภพที่สัตว์ไปเกิด หรือภูมิที่ไปเกิดของสัตว์ทั้งหลาย คติมี 6 อย่าง ได้แก่ นรก เปรต อสุรกาย ดิรัจฉาน มนุษย์ และเทวดา
คฤธรกูฏะ	ชื่อภูเขาที่มีโขดหินเป็นรูปหัวแร้ง อยู่นอกเขตเมืองราชคฤห์ บนยอดเขามีพระคันธกุฎีเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้า ปัจจุบันถือเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวพุทธนิยมไปสักการะบูชา บาลีเรียกว่าคิชฌกูฏ
คัลลี	รถม้า หรือรถลากที่มีหลังคา
คุณวรตะ	นักบรรเลงเครื่องสาย หรือผู้เชี่ยวชาญในการเล่นดนตรีประเภทเครื่องดีด
คุยหกะ	ยักษ์ที่เป็นบริวารของท้าวกุเวร มีหน้าที่เฝ้ารักษาทรัพย์สมบัติของท้าวกุเวร คุหยกะเรียกตามบาลี ถ้าเป็นสันสกฤตเรียกว่า คุหยกะ
คุลมลา	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 214) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา)
คุหยกะ	(ดู คุยหกะ)

เครื่องดนตรีจากสินธุ	เครื่องดนตรีของคนพื้นเมืองที่อาศัยอยู่ตามลุ่มแม่น้ำสินธุ ภาษาสันสกฤตใช้ศัพท์ว่า “ไสนฺธว” หมายถึงเกี่ยวข้องกับแม่น้ำสินธุ
ง้วนดิน	โอชะของดิน ในไตรภูมิโลกวินิจฉัยว่าง้วนดินมีรสหวาน คล้ายกับง้วนผึ้งคือละอองดอกไม้ที่ผึ้งนำมาสะสมไว้ที่รัง มีสีเหลือง มีรสมัน หอมหวาน
จตุตถฌาน	ฌานลำดับที่ 4 มีองค์ประกอบ 2 คือ 1. อุเบกขา ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นความจริง คือไม่มีสุขไม่มีทุกข์ 2. เอกัคคตา ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว
จตุรงคเสนา	กองทัพมีกำลัง 4 เหล่า คือ พลช้าง พลม้า พลรถ และพลเดินเท้า
จรณะ	เครื่องดำเนิน หรือข้อปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุวิชชา มี 15 ได้แก่ สีลสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล, อปัณณกปฏิปทา 3, สัทธรรม 7 และฌาน 4 โดยปกติคำว่าจรณะมักใช้คำนี้คู่กับวิชชาเพื่อบรรยายพุทธคุณ เช่น วิชชาจรณสัมปันโน แปลว่าผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ (ดู วิชชา)
จักรวากะ	นกในวงศ์นกเป็ดน้ำ คู่ของนกนี้ต้องพรากจากกันและจะครวญถึงกันในเวลากลางคืนด้วยเสียงอันกังวาน ไทยเรียกว่า จักรวาก จักรพาก จากพราก
จันทนะ	ช้างที่เกิดในวันเดียวกันกับพระกุมารสรรวารถสิทธะเมื่อประสูติจากครรภ์ของพระมารดา ซึ่งน่าจะนับเป็นสหชาติด้วย แต่พุทธประวัติฝ่ายบาลีกล่าวว่าสหชาติของพระกุมารมีเพียง 7 ได้แก่ 1. เจ้าหญิงยโศธรา 2. พระอานนท์ 3. นายฉันนะ 4. ม้ากัณฐกะ 5. อำมาตย์กาฬุทายี 6. ต้นโพธิ์ 7. ขุมทรัพย์ทั้งสี่
จันทีสกะ	ชื่อเครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง ไม่สามารถระบุได้
จาตุมหาราช	ท้าวมหาราชผู้รักษาโลกทั้ง 4 ทิศ ได้แก่ 1. ท้าวธฤตราษฏระ (หรือ ธตรฐ) จอมภูตหรือจอมคนธรรพ์ รักษาโลกด้านทิศตะวันออก 2. ท้าววิรูฒกะ (หรือ วิรุฬหก) จอมกุมภัณฑ์ รักษาโลกด้านทิศใต้ 3. ท้าววิรูปากษะ (หรือ วิรูปักข์) จอมนาค รักษาโลกด้านทิศตะวันตก 4. ท้าวไวศรวณะ (หรือ กุเวร) จอมยักษ์ รักษาโลกด้านทิศเหนือ ท้าวมหาราชทั้ง 4 นี้บางครั้งเรียกว่าท้าวจตุโลกบาล
จินนกะ	ข้าวฟ่างไม้กวาด ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Panicum miliaceum ชื่อวงศ์ Poaceae เป็นพืชตระกูลหญ้า โดยทั่วไปจะมีลำต้นเดียว แต่อาจแตกกอหรือหน่อได้แล้วแต่ชนิดและพันธุ์ ข้าวฟ่างส่วนใหญ่

	เป็นพืชฤดูเดียวหรือพืชล้มลุก คือออกดอก ให้เมล็ดแล้วก็ตายไป แต่มีข้าวฟ่างหลายประเภทที่สามารถอยู่ข้ามปีได้โดยการแตกกอจากต้นเดิม ข้าวฟ่างเป็นพืชพื้นเมืองของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีเส้นใยอาหารสูง
จีณะ / จีนะ	ชื่อแบบอักษรจีน (ดู Mahāvastu, Vol.1 ของ Jones, หน้า 107) บางครั้งเขียนว่า “จีนะ” (ดู SED. ของ Monier Williams, หน้า 399) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา) อักษรจีนเป็นอักษรภาพ (logogram) ที่ชาวจีนใช้สำหรับเขียนภาษาจีน นักภาษาศาสตร์ส่วนใหญ่เชื่อว่า การเขียนในจีนที่เก่าสุดเริ่มเมื่อ 957 ปีก่อนพุทธศักราช ไม่มีหลักฐานแสดงความเกี่ยวข้องกับการเขียนในบริเวณอื่น ตัวอย่างการเขียนภาษาจีนที่เก่าสุดมีอายุราว 957-407 ปีก่อนพุทธศักราช (ราชวงศ์ซาง) ซึ่งเป็นจารึกบนกระดูกวัวและกระดองเต่า
เจตยิกะ	นักเล่าเรื่องชวนคิด หรือนักเล่าเรื่องจากจินตนาการ
เจตี	ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปในสมัยพุทธกาล ตั้งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำคงคา มีพื้นที่ติดต่อกับแคว้นวังสะ มีนครหลวงชื่อโสตถิวดี
เจโตปริยญาณ	ปรีชากำหนดรู้ใจผู้อื่น คือสามารถรู้ใจผู้อื่นอ่านความคิดของเขาได้ เช่น รู้ว่าเขากำลังคิดอะไรอยู่ ใจเขาเศร้าหมองหรือผ่องใส เป็นต้น เจโตปริยญาณเป็นธรรมข้อที่ 5 ในวิชชา 8 หรือเป็นข้อที่ 3 ในอภิญญา 6
เจโตวิมุตติ	ความหลุดพ้นแห่งจิต คือการหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจการฝึกจิตหรือด้วยกำลังสมาธิ เช่น สมาบัติ 8 เป็นเจโตวิมุตติอันละเอียดประณีต
เจ้าลัทธิ 6	ครูทั้ง 6 หรือเจ้าสำนักทั้ง 6 ที่สั่งสอนสานุศิษย์ตามความเชื่อของตนในสมัยพุทธกาล ได้แก่ 1. ปูรณกัสสปะ 2. อชิตเกสกัมพล 3. นิครนถ์นาฏบุตร 4. มักขลิโคศาล 5. ปกุทธกัจจายนะ 6. สัญชัยเวลัฏฐบุตร
ชชริเทษุ	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง (ดู Mahāvastu, Vol.1 ของ Jones, หน้า 107) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา)

ชมพูทวีป	ทวีปที่กำหนดหมายด้วยต้นหว้า หรือทวีปที่มีต้นหว้าใหญ่เป็นประธาน ชมพูทวีปในสมัยพุทธกาลประกอบด้วยมหาชนบทหรือแคว้นใหญ่ 16 แคว้น เรียงจากทางตะวันออก (แถบบังคลาเทศ) ขึ้นไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ (แถบเหนือของอัฟกานิสถาน) ได้แก่ อังคะ มคธ กาศี โกศล วัชชี มัลละ เจตี วังสะ กุรุ ปัญจาละ มัจฉะ สุรเสนะ อัสสกะ อวันตี คันธาระ และกัมโพชะ
ชานกวิหารธรรม	ธรรมเป็นเครื่องอยู่หรือธรรมที่เป็นหลักใจในการดำรงพระชนม์ของพระพุทธเจ้าผู้ทรงรู้แจ้งความจริงคืออริยสัจ
ชินวิหารธรรม	ธรรมเป็นเครื่องอยู่หรือธรรมที่เป็นหลักใจในการดำรงพระชนม์ของพระพุทธเจ้าผู้ทรงชนะมาร
เชตวัน	วิหารหรือวัดที่อนาถปิณฑิกเศรษฐีสร้างถวายพระพุทธเจ้าที่เมืองสาวัตถี แคว้นโกศล เศรษฐีซื้อที่ดินจากเจ้าชายเชตเพื่อสร้างวัดจึงตั้งชื่อว่าเชตวันวิหาร พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษาที่วัดแห่งนี้รวม 19 พรรษา
ฌานสมาบัติ	ภาวะสงบประณีตที่เข้าถึงได้ด้วยฌาน หรือภาวะจิตสงบประณีตซึ่งมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหลัก คำว่า ฌาน หมายถึงการเพ่งอารมณ์จนใจแน่วแน่เป็นอัปปนาสมาธิ ส่วน สมาบัติ หมายถึงภาวะสงบประณีตซึ่งพึงเข้าถึง
ดอกกรการวะ	1. ดอกไม้สวรรค์ชนิดหนึ่ง มีดอกสีขาว บาลีเรียกว่ากักการุ หรือกักการวะ 2. ดอกฟักเขียว ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Benincasa hispida เป็นพืชล้มลุกจำพวกไม้เถา ตระกูลแตงลำ ใบสีเขียวลักษณะหยักหยาบ ดอกมีสีเหลือง ผลกลมยาว ปลูกกันมากในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เอเชียตะวันออก และเอเชียใต้
ดอกจัมปกะ	(ดู ต้นจัมปกะ)
ดอกตาลีสะ	(ดู ต้นตาลีสะ)
ดอกทมนกะ	(ดู ต้นทมนกะ)
ดอกนวมาลิกา	ดอกมะลิก้านแดง, มะลิอาหรับ ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Jasminum sambac ชื่อวงศ์ Oleaceae เป็นพืชพื้นเมืองวงศ์มะลิในเอเชียใต้ คาบสมุทรอาหรับ มีลักษณะเป็นไม้พุ่มเลื้อย กิ่งก้านสีเขียว มีใบประกอบแบบขนนก ช่อใบออกตรงข้ามเป็นคู่ ก้านใบแผ่ออกเป็นครีบแคบ ๆ ดอกสีขาวแกมม่วง ด้านหลังกลีบมีสีชมพูอมม่วง

ออกเป็นช่อที่ปลายกิ่งหรือกิ่งด้านข้าง ช่อดอกไม่แน่น กลีบรองดอกสีเขียว 5 กลีบ กลีบดอกตอนโคนเชื่อมติดกันเป็นหลอด ตอนปลายแยกเป็น 5 กลีบ

ดอกปาริชาตกะ (ดู ต้นปารยาตรกะ)

ดอกปาริยาตรกะ (ดู ต้นปาริยาตรกะ)

ดอกภีษมะ ชื่อดอกไม้ชนิดหนึ่ง เป็นดอกไม้สวรรค์เช่นเดียวกับดอกมันทารวะ (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 409)

ดอกมณฑารพ (ดู ดอกมันทารวะ)

ดอกมัญชูษกะ ดอกไม้สวรรค์ชนิดหนึ่ง มีชื่อเสียงในด้านความหอม เกิดจากต้นมัญชูษกะ คัมภีร์บาลีว่าเป็นต้นไม้ที่อยู่บริเวณหน้าถ้ำมณิคูหาบนภูเขาคันธมาทนะ มีลำต้นสูงหนึ่งโยชน์ มีกิ่งก้านสาขาแผ่ออกด้วยรัศมีหนึ่งโยชน์โดยรอบ

ดอกมันทารวะ ดอกไม้สวรรค์ชนิดหนึ่ง คัมภีร์เรียกมันทาระบ้าง มันทารวะบ้าง เกิดจากต้นมันทาระ ไทยนิยมเรียกว่ามณฑารพ มักตกลงมาบูชาพระโพธิสัตว์และพระพุทธเจ้าในวาระสำคัญ มีชื่อทางพฤกษ-ศาสตร์ว่า Erythrina Indica วงศ์ Fabaceae ตรงกับชื่อไทยว่า ทองหลางลาย หรือทองหลางด่าง ชื่อภาษาอังกฤษ คือ Indian coral tree (ต้นปะการังแดง) เนื่องจากดอกมีสีแดงเสนเหมือนประพาฬ เป็นไม้ยืนต้นผลัดใบ สูง 5-10 เมตร กิ่งอ่อนมีหนาม เรือนยอดเป็นพุ่มกลมโปร่ง ใบเป็นใบประกอบแบบขนนก มีใบย่อย 3 ใบ ใบกลางจะโตกว่าสองใบด้านข้าง ออกดอกเป็นช่อยาวประมาณ 30-40 เซนติเมตร รูปดอกถั่วสีแดงเข้ม ผลเป็นฝักยาว 15-30 เซนติเมตร ทองหลางลายกระจายพันธุ์ในเอเชียทั้งเขตร้อนและเขตอบอุ่น เจริญได้ในสภาพดินทุกชนิด

ดอกมันทาระ (ดู ดอกมันทารวะ)

ดอกมัลลิกะ ดอกมะลิลา, ดอกมะลิซ้อน ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Jasminum sambu, Jasminum sambac เป็นมะลิชนิดหนึ่ง ลำต้นเป็นไม้พุ่มกึ่งเลื้อย สูง 15-25 เซนติเมตร ใบออกตรงข้าม รูปไข่ กว้าง 3.5-4.5 เซนติเมตร ยาว 4-7 เซนติเมตร ปลายแหลม โคนมน ก้านใบสั้น มี 3 ใบใน 1 ข้อ ดอกสีขาวกลิ่นหอมแรง ออกเดี่ยวหรือออกเป็นช่อที่ปลายกิ่ง

ดอกยูถิกะ	ดอกพุทธชาด ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Jasminum Auriculatum เป็นไม้ดอกชนิดหนึ่งในกลุ่มสายพันธุ์ของมะลิ เป็นไม้เถากึ่งต้นกึ่งเลื้อย ต้นแตกกิ่งก้านสาขาเป็นออกไป สูง 1-2 เมตร ใบออกเป็นคู่ๆ ตามกิ่ง ใบยาวประมาณ 6 เซนติเมตร สีเขียวสด ดอกช่อออกเป็นช่อตรงส่วนยอดของกิ่ง สีขาวและดกมาก ช่อหนึ่งมีหลายดอกและทยอยผลิบานทุกวัน ดอกติดกันเป็นหลอด ปลายแยกเป็น 5-8 แฉก ดอกบานเต็มที่ประมาณ 1 เซนติเมตร กลิ่นหอมแรง ออกดอกตลอดทั้งปี
ดอกวาตุษการี	ดอกมะลิวัลย์ (ดู ต้นวาตุษการะ)
ดอกวารษิกะ	มะลิ เป็นไม้ดอกชนิดหนึ่งในกลุ่มสายพันธุ์ของมะลิซึ่งมีดอกบานในช่วงฤดูฝน ภาษาอังกฤษเรียกว่า Fragrant jasmines
ดอกวารษิกา	(ดู ดอกวารษิกะ)
ดอกสมันตคนธ์	ดอกไม้สวรรค์ชนิดหนึ่ง มีชื่อเสียงในด้านความหอม ในคัมภีร์บางครั้งเรียกว่าดอกสมันตคันธะ
ดอกสุมนะ	ดอกมะลิชนิดหนึ่ง ชื่อทางวิทยาศาสตร์ *Jasminum grandiflorum* อยู่ในกลุ่มเดียวกันกับมะลิก้านแดง มีชื่อภาษาอังกฤษว่า Spanish jasmine หรือ Royal jasmine เป็นพืชพันธุ์พื้นเมืองในเอเชียใต้ (ดู ดอกนวมาลิกา)
ดอกอติมุกตกะ	(ดู ต้นอติมุกตกะ)
ดอกอินทีวระ	บัวเผื่อน ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Nymphaea Stellata and Cyanea ชื่อวงศ์ Nymphaeaceae เป็นพันธุ์ไม้น้ำคล้ายบัวสาย อายุหลายปี มีเหง้าและไหลอยู่ใต้ดินและส่งใบดอกขึ้นมาบนผิวน้ำ บัวเผื่อนมีดอกให้ชมเกือบตลอดทั้งปี เริ่มบานตอนสายและหุบตอนบ่าย ใบเป็นใบเดียวออกแบบเรียงสลับเป็นกลุ่ม แผ่นใบลอยบนผิวน้ำ ก้านใบสั้นยาวไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับความลึกของน้ำ ปกติยาว 0.5-2 เมตร ดอกเป็นดอกเดี่ยวอยู่เหนือน้ำ มีสีขาวแกมชมพูถึงอ่อนคราม กลิ่นหอมอ่อนๆ
ดาวจิตรา	ดาวตาจระเข้ มี 1 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศใต้ (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวชเยษฐา	ดาวช้างใหญ่ มี 14 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศตะวันตก (ดู ดาวนักษัตร)

ดาวธนิษฐา ดาวไซ มี 4 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศเหนือ (ดู ดาวนักษัตร)

ดาวนักษัตร ดาวฤกษ์ ตามตำราโหราศาสตร์ทั่วไปว่ามี 27 หมู่ ได้แก่

1. อัศวินี (ดาวม้า) มี 7 ดวง
2. ภรณี (ดาวก้อนเส้า) มี 3 ดวง
3. ดาวกฤติกา (ดาวลูกไก่) มี 8 ดวง
4. โรหิณี (ดาวคางหมู) มี 7 ดวง
5. มฤคศิระ (ดาวหัวเนื้อ) มี 3 ดวง
6. อารทรา (ดาวตาสำเภา) มี 1 ดวง
7. ปุนรวสุ หรือปุนัพสุ (ดาวสำเภาทอง) มี 3 ดวง
8. ปุษยะ (ดาวสมอสำเภา) มี 5 ดวง
9. อาศเลษา หรืออศเลษา (ดาวเรือน) มี 5 ดวง
10. มฆา (ดาวงูผู้) มี 5 ดวง
11. ปูรวผาลคุณี หรือบุรพผลคุณี (ดาวงูเมีย) มี 2 ดวง
12. อุตตรผาลคุณี หรืออุตรผลคุณี (ดาวเพดาน) มี 2 ดวง
13. หัสตา หรือหัสตะ (ดาวศอกคู้) มี 5 ดวง
14. จิตรา (ดาวตาจระเข้) มี 1 ดวง
15. สวาติ หรือสวาตี (ดาวช้างพัง) มี 1 ดวง
16. วิศาขา (ดาวคันฉัตร) มี 5 ดวง
17. อนุราธา (ดาวประจำฉัตร) มี 4 ดวง
18. เชยษฐา (ดาวช้างใหญ่) มี 14 ดวง
19. มูลา หรือมูละ (ดาวช้างน้อย) มี 9 ดวง
20. ปูรวาษาฒะ หรือบุรพาษาฒ (ดาวสัปคับช้าง) มี 3 ดวง
21. อุตตราษาฒะ หรืออุตราษาฒ (ดาวแตรงอน) มี 5 ดวง
22. ศรวณา หรือศรวณะ (ดาวหลักชัย) มี 3 ดวง
23. ธนิษฐา (ดาวไซ) มี 4 ดวง
24. ศตภิษา หรือศตภิษัช (ดาวพิมพ์ทอง) มี 4 ดวง
25. ปูรวาภาทราปทา หรือบุรพภัทรบท (ดาวหัวเนื้อทราย) มี 2 ดวง
26. อุตตรภาทรปทา หรืออุตรภัทรบท (ดาวไม้เท้า) มี 2 ดวง
27. เรวตี (ดาวปลาตะเพียน) มี 16 ดวง

แต่ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน เล่ม 3 กล่าวว่าดาวนักษัตรมี 28 หมู่ โดยเพิ่มดาวภิชิหรือดาวอภิชิตแทรกเข้ามาในระหว่างดาวนักษัตรอุตราษาฒะและดาวศรวณา

ดาวปุนรวสุ	ดาวสำเภาทอง มี 3 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศตะวันออก (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวปุษยะ	ดาวสมอสำเภา มี 5 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศตะวันออก (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวโปรษฐปทะ	ดาวโปรษฐปทะแบ่งเป็น 2 คือ ปูรวาภาทราปทะ (ดาวหัวเนื้อทราย) มี 2 ดวง และอุตตรภาทรปทะ (ดาวไม้เท้า) มี 2 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศเหนือ (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวผาลคุณี	ดาวผาลคุณีแบ่งเป็น 2 คือ ปูรวผาลคุณี (ดาวงูเมีย) มี 2 ดวง และอุตตรผาลคุณี (ดาวเพดาน) มี 2 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศใต้ (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวภรณี	ดาวก้อนเส้า มี 3 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศเหนือ (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวภิชิ	ดาวภิชิ บางครั้งเรียกดาวอภิชิต เป็นดาวนักษัตรที่เพิ่มเข้ามาในระหว่างนักษัตรอุตราษาฒะและศรวณา การเพิ่มดาวภิชิเข้ามาจะทำให้ขอบเขตของดาวอุตตราษาฒะและศรวณาลดน้อยลง โดยทั่วไปดาวนักษัตรมีเพียง 27 หมู่ แต่ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานกล่าวเพิ่มดาวภิชิเข้ามาอีกหนึ่งหมู่ จึงทำให้มีดาวนักษัตรนับได้ 28 หมู่ ดาวภิชิไม่มีในตำราโหราศาสตร์ไทยจึงไม่มีชื่อเป็นภาษาไทยเหมือนดาวนักษัตรอื่น (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวมฆา	ดาวงูผู้ มี 5 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศใต้ (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวมฤคะ	ดาวหัวเนื้อ เรียกชื่อเต็มว่ามฤคศิระ มี 3 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศตะวันออก (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวมูละ	ดาวช้างน้อย มี 9 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศตะวันตก (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวเรวตี	ดาวปลาตะเพียน มี 16 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศเหนือ (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวโรหิณี	ดาวคางหมู มี 7 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศตะวันออก (ดู ดาวนักษัตร)
ดาววิศาขา	ดาวคันฉัตร มี 5 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศใต้ (ดู ดาวนักษัตร)

ดาวศตภิษา	ดาวพิมพ์ทอง มี 4 ดวงเป็นดาวนักษัตรประจำทิศเหนือ (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวศรวณา	ดาวหลักชัย มี 3 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศตะวันตก (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวสวาตี	ดาวช้างพัง มี 1 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศใต้ (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวหัสตา	ดาวศอกคู้ มี 5 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศใต้ (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวอนุราธา	ดาวประจำฉัตร มี 4 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศตะวันตก (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวอเศลษะ	ดาวเรือน มี 5 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศตะวันออก (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวอัศวินี	ดาวม้า มี 7 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศเหนือ (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวอารทรา	ดาวตาสำเภา มี 1 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศตะวันออก (ดู ดาวนักษัตร)
ดาวอาษาฒะ	ดาวอาษาฒะแบ่งเป็น 2 คือ ปูรวาษาฒะ (ดาวสัปคับช้าง) มี 3 ดวง และอุตตราษาฒะ (ดาวแตรงอน) มี 5 ดวง เป็นดาวนักษัตรประจำทิศตะวันตก (ดู ดาวนักษัตร)
ดุสิต	สวรรค์ชั้นที่ 4 แห่งสวรรค์ 6 ชั้น มีท้าวสันดุสิตเทวราชปกครอง เป็นที่สถิตของพระโพธิสัตว์ก่อนจุติลงมาสู่มนุษยโลกเพื่อตรัสรู้ในพระชาติสุดท้าย
ตติยฌาน	ฌานที่สาม มีองค์ 2 คือ 1. สุข ความสุข 2. เอกัคคตา ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว ผู้ฝึกฝนปฏิบัติจนได้ตติยฌานสามารถละวิตก (ความตรึก) วิจาร (ความตรอง) และปีติ (ความอิ่มใจ) ได้
ตันกทัมพะ	กระทุ่ม ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Anthocephalus chinensis (Lamk.) ชื่อวงศ์ Rubiaceae เป็นไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ ลำต้นตรงสูงราว 15-30 เมตร เรือนยอดเป็นพุ่มกลม ใบเป็นใบเดี่ยวรูปไข่ ออกเป็นคู่ตรงข้ามกัน ดอกมีสีเหลืองอ่อนออกเป็นช่อกลม กระจุกแน่นตามปลายกิ่ง มีกลิ่นหอม ผลมีลักษณะกลมเป็นผลย่อย ออกเป็นกระจุก เกิดจากวงกลีบรองดอกของแต่ละ

ดอกเชื่อมติดกัน ผลจะสุกราวเดือนสิงหาคม-ตุลาคม แต่ละผลมีเมล็ดขนาดเล็กมากมาย และจะเปลี่ยนเป็นสีเหลืองและสีน้ำตาลเมื่อแก่ ต้นกระทุ่มเป็นไม้ที่เจริญเติบโตเร็ว ขึ้นตามป่าดิบและป่าเบญจพรรณที่ชุ่มชื้นใกล้น้ำ พบในหลายประเทศ เช่น อินเดีย เนปาล บังคลาเทศ ศรีลังกา พม่า จีน อินโดนีเซีย มาเลเซีย ฟิลิปปินส์ และภูมิภาคอินโดจีน

ต้นกปิตถะ

มะขวิด ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Feronia limonia ชื่อวงศ์ Rutaceae มะขวิดเป็นไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่ ลำต้นมีความสูง 6-15 เมตร หรือมากกว่า ลำต้นตรงชะลูด แตกกิ่งบริเวณส่วนปลายของลำต้น ผิวเปลือกลำต้นขรุขระ แตกเป็นสะเก็ดเล็กๆ สีเปลือกต้นโตเต็มที่จะมีสีน้ำตาลอมเทา ออกดอกเป็นช่อ แทงออกบริเวณปลายกิ่งที่ซอกใบ ดอกประกอบด้วยกลีบดอกด้านนอกที่มีสีเหลืองแกมเขียว และก้านเกสรด้านในที่มีเหลืองอมสีแดง ผลมะขวิดถ้าเป็นผลดิบนำมาฝานตากแห้งสำหรับใช้ต้มทำน้ำผลไม้ ผลสุกใช้รับประทานเป็นผลไม้ โดยรับประทานเนื้อด้านในที่มีลักษณะสีเทาดำ เนื้อเป็นทรายแป้ง มีรสหวานและมีกลิ่นหอม

ต้นกรมรทะ

มะนาวไม่รู้โห่ ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Carissa carandas L. ชื่อวงศ์ Apocynaceae เป็นพืชที่มีลักษณะเป็นไม้พุ่มยืนต้นขนาดย่อม สูง 2-3 เมตร ตามกิ่งก้านมีหนามค่อนข้างยาวและแหลม ลักษณะใบเป็นใบเดี่ยวรูปไข่รี ปลายและโคนมน ขอบเรียบ ดอกมีขนาดเล็กมีสีขาวเป็นช่อ กลีบดอกเป็นรูปหอก ผลขนาดเท่าหัวแม่มือ เป็นพวงสีแดงสดแก่สีดำรับประทานได้

ต้นกรรณิการ์

กรรณิการ์ ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Nyctanthes arbor-tristis Linn. ชื่อวงศ์ Oleaceae มีถิ่นกำเนิดดั้งเดิมอยู่ในตอนกลางของประเทศอินเดีย กรรณิการ์เป็นไม้พุ่มกึ่งไม้ยืนต้นขนาดเล็กไม่ผลัดใบ มีเรือนยอดเป็นรูปทรงพีระมิดแคบ ลำต้นสูงประมาณ 3-5 เมตร เปลือกของลำต้นมีลักษณะขรุขระและเป็นสีน้ำตาล กิ่งอ่อนเป็นเหลี่ยมสี่เหลี่ยมและมีขนแข็งสากมือ ลักษณะใบเป็นใบเดี่ยวออกตรงข้ามกัน ใบรูปไข่ ปลายใบแหลม โคนใบมน ออกดอกเป็นช่อตามซอกใบหรือง่ามใบ ก้านช่อดอกยาวประมาณ 1.2-2 เซนติเมตร ในแต่ละช่อดอกจะมีดอกประมาณ 3-7 ดอก ดอกเป็นดอกย่อยสีขาว มีกลิ่นหอม บานในช่วงเย็นและจะร่วงในช่วงเช้าวันรุ่งขึ้น ออกดอกได้ตลอดปีหากมีฝนหรือมีการให้

น้ำอย่างเหมาะสม

ต้นกรีระ	กุ่มบก ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Crateva adansonii DC. ชื่อวงศ์ Capparaceae เป็นไม้ยืนต้นผลัดใบ สูงได้ถึง 20 เมตร แตกกิ่งก้านโปร่ง กิ่งก้านมักคดงอ เปลือกสีน้ำตาลอ่อน ค่อนข้างเรียบหรือมีรอยแตกตามขวาง ใบเป็นใบประกอบแบบนิ้วมือ มีใบย่อย 3 ใบ ออกเรียงสลับ ใบรูปไข่ กว้าง 2-6 เซนติเมตร ยาว 2-10 เซนติเมตร ปลายใบแหลมมีติ่งสั้น ออกดอกเป็นช่อกระจุก ตามซอกใบใกล้ปลายยอด ดอกสีขาวเมื่อแรกบานแล้วเปลี่ยนเป็นสีเหลืองหรือสีชมพู ผลสดรูปทรงกลมขนาด 2-3.5 เซนติเมตร ผิวมีจุดสีน้ำตาลอมแดง เปลือกแข็ง ผลอ่อนมีสีเขียว พอสุกมีสีน้ำตาลแดง พบตามป่าผสมผลัดใบ ป่าเต็งรัง ป่าเบญจพรรณ ออกดอกราวเดือนกุมภาพันธ์ถึงมีนาคม ออกผลราวเดือนกันยายนถึงธันวาคม
ต้นกเรณุ	กะหนานปลิง ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Pterospermum acerifolium ชื่อวงศ์ Malvaceae เป็นพืชมีดอกที่เป็นพืชท้องถิ่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งแต่อินเดียจนถึงพม่า ชื่อสามัญคือ Kanak Champa, Muchakunda หรือ Kamikar Tree เป็นไม้ยืนต้นขนาดใหญ่ นิยมปลูกเพื่อให้ร่มเงา
ต้นกษีรกะ	พิกุล ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Mimusops elengi Linn. ชื่อวงศ์ Sapotaceae ลักษณะทั่วไปเป็นไม้ยืนต้นขนาดกลาง สูง 8-15 เมตร เรือนยอดแน่นทึบ เปลือกต้นสีน้ำตาลเทา มีรอยแตกระแหงตามแนวยาว ลักษณะใบเป็นใบเดี่ยวเรียงเวียนสลับ กว้าง 2-6 เซนติเมตร ยาว 7-15 เซนติเมตร ปลายใบแหลมเป็นติ่ง ขอบใบเป็นคลื่น มีดอกเดี่ยวอยู่รวมกันเป็นกระจุกที่ปลายกิ่งหรือที่ซอกใบ กลีบเลี้ยง 8 กลีบ เรียงซ้อนกัน 2 ชั้น กลีบดอกประมาณ 24 กลีบเรียงซ้อนกัน ดอกมีสีขาว เมื่อใกล้โรยสีเหลืองอมน้ำตาล ดอกบานวันเดียวแล้วร่วง มีกลิ่นหอม ออกดอกตลอดทั้งปี ผลมีสีเหลืองรสหวานอมฝาด ต้นกษีรกะบางครั้งเขียนเป็นกษีริกา
ต้นกัลปพฤกษ์	ต้นไม้สวรรค์ หรือต้นไม้สารพัดนึก จะมีในโลกมนุษย์เฉพาะเวลาที่พระเจ้าจักรพรรดิสังขะและพระศรีอาริย์จะอุบัติในอนาคตกาลเท่านั้น นอกจากนั้นแล้วมีอยู่เฉพาะในสวรรค์ เป็นต้นไม้ที่สามารถบันดาลสิ่งต่างๆ ที่เทวดาปรารถนาได้ คนในยุคพระศรีอาริย์หรือเทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เมื่ออยากได้สิ่งใดก็ไปสอยเอาจากต้นไม้นั้น กัลปพฤกษ์มีชื่อทางวิทยาศาสตร์ว่า Cassia

bakeriana ชื่อวงศ์ Fabaceae เป็นไม้ยืนต้นขนาดกลาง มีความสูงประมาณ 10-15 เมตร เปลือกนอกสีเทา ลำต้นมีรอยเป็นเส้นเล็กน้อยแตกกิ่งก้านพุ่งสู่ด้านบนไม่ค่อยเป็นระเบียบ พุ่มใบแบนกว้าง ออกดอกเป็นช่อตามกิ่งก้าน มีกลิ่นหอม ดอกมีสีชมพูอ่อนออกเป็นช่อระหว่างทิ้งใบหรือผลิใบใหม่

ต้นการี ต้นไม้ดอกชนิดหนึ่ง ไม่สามารถระบุได้

ต้นกาวาระ กะเพราควาย หรือยี่หร่า ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Ocimum gratissimum เป็นพืชในวงศ์กะเพรา ใบมีกลิ่นหอมถึงฉุนจัด มีแหล่งกำเนิดในเอเชียใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เรียกตามถิ่นว่า Indian tree basil สำหรับสายพันธุ์อินเดีย และเรียกว่า South-East Asian tree basil สำหรับสายพันธุ์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ต้นกิงศุกะ ทองกวาว ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Butea monosperma (Lam.) Taub. ชื่อวงศ์ Fabaceae เป็นต้นไม้ขนาดกลาง สูง 8-15 เมตร ลำต้นส่วนมากจะคดงอและแตกกิ่งต่ำ เปลือกมีสีเทาคล้ำแตกระแหงเป็นร่องตื้นๆ ใบเป็นใบประกอบที่ออกจากจุดปลายก้านเดียวกัน 3 ใบ ติดเรียงเวียนสลับแน่นบริเวณปลายกิ่ง ใบย่อยรูปป้อม โคนเบี้ยว ปลายมน ดอกสีแสดที่เป็นสีเหลืองหายาก ลักษณะเป็นดอกถั่วขนาดใหญ่มี 5 กลีบ โคนก้านเชื่อมติดกันเป็นหลอด ผลเป็นฝักแบน กว้างประมาณ 3.5 เซนติเมตร ยาวถึง 14 เซนติเมตร มีขนคลุมแน่น ภายในมีเมล็ดแบนๆ มีเมล็ดเดียว พบขึ้นกระจายทั่วไปตามที่ราบลุ่มในป่าเบญจพรรณ

ต้นกุรวกะ อังกาบหนู ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Barleria prionitis ชื่อวงศ์ Acanthaceae เป็นพืชในวงศ์เหงือกปลาหมอ เป็นพืชท้องถิ่นในประเทศอินเดียและเป็นพืชสมุนไพรในตำรับยาอายุรเวท ต้นกุรวกะบางครั้งเขียนเป็นต้นกุลวกะ

ต้นกุลวกะ (ดู ต้นกุรวกะ)

ต้นกุลัตถะ ถั่วฝักยาว ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Vigna unguiculata subsp. Sesquipedalis ลำต้นเป็นเถาเลื้อย เถาแข็งและเหนียว คล้ายกับถั่วพู แต่มีอายุเพียงปีเดียวหรือฤดูเดียว เถาสีเขียวอ่อน ลำต้นม้วนพันสิ่งยึดเกาะได้ดี ใบเป็นใบประกอบแบบฝ่ามือ มี 3 ใบย่อย รูปสามเหลี่ยมยาว 6-10 เซนติเมตร มีดอกเป็นช่อออกตามซอกใบ กลีบดอกสีขาวหรือน้ำเงินอ่อน มีฝักกลม ฝักของถั่วฝักยาวใช้รับประทานทั้งดิบและสุก แต่เหมาะที่จะรับประทานเมื่อยังอ่อน

ต้นเกตกะ	ต้นเกด ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Manilkarahexandra (Roxb.) Dubard วงศ์ Sapotaceae มีถิ่นกำเนิดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ สูงราว 12-25 เมตร เรือนยอดเป็นพุ่ม ลำต้นเปลาตรง เปลือกสีเทา เมื่อแก่จะแตกเป็นสะเก็ดสีดำ เนื้อไม้สีน้ำตาลแดง กิ่งมีลักษณะคดงอเหมือนข้อศอก เมื่อต้นยังเล็กกิ่งมีลักษณะคล้ายหนามยาว ใบเป็นใบเดี่ยวขอบใบเรียบ แผ่นใบหนา ด้านบนมีสีเขียวเข้มเป็นมัน ส่วนด้านล่างมีสีขาวนวล ออกเวียนสลับเป็นกลุ่มตามปลายกิ่ง ดอกมีขนาดเล็กสีเหลืองอ่อน ออกเป็นกระจุกตามซอกใบ มีกลิ่นหอมอ่อนๆ ส่วนผลเป็นรูปกลมรี เส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 1 เซนติเมตร ผลดิบมีสีเขียว เมื่อสุกจะมีสีเหลืองหรือเหลืองอมส้ม เนื้อนุ่มหอมหวานรับประทานได้
ต้นโกวิทาระ	เสี้ยวดอกขาว ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Bauhinia variegata ชื่อวงศ์ Caesalpiniaceae เป็นไม้ยืนต้นผลัดใบ ขึ้นตามป่าเบญจพรรณ สูงได้ถึง 15 เมตร ใบเป็นใบเดี่ยวออกสลับ แผ่นใบรูปไข่กว้างถึงค่อนข้างกลม ลักษณะเป็น 2 พู เส้นผ่าศูนย์กลาง 6-18 เซนติเมตร ดอกสีขาวกลีบตั้ง มีเส้นริ้วในสีเหลืองแดงชัดเจน กลีบดอกมี 5 กลีบ ดอกมีกลิ่นหอมออกเป็นช่อสั้นตามกิ่งและจำนวนดอกน้อย
ต้นจันทน์	จันทน์ขาว ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Santalum album L. ชื่อวงศ์ Santa laceae เป็นไม้ต้นขนาดเล็ก สูงราว 6-10 เมตร ไม่ผลัดใบ เปลือกต้นเรียบสีน้ำตาลอมเทา ใบเป็นใบเดี่ยว ออกตรงกันข้าม ไม่มีหูใบ แผ่นใบรูปไข่เรียวยาวราว 3-7 เซนติเมตร ดอกออกเป็นช่อสั้นที่ปลายกิ่ง กลีบดอกติดกัน เมื่อบานใหม่ๆ เป็นสีฟางข้าวนานเข้าจะเปลี่ยนเป็นสีแดงอมม่วง ผลกลมขนาดเท่าเมล็ดถั่ว แก่จัดสีเกือบดำ ภายในมีเมล็ดเพียงอย่างเดียว พืชชนิดนี้ปลูกมากทางตอนใต้ของอินเดียตั้งแต่ไมซอร์ถึงมัทราส ไม้จันทน์ชาวฮินดูใช้ประโยชน์หลากหลายมีทั้งใช้เป็นสมุนไพรบำรุงประสาท บดเป็นผงผสมยาทาแก้ผื่นคันเรื้อรัง เมื่อนำมากลั่นด้วยไอน้ำจะได้น้ำมันจันทน์ขาวสีเหลืองอ่อน มีกลิ่นหอม ใช้ผสมในเครื่องหอม เนื้อไม้ใช้แกะสลักหรือทำของใช้ต่างๆ ได้
ต้นจัมปกะ	จำปา ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Michelia champaca Linn. ชื่อวงศ์ Magnoliaceae เป็นไม้ต้นขนาดกลาง ลำต้นสูงประมาณ 20 ฟุต มีสีน้ำตาลปนขาวเล็กน้อย กิ่งเปราะ ใบสีเขียวใหญ่เป็นมัน ดอก

เริ่มแย้มมีกลิ่นหอมยามพลบค่ำ จำปาออกดอกเกือบตลอดปี แต่จะมีมากในช่วงต้นฤดูฝน ลักษณะเป็นดอกเดี่ยวสีเหลืองอมส้ม ออกตามซอกใบใกล้ปลายกิ่ง ดอกตั้งขึ้น ดอกตูมรูปกระสวย มีแผ่นสีเขียวคลุมอยู่ และจะหลุดไปเมื่อดอกบาน

ต้นตมาละ — อบเชย ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Cinnamomum ชื่อวงศ์ Lauraceae พืชวงศ์นี้มีทั้งหมด 17 สกุล มีมากกว่า 300 ชนิดทั่วโลก พบกระจายทั่วไปในประเทศอินเดีย ศรีลังกา เนปาล พม่าตอนบน และประเทศใกล้เคียง จัดเป็นพืชยืนต้นไม่ผลัดใบ เปลือกลำต้นเป็นสีเทาและหนา กิ่งขนานกับพื้นและตั้งชันขึ้น ใบเป็นใบเดี่ยว ออกเรียงสลับกันตามลำต้น ลักษณะใบเป็นรูปไข่หรือรูปหอก ปลายใบแหลม โคนใบแหลม ส่วนขอบใบเรียบ ใบค่อนข้างหนา ผิวใบเรียบเป็นมันสีเขียมเข้ม ออกดอกเป็นช่อตามปลายกิ่ง ดอกมีขนาดเล็กเป็นสีเหลืองและมีกลิ่นหอม ผลเป็นสีดำมีลักษณะคล้ายรูปไข่ ผิวเปลือกเรียบบาง ทุกส่วนของลำต้น ทั้งใบ ดอก และรากมีกลิ่นหอม สามารถนำมาสกัดเป็นน้ำมันหอมระเหย และใช้ประโยชน์หลายด้าน

ต้นตาลีสะ — ตะขบป่า ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Flacourtia indica ชื่อวงศ์ Salicaceae เป็นไม้พุ่มขนาดเล็ก ลำต้นคดงอ เปลือกสีน้ำตาลอ่อน มีหนาม ผิวใบเรียบหรือมีขนกระจาย ดอกออกเป็นช่อขนาดเล็ก สีขาว มีขนปกคลุม โคนกลีบดอกเชื่อมติดกันแยกออกตอนปลาย เกสรตัวผู้จำนวนมากสีขาว มีผลกลม เมื่ออ่อนสีเขียว สุกแล้วเป็นสีแดงสด รสเปรี้ยว ผลและเนื้อไม้มีฤทธิ์เป็นยาถ่าย พยาธิ ใบใช้แก้งูกัด เปลือกไม้รักษาโรคผิวหนังได้ พืชชนิดนี้พบกระจายทั่วไปในทวีปเอเชียและแอฟริกา

ต้นตินทุกะ — ตะโก ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Diospyros rhodocalyx Kurz ชื่อวงศ์ Ebenaceae ภาษาอังกฤษเรียกว่า Ebony tree เป็นไม้ยืนต้นเนื้อเหนียวขนาดกลาง ต้นมีลักษณะเป็นทรงพุ่ม ขึ้นตามป่าเขาทั่วไปสูงได้ถึง 15 เมตร ลำต้นเป็นสีดำมีเปลือกหนา ออกใบเดี่ยวสีเขียวเรียงสลับกัน ลักษณะใบคล้ายรูปไข่ ปลายใบแหลมโค้งเว้า ขอบใบเรียบและกว้างประมาณ 7 เซนติเมตร ออกดอกเป็นช่อตามก้านใบ มีผลกลมติดขนน้ำตาลแดงด้านในมียางมาก รสชาติจะออกฝาด

ต้นติลกะ — งา ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Sesamum indicum Linn ชื่อวงศ์ Pedaliaceae เป็นพืชล้มลุก ผลเป็นฝัก มีเมล็ดเล็กๆ สีขาว สีดำ

	และสีแดง เมล็ดงาเป็นอาหาร เครื่องเทศ และบีบเอาน้ำมันได้ กลิ่นและรสของเมล็ดงาคล้ายกับถั่ว องค์ประกอบสำคัญในเมล็ด คือน้ำมัน ซึ่งมีอยู่ประมาณ 44-60 เปอร์เซ็นต์ ต้นงามีความสูง ระหว่าง 0.50-2.5 เมตร
ต้นทมนกะ	โกศจุฬาลัมพา ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Artemisia annua ชื่อวงศ์ Compositae เป็นพืชในวงศ์ทานตะวัน เป็นพืชล้มลุก อายุปีเดียว ทั้งต้นมีกลิ่นแรง มีขนประปราย เมื่อแก่หลุดร่วงไป ใบมีต่อมน้ำมัน ดอกช่อสีเหลืองหรือเหลืองเข้ม มีตำนานเล่าไว้ในสกันทปุราณะว่าอสูรตนหนึ่งอาศัยอยู่ในมหาสมุทรมีนิสัยเกเรโหดร้ายรบกวนชาวโลกจนร้อนถึงพระวิษณุต้องอวตารลงมาปราบในเรื่องมัตสยาวตาร พระวิษณุได้จับร่างของเขาโยนขึ้นไปบนบก เพราะได้สัมผัสกับพระเป็นเจ้าร่างของอสูรตนนั้นจึงกลายเป็นต้นไม้ที่มีกลิ่นหอมซึ่งเป็นที่รู้จักต่อมาว่าต้นทมนกะ ตำรายาไทยใช้แก้หืด แก้ไอ ขับเหงื่อ ตำรายาจีนใช้แก้ไข้อันเนื่องจากวัณโรค
ต้นนีปะ	ประดู่ ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Pterocarpus marcrocarpus ชื่อวงศ์ Leguminosae เป็นไม้ผลัดใบขนาดใหญ่และเป็นไม้พื้นเมืองในอินเดียตะวันออกเฉียงเหนือ พม่า ลาว และเวียดนาม ลำต้นสูง 15-30 เมตร หุ้มด้วยเปลือกหนาสีน้ำตาลซึ่งแตกสะเก็ดเป็นร่องลึก มีน้ำยางมาก เรือนยอดเป็นพุ่มกลมทึบ ดอกมีสีเหลืองกลิ่นหอม มีกลิ่นคล้ายดอกซ่อนกลิ่น ออกเป็นช่อยาว 10-20 เซนติเมตรตามง่ามใบ ประดู่มีเนื้อไม้สีแดงอมเหลือง เนื้อไม้ละเอียดปานกลาง มีลวดลายสวยงาม แก่นสีแดงคล้ำใช้ย้อมผ้า เปลือกให้น้ำฝาดใช้ฟอกหนัง
ต้นปริยังคุ	ประยงค์ ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Aglaia odorata Lour. ชื่อวงศ์ Meliaceae เป็นพืชสกุลเดียวกันกับลางสาด ลองกอง จัดเป็นไม้พุ่มกึ่งไม้ยืนต้นขนาดเล็ก ทรงพุ่มทึบค่อนข้างกลม มีความสูงของต้นประมาณ 2-3 เมตรและสูงไม่เกิน 5 เมตร ลำต้นแตกกิ่งก้านตั้งแต่โคนต้น เปลือกลำต้นเรียบเป็นสีเทา ใบมีสีเขียวเข้มหนา มีใบย่อย 5 ใบ ใบรูปร่างโค้งมนปลายแหลม ออกดอกเป็นช่อ ดอกขนาดเล็กรูปร่างเป็นเม็ดกลมๆ มี 20-30 ดอกต่อช่อ ดอกมีสีเหลือง มีถิ่นกำเนิดในประเทศแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และพบได้ทั่วไปตามป่าเบญจพรรณ

ต้นปาฏละ แคหางค่าง ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Bignoniaceae ชื่อวงศ์ Bignoniaceae อยู่ในวงศ์ไม้ปีบ เป็นวงศ์ของไม้เลื้อยหรือไม้ต้นเนื้อแข็ง ใบเป็นใบเดี่ยวหรือใบประกอบ มีเส้นใบออกจากสองข้างของเส้นกลาง ใบเป็นแบบขนนก ดอกใหญ่และบานเด่นชัด มีกลีบเลี้ยงเชื่อมติดกัน กลีบดอกเชื่อมติดกัน ผลเป็นแบบผลแห้งแข็งและผิวเรียบ เมล็ดมีปีกและมีจำนวนมาก

ต้นปาริชาตกะ ต้นไม้สวรรค์ มีชื่อเรียกหลากหลาย เช่น ปาริชาตะ ปาริชาตกะ ปาริยาตรกะ เป็นต้นไม้ที่เป็นสัญลักษณ์ของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีชื่อทางวิทยาศาสตร์ว่า Erythrinavariegata L. ภาษาอังกฤษเรียกว่า Tiger's Claw หรือ Indian Coral Tree คนไทยเรียกว่าต้นทองหลาง มีลักษณะคล้ายกับต้นมันทาระแต่ใบไม่เหมือนกัน เป็นไม้ยืนต้นผลัดใบอยู่ในวงศ์ถั่ว ชื่อวงศ์ Leguminosae หรือ Fabaceae ดอกมีลักษณะเป็นช่อสีแดงเข้ม ในพระไตรปิฎกระบุว่า เมื่อต้นปาริชาตะในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์บานเต็มที่แล้ว เทวดาชั้นดาวดึงส์ต่างพากันดีใจ เอิบอิ่มพรั่งพร้อมด้วยกามคุณ 5 บำรุงบำเรออยู่ตลอดระยะ 5 เดือนทิพย์ ณ ใต้ต้นปาริชาตะซึ่งเมื่อบานเต็มที่แล้ว แผ่รัศมีไปได้ 50 โยชน์ในบริเวณรอบๆ และจะส่งกลิ่นตามลมไปได้ 100 โยชน์

ต้นปาริยาตรกะ (ดู ต้นปาริชาตกะ)

ต้นปาเลวตะ มะพลับ ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Diospyros malabarica (Desr.) ชื่อวงศ์ Ebenaceae เป็นไม้ยืนต้นขนาดกลางใบเดี่ยว อยู่ในวงศ์เดียวกันกับต้นตะโก ต้นมะพลับมีดอกขนาดเล็กและมีผลที่ค่อนข้างกลม ผลสุกมีรสหวานอมฝาด ต้นมะพลับนอกจากมีผลที่กินได้แล้วยังมีคุณค่าทางสมุนไพรด้วย

ต้นปิปปละ ต้นมะเดื่อ ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Ficus racemosa L. ชื่อวงศ์ Moraceae มีถิ่นกำเนิดครอบคลุมในเขตร้อนของทวีปเอเชียตั้งแต่ประเทศอินเดียไปจนถึงประเทศจีน โดยจัดเป็นไม้ยืนต้นขนาดกลาง ทรงพุ่มกว้าง ใบหนาทึบ ลำต้นสูงประมาณ 5-20 เมตร ลำต้นเกลี้ยง เปลือกต้นเป็นสีน้ำตาลหรือน้ำตาลปนเทา กิ่งอ่อนเป็นสีเขียว ส่วนกิ่งแก่เป็นสีน้ำตาลเกลี้ยง ลักษณะใบจะเป็นใบเดี่ยวออกเรียงสลับตามกิ่ง ใบเป็นรูปทรงรีหรือรูปหอกโคนใบมนหรือกลม ปลายใบแหลม ผิวใบเกลี้ยง ขอบใบเรียบ มีเส้นแขนงในใบ 6-8 คู่ และก้านยาวประมาณ 6-10 เซนติเมตร ออกดอกเป็นช่อยาวตามกิ่ง แต่ละช่อมีดอกย่อยขนาดเล็กเป็น

กลุ่ม ดอกช่อจะเกิดภายในฐานรองดอกที่มีรูปร่างคล้ายผล ดอกมีสีขาวอมชมพู ผลมะเดื่อมีลักษณะทรงกลมแป้นหรือรูปไข่ ผลจะเกาะกลุ่มอยู่ตามต้นและตามกิ่ง ห้อยเป็นระย้าสวยงาม ผลอ่อนเป็นสีเขียว เมื่อสุกแล้วจะเป็นสีแดงม่วง มีรสฝาดอมหวาน สามารถรับประทานได้ ดอกและผลจะออกตลอดปี

ต้นปิยาละ — มะม่วงหัวแมงวัน ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Buchanania cochinchinensis (Lour.) ชื่อวงศ์ Anacardiaceae เป็นพืชในวงศ์มะม่วง เป็นไม้ยืนต้นที่ลำต้นสูง 8-20 เมตร ขนาดโตวัดรอบได้ประมาณ 60-100 เซนติเมตร ลำต้นมีลักษณะเปลาตรง เรือนยอดเป็นพุ่มทึบ ตามก้านและกิ่งอ่อนมีขนยาวสีน้ำตาลแดงทั่วไป เปลือกต้นแตกเป็นร่องหรือเป็นสะเก็ดยาวๆ ตามลำต้น มีสีเทาแก่หรือสีดำ เปลือกด้านในเป็นสีแดงเลือดหมู เมื่อถากเปลือกในจะมีน้ำยางสีน้ำตาลไหลซึมออกมา เมื่อถากทิ้งไว้จะมียางสีดำ ทำให้ผิวหนังพุพองได้ พบขึ้นทั่วไปตามป่าเบญจพรรณ ป่าชายหาด และป่าเต็งรัง ที่ความสูงจากระดับน้ำทะเล 50-300 เมตร ออกดอกเป็นช่อแขนงที่ปลายกิ่ง ในแต่ละช่อประกอบไปด้วยดอกย่อยสีขาวหรือสีเหลืองอ่อนขนาดเล็กจำนวนมาก ผลมีลักษณะค่อนข้างกลมและแบนเล็กน้อย ผลอ่อนมีสีเขียวอมม่วงมีขนขึ้นปกคลุม เมื่อแก่จะเป็นสีดำมีขนเหลืออยู่ประปราย ผลมีขนาดเล็กยาวประมาณ 1-1.5 เซนติเมตร

ต้นภวยะ — มะตาด หรือแอปเปิลมอญ ชื่อทางวิทยาศาสตร์ว่า Dillenia indica Linn. ชื่อวงศ์ Dilleniaceae เป็นพืชที่เติบโตได้ดีในป่าดิบชื้น หรือป่าฝนเขตร้อนใกล้แม่น้ำ ป่าพรุ การกระจายตัวของต้นมะตาดมีอยู่ในประเทศต่างๆ ได้แก่ อินเดีย ศรีลังกา พม่า ยูนนาน คาบสมุทรมะลายู ลาว เวียดนาม กัมพูชา ชวา มะตาดเป็นไม้พุ่มขนาดใหญ่หรือไม้ยืนต้นขนาดเล็กถึงขนาดกลาง สูงได้ถึง 15 เมตร เป็นไม้ไม่ผลัดใบ ใบยาว 15-36 เซนติเมตร เส้นใบเห็นเด่นชัด ดอกมีขนาดใหญ่มีเส้นผ่าศูนย์กลาง 15-20 เซนติเมตร มีกลีบดอก 5 กลีบ สีขาว มีเกสรตัวผู้สีเหลือง มีผลกลมขนาดใหญ่สีเหลืองแกมเขียว สามารถรับประทานได้

ต้นมโรตกะ — มะกอก หรือมะกอกป่า ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Spondias pinnata (L.f.) Kurz ชื่อวงศ์ Amcardiaceae เป็นพืชที่มีถิ่นกำเนิดในทวีปเอเชีย ตั้งแต่อินเดีย มาเลเซียจนถึงอินโดนีเซีย เป็นไม้ยืนต้นขนาดกลาง สูงถึง 25 เมตร ลำต้นและกิ่งก้านเลี้ยงไม่มีขน

	เปลือกเรียบสีเทาแตกเป็นร่องเล็กน้อย เปลือกข้างในมีริ้วสีชมพูสลับขาว ใบประกอบมีใบย่อย 3-5 คู่ ปลายสุดเป็นใบเดี่ยว ลักษณะใบรูปหอก ออกดอกเป็นช่อสีขาวตามปลายกิ่ง แต่ละดอกมีขนาดเล็ก มี 5 กลีบ ผลสดมีเนื้อฉ่ำน้ำ ลักษณะรูปไข่หรือรูปรี เมื่อสุกผลสีเหลืองหม่น มีรอยแต้มสีน้ำตาลทั่วผล ให้ผลตลอดปี พบได้ในป่าเบญจพรรณและป่าแดงทั่วไป ยอดอ่อนและใบใช้รับประทานเป็นผักรสเปรี้ยว ผลรสเปรี้ยวหวานเย็น ผลสุกใช้ปรุงรสเปรี้ยวในอาหาร
ต้นมุจิลินทกะ	จิก ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Barringtonia Acutangula ชื่อวงศ์ Lecythidaceag ชื่อสามัญ Indian Oak บาลีเรียกว่ามุจจลินท์ เป็นไม้ยืนต้นขนาดกลาง สูง 6-8 เมตร ชอบขึ้นริมน้ำ ลำต้นเป็นปุ่มปมและเป็นพู ผลัดใบ ลักษณะใบรูปรี กว้าง 3-8 เซนติเมตร ยาว 6-16 เซนติเมตร ปลายใบทู่ โคนใบสอบ ดอกสีชมพูแกมแดง ออกเป็นช่อห้อยลงจากปลายกิ่งยาวประมาณ 30 เซนติเมตร พบได้ทั่วไปในภูมิภาคตะวันออกเฉียงใต้ ได้แก่ อินเดีย ลังกา พม่า ไทย เป็นต้น ต้นมุจิลินทกะบางครั้งเขียนเป็นมุจิลินทะ
ต้นมุจิลินทะ	(ดู มุจิลินทกะ)
ต้นยาตรกะ	ต้นไม้สวรรค์ เรียกชื่อเต็มว่าต้นปาริยาตรกะ ซึ่งไทยหมายถึงต้นทองหลาง (ดู ต้นปาริชาตกะ)
ต้นโลธระ	เหมือดหอม ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Symplocos racemosa ชื่อวงศ์ Symplocaceae ชื่อสามัญ Lode tree เป็นต้นไม้ขนาดเล็ก มีความสูง 6-10 เมตร ลักษณะใบเป็นรูปไข่ ดอกสีขาวขนาดเล็ก เป็นพืชสมุนไพรที่ใช้ในการรักษาโรคท้องร่วง พบการใช้ประโยชน์ในตำราอายุรเวทของอินเดีย เช่น จรกสังหิตา
ต้นวกุละ	พิกุล ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Mimusops elengi ชื่อวงศ์ Sapotaceae เป็นไม้ยืนต้น มีถิ่นกำเนิดในประเทศอินเดีย ศรีลังกา ไทย พม่า อินโดจีนและหมู่เกาะอันดามัน ลำต้นเปลือกสีเทาอมน้ำตาล มักมีรอยแตกตามยาว มีดอกหอม สีขาว ลักษณะใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียนสลับ รูปไข่หรือรูปใบหอก ปลายแหลมหรือเป็นติ่งสั้น โคนมน ขอบเป็นคลื่น มีดอกเดี่ยวหรือเป็นกระจุก ออกตามซอกใบใกล้ปลายกิ่ง ดอกสีขาวถึงสีขาวนวล กลีบดอก 24 กลีบ โคนกลีบเชื่อมติดกัน ดอกมีกลิ่นหอม ออกดอกตลอดทั้งปี ลักษณะผลเป็นรูปไข่ ผลสุกสีแดง เนื้อเหลือง รสหวาน มีเมล็ดแข็ง

ต้นวาตุษการะ	มะลิวัลย์ ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Jasminum adenophyllum Wall. ex C.B. Clarke, ชื่อวงศ์ Oleaceae ชื่อสามัญ Scented star jasmine เป็นพืชไม้เลื้อยไม้ดอก เถาขนาดเล็ก มีดอกเป็นสีขาว ออกดอกตลอดทั้งปี
ต้นวิภีตกะ	สมอพิเภก ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Terminalia bellirica ชื่อวงศ์ Combretaceae เป็นไม้ยืนต้น เปลือกต้นสีน้ำตาลอมแดง มีรอยแตกขนาดเล็ก บางและหลุดร่อนง่าย เปลือกชั้นในสีเหลือง ใบเป็นใบเดี่ยว ดอกเป็นดอกช่อโดยก้านดอกย่อยสั้นมากจนติดกับก้านดอกหลัก ช่อดอกชี้ขึ้นมีขนาดเล็ก สีเหลืองหรือเหลืองอมเขียว กลีบเลี้ยงมี 5 กลีบเชื่อมติดกัน ฐานรองดอกเป็นรูปถ้วย มีผลเดี่ยวทรงกลมรี สีเขียวหรือเขียวอมเหลือง ผิวเกลี้ยง เนื้อแข็งติดเมล็ด ผลรับประทานได้ ผลดิบรสเปรี้ยว ใช้เป็นยาระบาย แก้ไข้ ผลสุกมีรสฝาด เป็นยาฝาดสมาน บำรุงธาตุ แก้ไข้ ทำให้เจริญอาหาร ใบใช้รักษาแผลติดเชื้อ เปลือกต้นต้มน้ำดื่ม มีฤทธิ์เป็นยาขับปัสสาวะ
ต้นวิลวารุ	มะตูม ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Aegle marmelos ชื่อวงศ์ Rutaceae เป็นไม้ผลยืนต้นพื้นเมืองของอนุทวีปอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ลำต้นมีความสูง 18 เมตร เปลือกลำต้นมีสีเทาเรียบเป็นร่องตื้น เนื้อไม้แข็ง มีสีขาวแกมเหลือง และมีกลิ่นหอม โคนต้นและกิ่งก้านมีหนามแหลม ยาว แข็ง ออกเดี่ยวหรือเป็นคู่ตามกิ่ง ใบประกอบแบบขนนก ใบย่อยรูปไข่หรือรูปหอกมี 3 ใบ มองดูคล้ายตรีศูลของพระศิวะ ดอกสีขาวหรือขาวอมเขียวมีกลิ่นหอม ผลมีเปลือกแข็งเรียบและมีเส้นผ่านศูนย์กลาง 5-15 เซนติเมตร ผลมะตูมรับประทานได้ทั้งแบบสดและแบบแห้ง ผลแก่แต่เปลือกยังนิ่มนำมาฝานทำเป็นมะตูมเชื่อมหรือนำไปเป็นส่วนผสมของขนมอื่นอีกหลายอย่าง มะตูมสุกเนื้อเละใช้รับประทานเป็นผลไม้ และใช้เป็นยารักษาอาการท้องร่วง โรคลำไส้ ไข้หวัดธรรมดา และใช้รักษาอาการท้องผูกเรื้อรังได้
ต้นโศภาญชนะ	มะรุม ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Moringa oleifera Lamarck ชื่อวงศ์ Moringaceae เป็นไม้ยืนต้นที่มีถิ่นกำเนิดอยู่ในแถบเทือกเขาหิมาลัย เช่น อินเดีย เนปาล ปากีสถาน บังกลาเทศ รวมถึงประเทศในเขตอบอุ่นและเขตร้อน มะรุมเป็นพืชที่ใช้ประโยชน์ได้หลากหลาย ทั้งใบ ดอก ราก สามารถรับประทานได้

ต้นสันตานะ	สันตานะ ไม่มีรายละเอียดมากนัก พจนานุกรมว่า อาจเป็นต้นพืชที่เรียกว่า Rhododendron Arboreum ซึ่งหมายถึง ต้นคำแดง หรือต้นกุหลาบพันปีที่มักขึ้นในแถบเทือกเขาหิมาลัย แต่หมู่นักปราชญ์ภาษาบาลีในประเทศไทยมักแปลว่า ต้นซึก หรือต้นจามจุรี
ต้นหริจันทน์	ต้นจันทน์เหลือง ภาษาอังกฤษเรียกว่า Yellow sandal เป็นไม้จันทน์พันธุ์หนึ่งที่มีกลิ่นหอม มีประโยชน์ใช้ทำยาและทำผงทากายในลักษณะเป็นเครื่องหอม
ต้นอติมุกตกะ	โนรา ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Hiptage benghalensis ชื่อวงศ์ Malpighiaceae เป็นพืชในสกุลโนรา ลักษณะเป็นไม้พุ่มกึ่งเลื้อยไม่ผลัดใบ อายุหลายปี ใบเป็นใบเดี่ยวรูปไข่ ปลายใบเรียวแหลม โคนมน ขอบใบเป็นคลื่น แผ่นใบหนาและเหนียว ก้านใบยาว 1-2 เซนติเมตร ดอกออกเป็นช่อที่ปลายยอด ดอกย่อยมี 10-30 ดอก กลีบเลี้ยงสีเขียวปลายแหลมเจือสีชมพู กลีบดอกสีขาวหรือชมพูอ่อน 5 กลีบ โคนสีเหลือง ปลายแตกออกเป็นครุย มีกลิ่นหอม ทยอยบาน 3-4 วัน ออกดอกเดือนธันวาคมถึงกุมภาพันธ์ ผลเป็นผลแห้งสีน้ำตาล มีปีก 3 อันประกบกัน เมื่อร่วงปลิวไปตามลม โนรามีถิ่นกำเนิดในอินเดีย เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และฟิลิปปินส์ นิยมปลูกเป็นไม้ประดับเนื่องจากดอกมีกลิ่นหอม ใบและเปลือกต้นมีสรรพคุณเป็นยาแก้ไอ แก้อักเสบ รักษาโรคผิวหนัง
ต้นอักโษฑะ	มะม่วงหิมพานต์ ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Anacardium occidentale L. ชื่อวงศ์ Anacardiaceae เป็นไม้ยืนต้นขนาดกลาง เมื่อโตเต็มที่จะมีความสูงโดยเฉลี่ย 6-12 เมตร ลำต้นเนื้อไม้แข็ง มีกิ่งแขนงแตกออกเป็นพุ่มแน่นทรงกลมถึงกระจาย เปลือกหนาผิวเรียบมีสีน้ำตาลเทา ใบเป็นใบเดี่ยวเรียงเวียน ใบหนาเกลี้ยง คล้ายรูปไข่กลับหัวถึงรูปรีกว้าง ปลายใบกลม โคนใบแหลม เนื้อใบมีกลิ่นหอม ออกดอกเป็นช่อกระจาย มีสีขาวหรือสีเหลืองนวล และจะเปลี่ยนไปเป็นสีชมพู ช่อดอกแต่ละช่อประกอบด้วยดอกย่อยจำนวนมาก เมื่อดอกร่วงจะติดผลคล้ายผลชมพู่หรือลูกแพร์ ผลเป็นพวงห้อยลงมา ขนาดผลยาวประมาณ 5-6 เซนติเมตร เนื้อผลฉ่ำน้ำมีกลิ่นหอม ผลอ่อนมีสีเขียวหรือเหลืองอมชมพู แต่เมื่อผลสุกจะเปลี่ยนเป็นสีเหลืองหรือสีส้มแดง ที่ปลายผลมีเมล็ดอยู่ 1 เมล็ด มีลักษณะคล้ายรูปไต เปลือกนอกแข็งและยาว

ประมาณ 2-4 เซนติเมตร สีน้ำตาลอมเทา เม็ดมะม่วงหิมพานต์มีประโยชน์ต่อร่างกายและมีสรรพคุณทางยาด้วย

ต้นอัศวกรรณะ — สาละ ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Shorea robusta ชื่อวงศ์ Dipterocarpaceae มีใบใหญ่เหมือนหูม้าจึงเรียกว่าอัศวกรรณะ เป็นไม้เนื้อแข็งที่มีความสำคัญในทางเศรษฐกิจ มีประโยชน์ใช้ในการก่อสร้างอาคารบ้านเรือน ทำกรอบประตู หน้าต่าง หรือทำโต๊ะเก้าอี้ ใบของสาละชาวอินเดียทางเหนือนิยมนำมาใช้ทำเป็นจานใบไม้และชามใบไม้แห้ง หลังจากใช้แล้วสามารถนำไปย่อยเป็นอาหารสัตว์หรือทำเป็นปุ๋ยธรรมชาติได้

ต้นอัศวัตถะ — โพ หรือโพธิ์ ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Ficus religiosa ชื่อวงศ์ Moraceae อยู่ในกลุ่มไทร หรือมะเดื่อ เป็นพืชพื้นเมืองของอินเดีย เนปาล ศรีลังกา ตะวันตกเฉียงใต้ของจีนและอินโดจีน ลักษณะเป็นต้นไม้ขนาดใหญ่ผลัดใบในฤดูร้อน สูงได้ถึง 30 เมตร ลำต้นมีเส้นผ่านศูนย์กลางถึง 3 เมตร ใบมีรูปหัวใจปลายยาวประมาณ 10-17 เซนติเมตร กว้าง 8-12 เซนติเมตร ก้านใบยาว 8-10 เซนติเมตร ผลมีขนาดเล็กมีเส้นผ่านศูนย์กลาง 1-1.5 เซนติเมตร ผลอ่อนสีเขียวเมื่อสุกมีสีม่วง ต้นโพเป็นต้นไม้ที่ได้รับการสักการะในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ศาสนาเชน และศาสนาพุทธ ต้นโพที่พระโคตมพุทธเจ้าประทับนั่งบำเพ็ญเพียรจนได้ตรัสรู้จึงมีชื่อเรียกว่าต้นพระศรีมหาโพธิ์

ตระมิทา — อักษรทมิฬ ซึ่งเป็นอักษรของชาวทราวิฑที่อาศัยอยู่ทางตอนใต้ของอินเดีย

ตลิกา — ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 250) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อ ของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา)

ตักษศิลา — เมืองหลวงของแคว้นคันธาระอันเป็นหนึ่งในมหาชนบท 16 แคว้น เป็นศูนย์กลางการศึกษามาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล มีสำนักอาจารย์ทิศาปาโมกข์สั่งสอนวิทยาการแขนงต่างๆ แก่ศิษย์ที่มาเล่าเรียนในแถบดินแดนชมพูทวีป ปัจจุบันตักศิลาอยู่ในเขตประเทศปากีสถาน คงเหลือแต่ซากปรักเป็นเมืองโบราณ

ตูณกะ — ชื่อเครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง บางครั้ง เรียกว่าตูณวะบ้าง ตูณะบ้าง เอ็ดเจอร์ตันสันนิษฐานว่าเป็นกลองชนิดหนึ่ง เพราะพบการใช้กลุ่มศัพท์ประเภทเดียวกันว่า “ตูณ-ปณว-มฺฤทงฺค” (ดู BSGD.

	ของ Edgerton, หน้า 255)
เถาชีวกะ	หูเสือ ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Crepidium acuminatum (D.Don) ชื่อวงศ์ Orchidaceae เป็นกล้วยไม้ดิน ลำต้นอวบน้ำรูปรี มีความสูง 3-6 เซนติเมตร ใบรูปรีหรือรูปหอก กว้าง 2-3 เซนติเมตร ยาว 5-9 เซนติเมตร มีจำนวน 4-6 ใบ แผ่นใบบาง พับจีบ ดอกออกเป็นช่อที่ปลายยอด สูง 7-12 เซนติเมตร บานเต็มที่กว้างประมาณ 1 เซนติเมตร กลีบเลี้ยงและกลีบดอกสีน้ำตาลแดง
ทรทะ	อักษรของชาวทราทิสตานในแคว้นแคชเมียร์
ทรทุระ	ขลุ่ย เครื่องดนตรีประเภทเครื่องเป่า มักทำจากไม้รวก ไม้ชิงชัน หรือไม้พะยูง เจาะรูตามยาวมีระยะห่างพอควรสำหรับเอานิ้วปิดและเปิดให้เป็นเพลงเมื่อเป่า
ทรรทุรา	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 262) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา) โจนส์ (Jones) กล่าวว่าชื่ออักษรชนิดนี้มีความสัมพันธ์กับภูเขาในภาคใต้ของอินเดีย
ทวิสตวละ	นักเล่าเรื่องตื่นเต้นสนุกสนาน แต่เอ็ดเจอร์ตัน (Edgerton) เห็นว่าน่าจะเป็นนักร้องประเภทหนึ่งที่ไม่สามารถระบุได้
ทศวรรคอุปสัมปทา	การบวชพระโดยมีคณะสงฆ์ 10 รูปเป็นผู้ประกอบพิธี
ทศารณะ	ชื่อแคว้นโบราณที่ปกครองโดยพระเจ้าสุธรรมัน มีเมืองหลวงชื่อวิทิศะ (คัมภีร์พุทธประวัติเล่มอื่นไม่นับเป็นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป)
ทักขิไณย	ผู้ควรรับของทำบุญที่ทายกถวาย ผู้มีคุณความดีสมควรรับของทำบุญ เช่น อาหาร ผ้านุ่งห่ม ยารักษาโรค เป็นต้น
ทักษิณา	ทานที่ถวายเพื่อผลอันดีงาม หรือปัจจัยสี่ที่ถวายแล้วจะเป็นเหตุให้ประโยชน์สุขเจริญเพิ่มพูน เป็นของถวายที่ช่วยให้สัตว์ทั้งหลายเจริญด้วยสมบัติดังปรารถนา
ท้าวศักระ	นามของพระอินทร์ผู้เป็นเทวราชประจำสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
ทิฏฐิ	ความเห็นหรือทัศนะที่เป็นทฤษฎี ทิฏฐิเป็นคำบาลี พระพุทธองค์ทรงใช้คำนี้เพื่อหมายถึงลัทธิและความเห็นต่างๆ ที่มีอยู่ในสมัยพุทธกาล มีการจำแนกทิฏฐิออกเป็น 62 ลักษณะ ในพรหมชาลสูตร ทีฆนิกาย มีการบรรยายทัศนะต่างๆ ซึ่งพยายามอธิบายกำเนิดและความจริงปรมัตถ์ของสรรพสิ่งและมีอยู่

	มากมายหลายทัศนะในสมัยนั้น
ทิพพจักษุ	ตาทิพย์ หรือญาณพิเศษของพระพุทธเจ้าและผู้ได้อภิญญา ที่ทำให้สามารถเล็งเห็นหมู่สัตว์ที่เป็นไปต่างๆ กันเพราะอำนาจกรรม เป็นคุณลักษณะพิเศษข้อหนึ่งในอภิญญา 6
ทิพยวิหารธรรม	ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของเทพยดา (ดู วิหารธรรม)
ทุติยฌาน	ฌานขั้นที่สอง มีองค์ประกอบ 3 ประการ คือ 1. ปีติ ความอิ่มใจ 2. สุข ความสุข 3. เอกัคคตา ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว ผู้ที่ประพฤติปฏิบัติจนได้ทุติยฌานสามารถละวิตก (ความตรึก) และวิจาร (ความตรอง) ได้
เทวทานพ	ชื่อของอสูรที่สืบเชื้อสายมาจากบรรพบุรุษชื่อทนุ
ธงเวชยันต์	ธงของพระอินทร์
ธรรมจักกัปปวัตนสูตร	พระธรรมเทศนากัณฑ์แรกที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่เหล่าปัญจวัคคีย์ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน หลังจากที่พระองค์ได้ตรัสรู้ เปรียบเสมือนการหมุนวงล้อแห่งธรรมให้เป็นไปในโลก มีเนื้อหาประกอบด้วยอริยสัจ 4 และอริยมรรคมีองค์แปด
ธรรมปฏิสัมภิทา	ปัญญาแตกฉานในธรรม คือเห็นอรรถาธิบายพิสดารก็สามารถจับใจความมาตั้งเป็นหัวข้อได้ เห็นผลอย่างหนึ่งก็สามารถสืบสาวกลับไปหาเหตุได้ (ดู ปฏิสัมภิทา 4)
ธตรราษฎระ	ชื่อท้าวมหาราชผู้ปกครองภูตและคนธรรพ์ทางทิศตะวันออก ไทยนิยมเรียกว่าท้าวธตรฐ
ธาตุ	สิ่งที่ทรงสภาวะอยู่ตามเหตุปัจจัยมี 4 คือ 1. ปฐวีธาตุ คือสภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ เรียกว่าธาตุแข้นแข็งหรือธาตุดิน 2. อาโปธาตุ คือสภาวะที่เอิบอาบดูดซึม เรียกว่าธาตุเหลวหรือธาตุน้ำ 3. เตโชธาตุ คือสภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกว่าธาตุไฟ 4. วาโยธาตุ คือสภาวะที่ทำให้เคลื่อนไหว เรียกว่าธาตุลม นอกจากนี้ ถ้าเพิ่มอากาศธาตุคือสภาวะที่ว่าง และวิญญาณธาตุคือสภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์ ก็จะรวมเป็นธาตุ 6
ธิติ	ความทรงไว้, ความมั่นคง, ปัญญา
ธุดธรรม	ธรรมเครื่องจำกัดกิเลส เป็นข้อปฏิบัติประเภทวัตรที่ผู้สมัครใจจะพึงสมาทานประพฤติได้ เป็นอุบายขัดเกลากิเลสและส่งเสริมความความมักน้อยสันโดษ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าธุดงค์

นกลาพกะ	นกคุ่ม, นกกระทา พจนานุกรมบอกเพียงว่าเป็น A sort of quail เป็นนกสกุล Coturnix จัดอยู่ในวงศ์ไก่ฟ้าและนกกระทา
นกวาณะ	นกคุ่ม, นกกระทา พจนานุกรมว่าเป็นนกสกุล Coturnix ในวงศ์ไก่ฟ้าและนกกระทา (Phasianidae) เช่นเดียวกับนกลาพกะ
นกุลกะ	แตร เครื่องดนตรีประเภทเครื่องเป่าทำด้วยโลหะมีปากบาน ในคัมภีร์เรียกว่านกุลกะบ้าง นกุละบ้าง
นกุละ	(ดู นกุลกะ)
นยโครธาราม	ชื่อวัดในเมืองกบิลพัสดุ์ เป็นวัดที่เจ้าศากยะถวายเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้า
นยุต	ชื่อมาตรานับ เท่ากับหนึ่งหมื่น บาลีใช้ นหุต พจนานุกรมบาลี-อังกฤษของสมาคมบาลีปกรณ์ว่า นหุต หมายถึงสังขยาจำนวนมาก หรือหนึ่งหมื่น
นวังคสัตถุศาสน์	คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามีองค์ 9 หรือส่วนประกอบ 9 อย่างที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า ได้แก่ 1. สุตตะ (พระสูตรทั้งหลาย รวมทั้งพระวินัยปิฎกและนิทเทส) 2. เคยยะ (ความที่มีร้อยแก้วและร้อยกรองผสมกัน ได้แก่ พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด) 3. เวยยากรณะ (ไวยากรณ์คือความร้อยแก้วล้วน ได้แก่ พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมดและพระสูตรที่ไม่มีคาถา เป็นต้น) 4. คาถา (ความร้อยกรองล้วน เช่น ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น) 5. อุทาน (ได้แก่ พระคาถาพุทธอุทาน 82 สูตร) 6. อิติวุตตกะ (พระสูตรที่เรียกว่า อิติวุตตกะ 110 สูตร) 7. ชาตกะ (ชาดก 550 เรื่อง) 8. อัพภูตธรรม (เรื่องอัศจรรย์ คือพระสูตรที่กล่าวถึงอัศจรรย์ต่าง ๆ) 9. เวทัลละ (พระสูตรแบบถามตอบที่ให้เกิดความรู้และความพอใจแล้วซักถามยิ่ง ๆ ขึ้นไป เช่น จูฬเวทัลลสูตร มหาเวทัลลสูตร เป็นต้น)
นันทวัน	อุทยานของพระอินทร์ในบรรดาอุทยาน 4 แห่ง ได้แก่ นันทวัน ปารุสกวัน จิตรลดาวัน และมิสกวัน อุทยานนันทวันมีทะเลสาบชื่อนันทนะ มีวิมานชื่อเอกปุณฑริกะ ที่เรียกว่านันทวันเพราะทำให้ผู้ที่มาเยี่ยมชมมีจิตใจร่าเริงยินดี
นันทิยาวรรต	เครื่องหมายแทนรูปดอกพุด เชื่อกันว่าดอกพุดซึ่งเป็นดอกไม้สีขาว เกสรมีสีเหลือง กลีบดอกมีห้ากลีบ ปลายเรียวแหลม เมื่อหมุนแล้วเหมือนรูปจักร เป็นที่มาของสัญลักษณ์นันทิยาวรรต

	ความหมายของนันทิยาวรรตก็คือดอกไม้ที่เบ่งบานเต็มที่ มีกลีบหมุนไปทางขวา นักวิชาการบางท่านเชื่อว่าหมายถึงธรรมจักรที่พระธรรมหมุนไปทางขวา และตรงกลางมีศูนย์รวมเป็นแกนที่แสดงถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน
นาลกะ	หลานชายของอสิตดาบส ออกบวชตามคำแนะนำของลุงโดยไปบำเพ็ญสมณธรรมรอการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าอยู่ในป่าหิมพานต์ เมื่อทราบว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วจึงมาทูลถามเรื่องโมไนยปฏิปทาแล้วกลับไปบำเพ็ญสมณธรรมในป่าหิมพานต์จนได้บรรลุอรหัตผล อีก 7 เดือนต่อมาก็ได้นิพพานในป่าหิมพานต์นั่นเอง ท่านเป็นพระสาวกองค์หนึ่งในอสีติมหาสาวกด้วย ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานเรียกนาลกะบ้าง นารทะบ้าง
นิฆัณฏุ	วิชาว่าด้วยการศึกษารายการคำศัพท์ หรือการนิยามความหมายคำศัพท์ เรียกนิฆัณฏุบ้าง นิฆัณฑุบ้าง
นิพพานคามินีปฏิปทา	ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์คือพระนิพพาน ได้แก่ อริยมรรคมีองค์แปด
นิรรคฑะ	พิธีบูชายัญอย่างหนึ่ง พจนานุกรมว่าเป็นพิธีบูชายัญในคัมภีร์เศราตะ หรือการบูชาด้วยน้ำโสมเป็นเวลา 10 วัน นอกจากนี้นิรรคฑะยังหมายถึงการบูชาด้วยสรรพสิ่งอย่างไม่มีขีดจำกัด แต่บางแห่งว่า นิรรคพะคือการบูชายัญที่ไม่ต้องมีหลักสำหรับบูชายัญ มีการประกอบพิธีเช่นเดียวกับพิธีอัศวเมธ แต่บูชาด้วยสมบัติทุกอย่างไม่มีข้อยกเว้น ดังนั้นจึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสรรพเมธมหายัญ
นิรุตติปฏิสัมภิทา	ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ รู้ศัพท์ ถ้อยคำบัญญัติ และภาษาต่างๆ เข้าใจใช้คำพูดชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้อย่างชัดเจน (ดู ปฏิสัมภิทา 4)
นิวรณ์ 5	อกุศลธรรมที่ทำจิตให้เศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง มี 5 ประการ ได้แก่ 1. กามฉันทะ ความพอใจในกาม ความต้องการกามคุณ 2. พยาบาท ความคิดร้าย ความขัดเคืองแค้นใจ 3. ถีนมิทธะ ความหดหู่และเซื่องซึม 4. อุทธัจจกุกกุจจะ ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ 5. วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย
ไนรัญชนา	ชื่อแม่น้ำที่พระศากยมุนีทรงอธิษฐานลอยถาดข้าวมธุปายาสที่นางสุชาดาถวาย ก่อนเสด็จไปประทับบำเพ็ญเพียรเพื่อตรัสรู้ ณ ต้นพระศรีมหาโพธิ์ บริเวณตำบลคยา

บทและพยัญชนะ	ข้อความเรื่องหนึ่งๆ หรือกำหนดคำประพันธ์ที่ลงความตอนหนึ่งๆ เรียกว่าบท ส่วนตัวอักษรที่ใช้แทนเสียงพยัญชนะ เช่น ก ข หรือตัวหนังสือ เรียกว่าพยัญชนะ
บัญญัติ	สิ่งที่ตั้งไว้, สิ่งที่วางเป็นกฎไว้, สิ่งที่กำหนดเรียก
บัณเฑาะก์	กะเทย หรือขันที พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ หมายถึงคนที่ไม่ปรากฏชัดว่าเป็นเพศชายหรือเพศหญิง
บุณฑริก	1. บัวหลวงขาว 2. พิธีบูชายัญอย่างหนึ่ง อาจหมายถึงพิธีบูชาโดยใช้บัวหลวงขาว หรืออาจเป็นพิธีบูชาช้างชื่อปุณฑรีกะก็ได้ (ปุณฑรีกะเป็นชื่อบัวหลวงขาวและเป็นชื่อช้างตระกูลหนึ่ง) บางแห่งว่าเป็นการบูชาโดยการฆ่าช้างเพื่อให้เกิดผลบุญใหญ่บันดาลให้ผู้ประกอบพิธีได้ขึ้นสวรรค์
บุณฑริกะ	(ดู บุณฑริก)
บุพเพนิวาสญาณ	ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ เป็นคุณพิเศษข้อหนึ่งของผู้ได้บรรลุอภิญญา 6 (ดู อภิญญา 6)
ใบตมาละ	(ดู ต้นตมาละ)
ปฏิจจสมุปบาท	หลักธรรมที่อธิบายถึงการเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายเพราะอาศัยกัน หรือการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น เช่น ทุกข์เกิดขึ้นเพราะมีปัจจัย 12 เรื่องเกิดขึ้นสืบเนื่องกันมาตามลำดับดังนี้ คือ 1. เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี 2. เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี 3. เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี 4. เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี 5. เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี 6. เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี 7. เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี 8. เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี 9. เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี 10. เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี 11. เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี 12. ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นก็มีพร้อม ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้จึงมี
ปฏิปทา	ทางดำเนิน, ข้อประพฤติ หรือการปฏิบัติของผู้ได้บรรลุธรรมพิเศษมี 4 ประเภท คือ 1. ทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา ปฏิบัติลำบากทั้งรู้ได้ช้า 2. ทุกขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา ปฏิบัติยากแต่

	รู้ได้เร็ว 3. สุขาปฏิปทา ทันธาภิญญา ปฏิบัติสะดวกแต่รู้ได้ช้า 4. ทุกขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา ปฏิบัติสะดวกทั้งรู้ได้เร็ว
ปฏิภาณปฏิสัมภิทา	ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ หรือปรีชาแจ้งในความคิดทันการ มีไหวพริบ ซึมซาบในความรู้ที่มีอยู่ เอามาเชื่อมโยงเข้าสร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ ใช้ประโยชน์ได้สบเหมาะเข้ากับกรณีเข้ากับเหตุการณ์ (ดู ปฏิสัมภิทา 4)
ปฏิสัมภิทา 4	ปัญญาแตกฉาน มี 4 ประการ ได้แก่ 1. อัตถปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ, ปรีชาแจ้งในความหมาย, เห็นข้อธรรมหรือความย่อก็สามารถแยกแยะอธิบายขยายออกไปได้โดยพิสดาร 2. ธรรมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม, ปรีชาแจ้งใจหลัก, เห็นอรรถาธิบายพิสดารก็สามารถจับใจความมาตั้งเป็นกระทู้หรือหัวข้อได้ เห็นผลอย่างหนึ่งก็สามารถสืบสาวกลับไปหาเหตุได้ 3. นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ, ปรีชาแจ้งในภาษา, รู้ศัพท์ ถ้อยคำบัญญัติ และภาษาต่างๆ เข้าใจใช้คำพูดชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้ 4. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ, ปรีชาแจ้งในความคิดทันการ, มีไหวพริบ ซึมซาบในความรู้ที่มีอยู่ เอามาเชื่อมโยงเข้าสร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ ใช้ประโยชน์ได้สบเหมาะ เข้ากับกรณีเข้ากับเหตุการณ์
ปฐมฌาน	ฌานขั้นที่หนึ่ง มีองค์ 5 คือ 1. วิตก ความตรึก 2. วิจาร ความตรอง 3. ปีติ ความอิ่มใจ 4. สุข ความสุข 5. เอกัคคตา ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว
ปตากะ	ธงผืนผ้า เป็นธงชนิดหนึ่งใช้แขวนห้อยยาวลงมา ใช้เป็นธงประดับและเป็นเครื่องบูชา ลักษณะคล้ายกับธงที่คนไทยนิยมทำเป็นธงรูปจระเข้หรือธงรูปตะขาบ
ปทุมะ	บัวหลวงแดง ภาษาสันสกฤตเรียกว่าปัทมะ (ดู ปัทมะ)
ประกฤติจรรยา	การประพฤติปฏิบัติตนเป็นคนดีตามปกติในขณะที่ยังครองเรือน
ประณิธานจรรยา	การตั้งสัตย์อธิษฐานเพื่อขอให้ตนได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า
ประธโวปกะ	ช่างขัดเงา หรือช่างทำความสะอาด
ประพาฬ	รัตนะชนิดหนึ่ง มีสีแดงอ่อน เกิดจากหินปะการังใต้ทะเล
ปราสาทิกะ	ข้าวโพด หรือธัญพืชชนิดหนึ่ง
ปริวาทินี	พิณน้ำเต้าหรือวีณาชนิดหนึ่งมีเจ็ดสาย

ปัจจัยเครื่องใช้สอย 12 เครื่องดำรงชีวิตของภิกษุ 12 อย่างโดยนับรวมปัจจัย 4 และบริขาร 8 เข้าด้วยกัน ปัจจัย 4 ได้แก่ จีวร, บิณฑบาต, เสนาสนะ และยารักษาโรค ส่วนบริขาร 8 ได้แก่ จีวร, สบง, สังฆาฏิ, ประคดเอว, บาตร, เข็ม, มีดน้อย และผ้ากรองน้ำ

ปัญจดุริยางค์ เครื่องตีและเครื่องเป่าที่ใช้ในการบรรเลง 5 อย่าง ได้แก่ 1. เครื่องที่มีรูกลวงภายในเป็นเครื่องเป่า 2. เครื่องขึ้นหนังหน้าเดียว 3. เครื่องขึ้นหนังสองหน้า 4. เครื่องหุ้มหนังรอบตัว 5. เครื่องที่เป็นเครื่องทึบกระทบกันเป็นเสียง เชื่อกันว่าเครื่องดนตรีที่ประกอบในวงปี่พาทย์เครื่องห้าของไทยเป็นการนำเอาเครื่องดนตรีที่มีแต่เดิมแล้วมาผสมกันเพื่อให้ได้ลักษณะแบบแผนเช่นเดียวกับปัญจดุริยางค์ของอินเดีย คือ 1. ปี่ ได้แก่ ปี่ใน 2. ฆ้องวง 3. ตะโพน 4. กลองทัด 5. ฉิ่ง

ปัญจวฏุกะ คณะนักร้องประสานเสียง 5 คน เอ็ดเจอร์ตัน (Edgerton) เห็นว่าเป็นนักร้องประเภทหนึ่ง

ปัญจวรรคอุปสัมปทา การบวชพระโดยมีคณะสงฆ์ 5 รูปเป็นผู้ประกอบพิธี

ปัญจศิขะ คนธรรพ์ที่เชี่ยวชาญในการดนตรี มีหน้าที่ขับร้องและบรรเลงดนตรีอยู่บนสวรรค์

ปัญจางคุลิกะ รูปแบบนิ้วมือทั้งห้า ซึ่งเรียกว่าปัญจางคุลิกะ เป็นเครื่องหมายที่นิยมทำไว้บริเวณทางเข้าสถูป ลักษณะเหมือนเสาห้าต้นที่ตั้งเรียงกัน ตัวอย่างอาจดูได้จากภาพสลักสถูปอมราวดี

ปัญจาละ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปสมัยพุทธกาล อยู่ทางทิศตะวันออกของแคว้นกุรุและอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของแคว้นโกศล มีแม่น้ำภาคีรถีซึ่งเป็นแควหนึ่งของแม่น้ำคงคาตอนบนไหลผ่าน มีนครหลวงชื่อกัมปิลละ

ปัญญาวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา หรือความหลุดพ้นที่บรรลุถึงด้วยการกำจัดอวิชชาได้ ทำให้สำเร็จอรหัตผลและทำให้เจโตวิมุตติไม่กำเริบคือไม่กลับกลายได้อีกต่อไป

ปัทมะ 1. บัวหลวงแดง

2. พิธีบูชายัญอย่างหนึ่ง อาจหมายถึงพิธีบูชาโดยใช้บัวหลวงแดง หรือเป็นพิธีบูชาช้างชื่อปัทมะก็ได้ เพราะปัทมะนอกจากเป็นชื่อเรียกบัวหลวงแดงแล้วยังเป็นชื่อเรียกช้างตระกูลหนึ่งที่ชื่อปัทมะด้วย

ป่ากษีริกา	(ดู ต้นกษีรกะ)
ปาฏิหาริย์	การกระทำที่ทำให้ปฏิปักษ์ยอมได้ การกระทำที่ให้บังเกิดผลเป็นอัศจรรย์ ปาฏิหาริย์มี 3 ได้แก่ 1. อิทธิปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์คือฤทธิ์ แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์ 2. อาเทศนาปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์ คือการทายใจ รอบรู้กระบวนของจิตจนสามารถกำหนดอาการที่หมายเล็กน้อยแล้วบอกสภาพจิตความคิดอุปนิสัยได้ถูกต้องเป็นอัศจรรย์ 3. อนุสาสนีปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์คืออนุศาสนี คำสอนเป็นจริง สอนให้เห็นจริง นำไปปฏิบัติได้ผลสมจริงเป็นอัศจรรย์
ปารมิตา	การบำเพ็ญความดีอันเป็นหลักปฏิบัติของพระโพธิสัตว์ที่มุ่งพระโพธิญาณ บารมี 6 ประการ ได้แก่ ทานบารมี ศีลบารมี ขันติบารมี วิริยบารมี สมาธิบารมี และปัญญาบารมี ภายหลังได้เพิ่มมาอีก 4 ประการ คือ อุปายบารมี ปณิธานบารมี พลบารมี และญาณบารมี จึงรวมเป็นบารมี 10 ประการ
ปุณฑริกะ	(ดู บุณฑริก)
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ	ความรู้เป็นเครื่องระลึกได้ถึงความเป็นอยู่ในชาติก่อน คือระลึกชาติที่เคยผ่านมาในอดีตได้
ปุราณะ	หน่วยเงินโบราณ หมายถึงเหรียญเงินหรือเหรียญทองชนิดหนึ่ง เหรียญเงินมีค่าเท่ากับ 16 ปณะ หรือ 16 เหรียญทองแดง และมีค่าเท่ากับจำนวน 80 เบี้ย
ปุรุษเมธะ	พิธีบูชายัญอย่างหนึ่ง พจนานุกรมไม่ระบุชัด บางแห่งว่าเป็นการบูชายัญด้วยมนุษย์ หมายถึงยัญพิธีที่บูชาด้วยสมบัติต่างๆ เหมือนพิธีอัศวเมธะโดยรวมเอามนุษย์เข้าไปด้วย แต่ก็ยังมีข้อถกเถียงกันว่าใช้มนุษย์จริงหรือเป็นเพียงสัญลักษณ์ เพราะไม่ปรากฏหลักฐานบันทึกเหตุการณ์ปุรุษเมธะเอาไว้
ปุษกรสารา	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง เรียกว่าปุษกรสารีก็มี (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 349) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหา วัสตุอวทาน (ดู กสูลา)
ปุษปา	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 350) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อ ของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา)
ปุษยฤกษ์	ฤกษ์ในเดือนเปาษะ ตรงกับเดือนธันวาคม-มกราคม

ปูคะ	ปูคะ แปลว่า ต้นหมากที่ใช้เคี้ยวกินกับพลูก็ได้ แปลว่าการรวมกันก็ได้ แปลว่าปริมาณมากก็ได้ ในการสืบค้นไม่พบการใช้ปูคะเป็นมาตราทั่วไป คำว่า “84 ปูคะ” ในข้อความว่า “แม้จะวิดน้ำออกไปถึง 84 ปูคะ” อาจหมายถึงปริมาณน้ำที่ลึกเท่ากับลำต้นหมาก 84 ต้นเรียงต่อกันก็ได้ โดยเทียบกับสำนวนบาลีว่า สตฺตตาลปฺปมาณ (ประมาณเจ็ดชั่วลำตาล)
ปูรววิเทหะ	มหาทวีปที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเขาพระสุเมรุ มีเนื้อที่กว้าง 7,000 โยชน์ มีเกาะ 400 เกาะ มีธาตุเงินอยู่ทางทิศตะวันออกของเขาพระสุเมรุ แสงสะท้อนของธาตุเงินทำให้ท้องฟ้าและมหาสมุทรของปูรววิเทหทวีปมีสีเงิน ส่วนมนุษย์ที่อาศัยอยู่ในทวีปนี้มีรูปหน้าเหมือนพระจันทร์เต็มดวง มีความสูง 9 ศอก มีอายุ 700 ปี จะไม่ตายก่อนอายุ
ผ้ากาจิลินทะ	ผ้าชนิดหนึ่งที่มีเนื้อนุ่ม มีการทออย่างประณีต และมีราคาแพง
ผู้มีการกระทำบริบูรณ์ดุจพญาช้าง	คำอธิบายคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าผู้ทรงมีพระจริยาวัตรที่งดงามบริบูรณ์ เปี่ยมด้วยความอดทนและกล้าหาญ เพราะทรงฝึกพระองค์มาดีแล้ว อุปมาเหมือนพญาช้างที่ผ่านการฝึกจากนายควาญช้างดีแล้วเป็นสัตว์ประเสริฐ ในวรรณคดีพุทธศาสนาพบการเปรียบเทียบพระพุทธเจ้าเหมือนกับพญาช้างอยู่บ่อย ๆ เพราะช้างถือเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจที่อยู่ภายใต้การควบคุม กล่าวคือแม้ถูกฝึกจนเชื่องแต่ก็มีความกล้าหาญอดทนซ่อนอยู่ภายในและไม่มีความหวาดกลัวแม้ยามก้าวเข้าสู่สงคราม ดังตัวอย่างปรากฏในขุททกนิกาย ธรรมบท (ขุ.ธ. 25/57/33) ตอนว่าด้วยการฝึกตน ในนาควรรค (หมวดว่าด้วยช้าง) เป็นต้น
ผู้ไม่ไปสู่การนอนในครรภ์	ผู้ไม่เกิดใหม่ ผู้ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีก เพราะสามารถกำจัดอาสวกิเลสได้หมดสิ้นแล้ว
พรหมกายิกา	ที่อยู่ของพรหม ตามปกติหมายถึงรูปพรหม 16 ชั้น คือ 1. พรหมปาริสัชชา 2. พรหมปุโรหิตา 3. มหาพรหมา 4. ปริตตาภา 5. อัปปมาณาภา 6. อาภัสสรา 7. ปริตตสุภา 8. อัปปมาณสุภา 9. สุภกิณหา 10. อสัญญีสัตตา 11. เวหัปผลา 12. อวิหา 13. อตัปปา 14. สุทัสสา 15. สุทัสสี 16. อกนิฏฐา
พรหมวาณี	ชื่ออักษรโบราณชนิดหนึ่ง ไม่สามารถระบุได้
พรหมวิหารธรรม	ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหม (ดู วิหารธรรม)

พระสุรเสียงดุจท้าวมหาพรหม	ลักษณะพิเศษอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า ซึ่งจัดอยู่ในมหาปุริส-ลักษณะ 32 ประการ เป็นการเปรียบพระสุรเสียงของพระพุทธเจ้าเหมือนกับเสียงของท้าวมหาพรหม ในมหาโควินทสูตร ทีฆนิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก (ที.ม. 10/285/181) อธิบายว่าเสียงของท้าวมหาพรหมประกอบด้วยองค์ 8 ประการ คือ 1. แจ่มใส 2. ชัดเจน 3. นุ่มนวล 4. ชวนฟัง 5. กลมกล่อม 6. ไม่แหบแห้ง 7. ลุ่มลึก 8. ก้องกังวาน เมื่อมหาพรหมประสงค์จะให้บริษัทประมาณเท่าใดทราบความด้วยเสียง กระแสเสียงก็จะไม่แพร่ไปในภายนอกบริษัทเท่านั้น พระพุทธองค์ก็ทรงมีพระสุรเสียงประกอบด้วยองค์ 8 ประการนี้ท่านจึงกล่าวว่ามีพระสุรเสียงดุจท้าวมหาพรหม
พระอนิรุทธะ	พระสาวกที่ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเลิศกว่าภิกษุทั้งหลายในด้านมีทิพยจักษุ เป็นโอรสของพระเจ้าอมิโตทนะแห่งราชวงศ์ศากยะ ออกบวชพร้อมกับเจ้าชายศากยะทั้งหลายในคราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดพระญาติที่เมืองกปิลวัสตุครั้งแรก
พราหมี	ชื่ออักษรโบราณของอินเดีย ซึ่งถือเป็นต้นกำเนิดของอักษรในอินเดียอีกมากมาย มีความคล้ายคลึงกับอักษรอราเมอิกหรืออักษรฟินิเชีย อักษรพราหมีพบครั้งแรกในจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งราชวงศ์เมารยะราวพุทธศตวรรษที่ 3
พุทธเกษตร	แดนหรืออาณาจักรของพระพุทธเจ้า ตามคติความเชื่อของพุทธศาสนานิกายมหายาน หมายถึงแดนที่พระพุทธเจ้าทรงสร้างขึ้นด้วยปณิธานของแต่ละพระองค์ แดนพุทธเกษตรไม่ใช่นิพพาน แต่มีลักษณะคล้ายสวรรค์ เป็นภูมิที่สาวกของพระพุทธเจ้าใช้ปฏิบัติธรรมต่อหลังจากสิ้นชีวิตบนโลกเพื่อบรรลุนิพพานต่อไป
พุทธวิหารธรรม	ธรรมเป็นเครื่องอยู่หรือธรรมที่เป็นหลักใจในการดำรงพระชนม์ของพระพุทธเจ้า
พุทธันดร	ช่วงเวลาที่โลกว่างจากพุทธศาสนา หรือช่วงเวลาที่ศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งสูญสิ้นแล้วและพระพุทธเจ้าพระองค์ใหม่ยังไม่อุบัติ
พุทธานุสมฤติ	ความตามระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ไทยนิยมใช้ตามภาษาบาลีว่าพุทธานุสติ
โพชฌงค์ 7	ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ หรือองค์ของผู้ตรัสรู้ มี 7 ประการ ได้แก่ 1. สติ ความระลึกได้ 2. ธัมมวิจยะ ความสอดส่องสืบค้น

	ธรรม 3. วิริยะ ความเพียร 4. ปีติ ความอิ่มใจ 5. ปัสสัทธิ ความสงบกายใจ 6. สมาธิ ความมีใจตั้งมั่นจิตแน่วในอารมณ์ 7. อุเบกขา ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามเป็นจริง แต่ละข้อเรียกชื่อเต็มโดยมีสัมโพชฌงค์ต่อท้าย เช่น สติสัมโพชฌงค์ เป็นต้น
โพธิจิต	จิตที่มุ่งต่อการตรัสรู้เพื่อประโยชน์แก่สัตว์โลก
โพธิปักขิยธรรม	ธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ หรือธรรมที่เป็นเครื่องสนับสนุนความตรัสรู้ มี 37 ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน 4, สัมมัปปธาน 4, อิทธิบาท 4, อินทรีย์ 5, พละ 5, โพชฌงค์ 7 และมรรคมีองค์ 8
โพธิพฤกษ์	ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ หมายถึงต้นไม้ที่พระศากยมุนีประทับบำเพ็ญเพียรจนได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ภยา	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง (ดู Mahāvastu, Vol.1 ของ Jones, หน้า 107) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา)
ภรมริกา	พิณหรือวีณาชนิดหนึ่งมีเจ็ดสาย แต่เอ็ดเจอร์ตัน (Edgerton) ว่าเป็นเครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง
ภัทรกัลป์	กัลป์เจริญหรือกัลป์ที่ดีแท้ ในภัทรกัลป์นี้มีพระพุทธเจ้าทรงอุบัติ 5 พระองค์ ได้แก่ พระกกุสันธะ พระโกนาคมนะ พระกัสสปะ พระโคตมะ และพระเมตเตยยะ
ภาณฑกะ	ปี่ หรือเครื่องดนตรีประเภทเครื่องเป่า มีลิ้น ตัวปี่และเลาปี่ทรงยาวกลวง มีรูสำหรับใช้นิ้วเปิดปิดบังคับเสียงสูงต่ำ
ภูมิ 10	ภูมิของพระโพธิสัตว์ มี 10 ได้แก่ 1. ทุราโรหา แปลว่า เข้าถึงได้ยาก 2. พัทธมานา แปลว่า รึงรัด ยึดเหนี่ยว หน่วงเหนี่ยว 3. ปุษปมัณฑิตา แปลว่า ประดับด้วยดอกไม้ 4. รุจิรา แปลว่า สวยงาม 5. จิตตวิสตรา แปลว่า จิตใจพองโต 6. รูปวตี แปลว่า งดงามน่ารัก 7. ทุรชยา แปลว่า ชนะได้ยาก 8. ชันมนิเทศ แปลว่า แสดงการเกิด 9. เยาวราชยะ แปลว่า ความเป็นยุพราช 10. อภิเษกแปลว่า การรดน้ำหรือการอภิเษก
โภคะ	ทรัพย์หรือสิ่งของที่ใช้อุปโภคบริโภค
โภชนียะ	ของที่ควรบริโภค ของที่ควรรับประทาน เช่น ข้าวสุก ขนมสด ขนมแห้ง ปลา เนื้อ เป็นต้น

มคธ	ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นใหญ่ของชมพูทวีปสมัยพุทธกาล แคว้นมคธตั้งอยู่ฝั่งใต้ของแม่น้ำคงคาตอนกลาง มีเมืองหลวงชื่อราชคฤห์ ปกครองโดยพระเจ้าพิมพิสาร
มคธะ	ชื่ออักษรของชาวแคว้นมคธ
มนินทรีย์	ใจซึ่งเป็นใหญ่ในการรับรู้ธรรมารมณ์หรืออารมณ์ที่เกิดทางใจ
มเนสี	ส่วนเสริมอย่างหนึ่งของรถม้า ไม่มีพจนานุกรมเล่มใดให้ความหมายชัด คำนี้ปรากฏร่วมกับ กุปสระ ซึ่งเป็นส่วนเสริมของรถม้าเช่นกัน (ดู กุปสระ)
มโนรถ	ความประสงค์ ความหวัง หรือความปรารถนาในใจ
มโนศิลา	ศิลาอ่อนที่ย่อยให้ละเอียดประสมเป็นสีทาสิ่งอื่นได้ อีกนัยหนึ่งหมายถึงหินลายสีแดง
มรุตเทพ	เทพเจ้าแห่งพายุ เทพเจ้าแห่งลม เทวดาคณะหนึ่งมีสถานะโดดเด่นในพระเวท เป็นสหายและพันธมิตรของพระอินทร์ เทพเจ้าเหล่านี้มีกำเนิดต่างๆ กัน คือเป็นโอรสของพระรุทระ เป็นโอรสและอนุชาของพระอินทร์ เป็นโอรสของมหาสมุทร เป็นโอรสของสวรรค์ เป็นโอรสของโลก มีสายฟ้าและฟ้าแลบเป็นอาวุธ มีลมหมุนและชี้ทางให้พายุ เทพเจ้าแห่งพายุมี 180 องค์ บางแห่งกล่าวว่ามีเพียง 27 องค์
มหตี	พิณชนิดหนึ่งมีเจ็ดสาย ลักษณะคล้ายพิณของฤาษีนารทะ
มหาทวีป 4	ทวีปใหญ่ทั้ง 4 ได้แก่ 1. ชมพูทวีป 2. ปูรววิเทหะ (บาลีเรียก ปุพพวิเทหะ) 3. อปรโคทานียะ (บาลีเรียก อมรโคยานะ) 4. อุตตรกุรุ
มหาปุริสลักษณะ 32	ลักษณะพิเศษของมหาบุรุษผู้จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า มี 32 ประการ ได้แก่ 1. ฝ่าพระบาทราบเสมอกัน 2. ลายพื้นพระบาทเป็นจักร 3. นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทยาวเรียว 4. ส้นพระบาทยาวและกว้าง 5. พระบาทมีลายเส้นคมชัด 6. พระชงฆ์เรียวดุจแข้งเนื้อทราย 7. พระวรกายตั้งตรงดุจเทวดา 8. พระหัตถ์ทั้งสองลูบจับถึงพระชานุเมื่อยืนตรง 9. พระคุยหะ (อวัยวะเพศ) ซ่อนอยู่ในฝัก 10. ส่วนพระวรกายเป็นปริมณฑลดุจปริมณฑลแห่งต้นไทร 11. ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม 12. ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีลายดุจตาข่าย 13. พระวรกายบริบูรณ์ 14. พระวรกายมีเส้นพระโลมาขุมละเส้น 15. เส้นพระโลมาเวียนเป็น

	ทักขิณาวัฏมีปลายงอนขึ้นข้างบน 16. พระฉวีวรรณละเอียด 17. พระฉวีวรรณเรียบละอองธุลีไม่ติดพระวรกาย 18. พระลักษณะดุจหงส์ 19. ไม่มีช่องแบ่งระหว่างกระดูกสะบัก 20. พระมังสะอูมเต็มในที่เจ็ดแห่ง 21. เส้นประสาทรับรสพระกระยาหารดีเลิศ 22. พระฉวีวรรณดุจทองคำ 23. พระหนุดุจคางราชสีห์ 24. พระทนต์เรียบเสมอกัน 25. พระทนต์ขาวงามบริสุทธิ์ 26. พระอุระผึ่งผายเป็นแผ่นตรง 27. พระชิวหาอ่อนและยาว 28. พระสุรเสียงดุจท้าวมหาพรหม 29. พระเนตรดำสนิท 30. พระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพิ่งคลอด 31. พระอุณาโลมอยู่ระหว่างพระขนง 32. พระเศียรงดงามบริบูรณ์ดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์ รายละเอียดมหาปุริสลักษณะ 32 ประการนี้ปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน เล่ม 1 (ข้อ 1.224-227) ตอนว่าด้วยประวัติของพระพุทธเจ้าทีปังกร และเล่ม 2 (ข้อ 2.29-30) ตอนว่าด้วยประวัติของพระกุมารสรรวารถสิทธะ ส่วนในคัมภีร์บาลีปรากฏอยู่ในมหาปทานสูตร ทีฆนิกาย มหาวรรค และลักขณสูตร ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค (ที.ปา. 11/157/130)
มหาภิเนษกรมณ์	การเสด็จออกผนวชของพระกุมารโพธิสัตว์เพื่อแสวงหาความหลุดพ้น นับเป็นการเสด็จออกเพื่อคุณอันยิ่งใหญ่
มหาโลกธาตุ	ชื่อของระบบโลกหรือระบบจักรวาล โลกธาตุมี 3 ระบบ หรือ 3 ขนาด ได้แก่ 1. สหัสสีจูฬนิกา 2. ทวิสหัสสีมัชฌิมิกา 3. ติสหัสสีมหาสหัสสี สำหรับติสหัสสีมหาสหัสสีโลกธาตุ หมายถึง มหาโลกธาตุหรือโลกธาตุขนาดใหญ่ที่สุดมีขนาดประมาณแสนโกฏิจักรวาลซึ่งใหญ่กว่าโลกธาตุขนาดเล็กประมาณสามพันเท่า
มหาวิโลกนะ	การตรวจดูอันยิ่งใหญ่ หรือการตรวจดูครั้งสำคัญของพระโพธิสัตว์ก่อนจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตมาเกิดในโลกมนุษย์เป็นพระชาติสุดท้ายเพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานกล่าวถึงมหาวิโลกนะ 4 อย่าง คือ 1. กาล 2. ทวีป 3. ประเทศ 4. ตระกูล แต่ในคัมภีร์บาลีกล่าวว่ามี 5 อย่าง โดยเพิ่มอีก 1 อย่าง คือ กำหนดอายุของพระมารดา
มหาศาลิกา	ของเล่นที่ทำเป็นรูปศาลาใหญ่ หรือรูปจำลองศาลาใหญ่
มโหรคะ	งูใหญ่ หรือพญานาค
มัฆวาน	นามของพระอินทร์
มัตสยะ	ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปสมัย

	พุทธกาล บาลีเรียกว่าแคว้นมัจฉะ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของแคว้นสุรเสนะ มีเมืองหลวงชื่อวิราฏะ
มัลละ	ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นใหญ่ของชมพูทวีปในสมัยพุทธกาล มีการปกครองแบบสามัคคีธรรม โดยมีพวกกษัตริย์มัลละเป็นผู้ปกครอง เมืองหลวงเดิมชื่อกุสาวดี แต่ภายหลังแยกเป็นเมืองกุสินารากับเมืองปาวา
มาสก	ชื่อมาตราเงินในสมัยโบราณ มาสกมีอัตราเทียบเงินไทย คือ 5 มาสกเป็น 1 บาท ตัวอย่างการใช้คำ “มาสก” มีในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยการลักทรัพย์ โดยตีราคาของเป็นมาสก กล่าวคือ ภิกษุลักสิ่งของที่เจ้าของไม่ยินยอมให้อันมีราคาตั้งแต่ 5 มาสกขึ้นไป เป็นความผิดสูงสุดคือต้องอาบัติปาราชิก ขาดจากความเป็นพระ หากสิ่งของมีค่าต่ำกว่า 5 มาสกก็มีความผิดลดหลั่นลงมา
มุทรา	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 435) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อ ของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา) โจนส์ (Jones) กล่าวว่าชื่ออักษรชนิดนี้มีความหมายเกี่ยวกับตราประทับ
มูรธาภิเษก	การสรงน้ำทำพิธีเพื่อสถาปนาขึ้นเป็นราชา หมายถึง การหลั่งน้ำรดศีรษะ เป็นพิธีที่ประกอบในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกขึ้นครองราชสมบัติของพระเจ้าแผ่นดิน
โมรัพพา	ห่าน แต่โจนส์ (Jones) ว่าหมายถึงนกยูง
ยโศธรา	เจ้าหญิงแห่งนครเทวทหะผู้ได้อภิเษกกับพระกุมารสรรวารถสิทธะ มีพระโอรส 1 องค์ คือราหุลกุมาร
ยาวนี	ชื่ออักษรกรีกโบราณ
โยชน์	หน่วยวัดระยะทางในสมัยโบราณ เทียบค่าดังนี้ 20 วา เป็น 1 เส้น 400 เส้นเป็น 1 โยชน์ ระยะทาง 1 โยชน์เทียบกับหน่วยวัดระยะในปัจจุบันได้ประมาณ 7 ไมล์ หรือประมาณ 16 กิโลเมตร
รมฐะ	อักษรรมฐา เป็นอักษรของคนพื้นเมืองที่อยู่ทางตะวันตกของประเทศอินเดีย
รัตนะ 8	คู่แห่งบุคคลผู้ประเสริฐ 4 คู่ ได้แก่ 1. ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคและผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล 2. ผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามิมรรคและผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามิผล 3. ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรคและผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิผล 4. ผู้ตั้งอยู่ในอรหัตมรรคและผู้ตั้งอยู่ในอรหัตผล

รูปจักร	รูปวงล้อ อันเป็นสัญลักษณ์มงคลปรากฏอยู่กลางฝาพระบาทของพระพุทธเจ้า มีนัยว่าทรงหมุนวงล้อธรรมนำชีวิตไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองดุจล้อนำรถไปสู่ที่หมาย
รูปสวัสติกะ	รูปเครื่องหมายกากบาทที่ตรงส่วนปลายทำมุมฉากโดยมีลักษณะทิศทางไปทางด้านซ้าย เครื่องหมายสวัสติกะถือเป็นสัญลักษณ์แห่งมงคลและความสวัสดี มีใช้ทั้งในพุทธศาสนาและศาสนาฮินดู
เรารวนรก	นรกที่มีสัตว์นรกถูกลงโทษได้รับทุกขเวทนาอย่างมากจนมีเสียงร้องระงมด้วยความเจ็บปวดดังสะท้อนไปทั่วทั้งบริเวณ
โรคมัณฑลกะ	โรคระบาดชนิดหนึ่ง โจนส์ (Jones) อธิบายว่าโรคมัณฑลกะเกิดขึ้นแล้วแพร่ระบาดในพื้นที่จำกัดไม่กินวงกว้างเหมือนกับโรคอธิวาสะ ส่วนเอ็ดเจอร์ตัน (Edgerton) ว่าเป็นโรคระบาดที่ทำอันตรายเฉพาะคนในครอบครัวเท่านั้น ไม่ระบาดไปไกล
โรคอธิวาสะ	โรคระบาดชนิดหนึ่งที่เกิดขึ้นแล้วทำอันตรายต่อชีวิตมนุษย์ในวงกว้าง แพร่กระจายทั้งในบริเวณใกล้เคียงหรือทั้งประเทศ มีการแพร่ระบาดในรัศมีที่ไกลกว่าโรคมัณฑลกะ
โรษิณะ	ช่างหลอมโลหะ หรือช่างหลอมทอง
ฤกษ์กีรติกา	ชื่อนักษัตรฤกษ์ที่พระจันทร์มีตำแหน่งอยู่ที่หมู่ดาวนักษัตรชื่อกีรติกาหรือกฤติกา (ดาวลูกไก่) ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานกล่าวถึงโคตัวหนึ่งเกิดในฤกษ์กีรติกานี้
ฤกษ์สุชาตา	ชื่อนักษัตรฤกษ์ คำนี้เป็นคำที่มีปัญหา โจนส์ (Jones) และเอ็ดเจอร์ตัน (Edgerton) กล่าวว่าไม่สามารถระบุได้ เพราะ “สุชาตา” ไม่มีชื่อในหมู่ดาวฤกษ์ ที่คัมภีร์มหาวัสตุอวทานกล่าวถึงโคตัวหนึ่งเกิดในฤกษ์สุชาตานั้นจึงไม่อาจบอกได้ว่าตรงกับฤกษ์ใด
ลัทธิความเชื่อภายนอก 63	ความเห็นหรือทัศนะที่เป็นทฤษฎี ซึ่งแตกต่างจากคำสอนของพระพุทธเจ้า จึงเรียกว่าลัทธิความเชื่อภายนอกพุทธศาสนา ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานกล่าวว่าลัทธิความเชื่อภายนอกมี 63 ลัทธิ ถือว่ามีมากกว่าที่กล่าวไว้ในพรหมชาลสูตร ทีฆนิกาย พระไตรปิฎกบาลีที่กล่าวว่าลัทธิภายนอกมี 62 ลัทธิ หรือ 62 ทิฏฐิเท่านั้น
เลขา	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 463) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา) โจนส์ (Jones) กล่าวว่าชื่ออักษร

	ชนิดนี้มีความหมายเกี่ยวกับการเขียน
โลกสันนิวาส	การอยู่ร่วมกันของสัตว์โลก หรือที่อาศัยของสัตว์โลก นอกจากนี้ยังหมายถึงหมู่สัตว์หรือขันธ์ 5 ด้วย
โลหิตุปบาท	การทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงทำให้พระอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งของพระองค์ห้อพระโลหิต (ดู อนันตริยกรรม)
วยัตยัสตา	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 514) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา) โจนส์ (Jones) กล่าวว่าชื่ออักษรชนิดนี้มีความหมายเกี่ยวกับการเดินทาง
วลาหะ	ราชาแห่งม้าซึ่งเป็นรัตนะอย่างหนึ่งของพระเจ้าจักรพรรดิ คำว่าวลาหะ แปลว่า ลม หมายถึงผู้วิ่งเร็วหรือไปเร็วเหมือนลม
วังคะ	ชื่ออักษรโบราณชนิดหนึ่ง ไม่สามารถระบุได้ โจนส์ (Jones) ว่าเป็นอักษรของชาวเบงกอลที่อยู่ทางตะวันออกของอินเดีย
วัชชี	ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปในสมัยพุทธกาล ตั้งอยู่บนฝั่งทิศตะวันออกของแม่น้ำคันธกะ อยู่ทางทิศตะวันออกของแคว้นมัลละและอยู่ทางทิศเหนือของแคว้นมคธ มีนครหลวงชื่อเวสาลีหรือไวศาลี แคว้นวัชชีปกครองด้วยระบอบสามัคคีธรรม กษัตริย์ที่ปกครองเรียกว่ากษัตริย์ลิจฉวี (นอกจากพวกลิจฉวีแล้วยังมีพวกวิเทหะซึ่งปกครองอยู่ที่เมืองมิถิลา แต่ในสมัยพุทธกาลมีอำนาจน้อย) แคว้นวัชชีรุ่งเรืองเข้มแข็งและมีอำนาจมาก ตอนปลายพุทธกาลได้กลายเป็นคู่แข่งกับแคว้นมคธ แต่หลังพุทธกาลไม่นานก็เสียอำนาจแก่มคธเพราะอุบายทำลายสามัคคีของวัสสการพราหมณ์
วัตสะ	ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปในสมัยพุทธกาล บาลีเรียกว่าแคว้นวังสะ ตั้งอยู่ในเขตมัชฌิมชนบททางทิศใต้ของแคว้นโกศล ทางทิศตะวันตกของแคว้นกาศีและทางทิศเหนือของแคว้นอวันตี มีเมืองหลวงชื่อโกสัมพี ปกครองโดยพระเจ้าอุเทน เป็นแคว้นที่รุ่งเรืองมีอำนาจมากแคว้นหนึ่ง
วัลลกิ	พิณน้ำเต้าหรือวีณาชนิดหนึ่งมี 9 สาย ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานเรียกว่าวัลลกีบ้าง วัลลกิคุณกะบ้าง วัลลกิตูละบ้าง
วัลลกิคุณกะ	(ดู วัลลกิ)
วัลลกิตูละ	(ดู วัลลกิ)

วาจาอันประกอบด้วยองค์แปด	คำพูดหรือถ้อยคำที่ถึงพร้อมด้วยองค์ประกอบ 8 ประการ ได้แก่ 1. สละสลวย 2. ชัดเจน 3. ไพเราะ 4. ชวนฟัง 5. กลมกล่อม 6. ไม่แหบแห้ง 7. ลุ่มลึก 8. มีเสียงก้องกังวาน
วาทิศะ	พิณน้ำเต้าหรือวีณาชนิดหนึ่ง เอ็ดเจอร์ตัน (Edgerton) ว่าเป็นเครื่องดนตรีชนิดหนึ่งที่ไม่สามารถระบุชัด แต่ โจนส์ (Jones) เห็นตามที่เซนาร์ต (Senart) เสนอว่าคำนี้น่าจะเพี้ยนมาจาก วิปัญจิกา ซึ่งหมายถึงพิณน้ำเต้า
วิกูฏกะ	ชื่อเครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 481)
วิชชา	ความรู้แจ้งหรือความรู้วิเศษ มี 3 ประการ ได้แก่ 1. ปุพเพ-นิวาสานุสสติญาณ ความรู้ที่ระลึกชาติได้ 2. จุตูปปาตญาณ ความรู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย 3. อาสวักขยญาณ ความรู้ที่ทำอาสวะให้สิ้น ปกติคำนี้มักใช้คู่กับจรณะเพื่อบรรยายคุณของพระพุทธเจ้า เช่น วิชชาจรณสัมปันโน แปลว่าผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ (ดู จรณะ)
วินธัย	เทือกเขาสำคัญในอินเดียภาคกลาง เริ่มต้นทางตะวันออกที่พาราณสี ยาวลงไปทางตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 1,086 กิโลเมตร บางตอนเคียงคู่ไปกับแม่น้ำนัมมทาแล้วสิ้นสุดลงในรัฐคุชราต ถือเป็นเส้นแบ่งระหว่างที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคาในภาคเหนือ (อุตตราบถ) กับดินแดนที่ราบสูงแห่งอินเดียภาคใต้ (ทักขิณาบถ)
วิปัญจิกา	พิณน้ำเต้าหรือวีณาชนิดหนึ่ง
วิภีตกะ	สมอพิเภก ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Terminalia bellirica (Gaertn.) Roxb. ชื่อวงศ์ Combretaceae เป็นไม้ต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ ผลัดใบ ลำต้นเปลาตรง สูงประมาณ15-35 เมตร เปลือกสีเทาอมน้ำตาลหรือเป็นสีดำๆ ด่างๆ เปลือกในสีเหลือง เรือนยอดกลมแผ่กว้าง กิ่งอ่อนและยอดอ่อนมีขนประปราย ใบเป็นชนิดใบเดี่ยวติดเวียนกันเป็นกลุ่มตามปลายๆ กิ่ง ทรงใบรูปรี ดอกเล็กสีขาวอมเหลืองออกเป็นช่อเดี่ยวๆ แบบหางกระรอก ช่อยาว 10-15 เซนติเมตรกลีบฐานดอก มี 5 กลีบ มีผลกลมหรือกลมรี แข็ง ผิวนอกปกคลุมด้วยขนสีน้ำตาลหนาแน่น
วิรูฒกะ	ชื่อท้าวมหาราชผู้ปกครองเทวดาและกุมภัณฑ์ทางทิศใต้ ไทยนิยมเรียกว่าท้าววิรุฬหก

วิรูปากษะ	ชื่อท้าวมหาราชผู้ปกครองนาคทางทิศตะวันตก ไทยนิยมเรียกว่าท้าววิรูปักษ์
วิหารธรรม	ธรรมเป็นเครื่องอยู่, ธรรมประจำใจ, ธรรมที่เป็นหลักใจในการดำเนินชีวิต วิหารธรรมมี 3 ประการ ได้แก่ 1. ทิพยวิหาร ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของเทพยดา 2. พรหมวิหาร ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหม 3. อริยวิหาร ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยะ
วีรเสนกะ	ชื่อผลไม้ชนิดหนึ่ง เรียกว่าวีรเสนะบ้าง อารุกะบ้าง เป็นผลของพืชสมุนไพรชนิดหนึ่งที่ขึ้นแถวภูเขาหิมาลัย (ดู SED. ของ Monier Williams, หน้า 1006)
เวฬุวันกลันทกนิวาปะ	ป่าไผ่หรือสวนไผ่อันเป็นที่เลี้ยงกระรอกหรือกระแต อยู่ใกล้กรุงราชคฤห์ เป็นวัดแห่งแรกในพุทธศาสนาที่พระเจ้าพิมพิสารสร้างถวายพระพุทธเจ้าเมื่อคราวเสด็จไปประกาศพระศาสนาที่เมืองราชคฤห์ครั้งแรก
เวยยากรณะ	หัวข้อหนึ่งในนวังคสัตถุศาสน์ หรือส่วนประกอบ 9 อย่างที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า มีลักษณะเป็นความร้อยแก้วล้วน ได้แก่ พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมดและพระสูตรที่ไม่มีคาถา เป็นต้น (ดู นวังคสัตถุศาสน์)
โวจกะ	พาน ถาด หรือภาชนะสำหรับใส่ของ
ไวจเฉตุกา	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 510) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อ ของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา)
ไวศารัทยธรรม 4	พระปรีชาที่ทำให้พระพุทธเจ้าทรงมีความเชื่อมั่นแกล้วกล้า โดยไม่หวั่นเกรงว่าจะมีใครทักท้วงพระองค์ได้โดยชอบธรรมในฐานะ 4 ประการนี้ คือ 1. ธรรมเหล่านี้ท่านยังไม่รู้ 2. อาสวะของท่านยังไม่สิ้น 3. ธรรมที่ท่านกล่าวว่าเป็นอันตรายแต่ไม่อาจทำอันตรายได้จริง 4. ธรรมที่ท่านแสดงนั้นไม่ใช่ทางที่จะทำให้ดับทุกข์ได้จริง ทั้ง 4 ประการนี้เรียกว่าไวศารัทยธรรม
ไวศาลี	เมืองหลวงของแคว้นวัชชีซึ่งเป็นแคว้นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ปกครองโดยกษัตริย์ลิจฉวี 7,007 พระองค์ เมืองไวศาลีตั้งอยู่ทางเหนือของเมืองปาฏลีบุตร
ศยามกะ	ถั่วเขียว หรือพืชตระกูลถั่วชนิดหนึ่ง

ศราวัสตี	เมืองหลวงของแคว้นโกศลในสมัยพุทธกาล ภาษาบาลีเรียกว่า สาวัตถี ปกครองโดยพระเจ้าปเสนทิโกศล ตั้งอยู่ระหว่างภูเขาหิมาลัยกับแม่น้ำคงคาตอนกลาง วัดเชตวันวิหารที่อนาถปิณฑิก-เศรษฐีสร้างถวายพระพุทธเจ้าก็อยู่ในเมืองนี้
ศักตินา	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 521) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา)
ศัมพระ	กวางชนิดหนึ่งที่มีเขาแตกเป็นแขนง เป็นกวางขนาดใหญ่ที่มีถิ่นกำเนิดอยู่ในอนุทวีปอินเดีย จีนตอนใต้ รวมทั้งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อินเดียเรียกว่ากวางศัมพระ (Indian Sambar) เนื้อของกวางชนิดนี้ถูกกล่าวถึงในตำราอายุเวทด้วย
ศาโกฏะ	ป่าสักหรือต้นสัก คำนี้คล้ายกับคำว่า “ศากวฺฤกฺษ” ในมหากาพย์เสานทรนันทะของอัศวโฆษ (สรรคที่ 1.24) ที่กล่าวว่าต้นสักเป็นที่มาของชื่อราชวงศ์ศากยะ ดังความว่า “เพราะราชบุตรเหล่านั้นได้สร้างที่อยู่อาศัยอันปกคลุมไปด้วยต้นสัก ดังนั้นจึงปรากฏพระนามว่าศากยะ” ป่าไม้ศาโกฏะในที่นี้ก็คือป่าไม้สักนั่นเอง
ศิวิ	แคว้นศีพี มีเมืองหลวงคือเมืองเชตุดรและอริษฏปุระ แคว้นนี้ถูกกล่าวถึงว่าเป็นสถานที่เกิดของพระเวสสันดร (คัมภีร์พุทธประวัติเล่มอื่นไม่นับว่าเป็นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป)
ศีล 11	ข้อปฏิบัติ 11 ข้อ ได้แก่ 1. เว้นจากการทำลายชีวิต 2. เว้นจากการถือเอาของที่เขามิได้ให้ 3. เว้นจากการประพฤติผิดในกาม 4. เว้นจากการพูดเท็จ 5. เว้นจากการดื่มน้ำเมา 6. เว้นจากการพูดส่อเสียด 7. เว้นจากการพูดคำหยาบ 8. เว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ 9. ไม่โลภอยากได้ของเขา 10. ไม่พยาบาทปองร้ายเขา 11. เห็นชอบตามคลองธรรม ศีล 11 ข้อนี้คล้ายกับกุศลกรรมบถ 10 ทุกประการ ต่างกันเพียงเพิ่มข้อเว้นจากการดื่มน้ำเมาเข้ามา 1 ข้อ จึงรวมเป็นศีล 11 ข้อ
ศุทธาวาส	ที่อยู่ของผู้บริสุทธิ์ หรือที่เกิดของพระอนาคามี หมายถึงพรหม 5 ชั้นที่สูงสุดในบรรดารูปพรหม ได้แก่ อวิหา อตัปปา สุทัสสา สุทัสสี อกนิฏฐา
ศูรเสนะ	ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป บาลีเรียกว่าแคว้นสุรเสนะ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของแคว้นกุรุ ในระหว่าง

	แม่น้ำสินธุกับแม่น้ำยมุนาตอนล่าง มีนครหลวงชื่อมถุรา
เศรณยะพิมพิสาร	พระราชาผู้ปกครองกรุงราชคฤห์แคว้นมคธในสมัยพุทธกาล ทรงอภิเษกสมรสกับพระนางเวเทหิพระธิดาของพระเจ้ามหาโกศลแห่งแคว้นโกศล มีพระโอรสพระนามว่าอชาตศัตรู
สนธิจิต	จิตที่สืบต่อภพใหม่ หรือจิตที่ทำกิจสืบต่อคือการเกิดใหม่ของสัตว์ทั้งหลายทุกภพภูมิ เป็นจิตขณะแรกที่ทำกิจสืบต่อจากจุติจิตคือการตายจากบุคคลหนึ่งไปเกิดเป็นอีกบุคคลใหม่ในภพใหม่ บางครั้งเรียกปฏิสนธิจิต
สนัตกุมาร	ชื่อบุตรของพระพรหม มีรูปร่างงดงาม และดำรงอยู่ในความเป็นหนุ่มตลอดเวลา
สมันตจักษุ	จักษุรอบคอบ หรือตาเห็นรอบ ได้แก่ พระสัพพัญญุตญาณอันหยั่งรู้ธรรมทุกประการ เป็นคุณสมบัติพิเศษของพระพุทธเจ้าข้อที่ 5 ในจักขุ 5 ได้แก่ 1. มังสจักขุ ตาเนื้อคือทรงมีพระเนตรอันงาม มีอำนาจ เห็นแจ่มใส ไวและเห็นไกล 2. ทิพพจักขุ ตาทิพย์คือทรงมีพระญาณอันเห็นหมู่สัตว์ผู้เป็นไปต่างๆ กันด้วยอำนาจกรรม 3. ปัญญาจักขุ ตาปัญญาคือทรงประกอบด้วยพระปัญญาคุณยิ่งใหญ่ เป็นเหตุให้สามารถตรัสรู้อริยสัจธรรมเป็นต้น 4. พุทธจักขุ ตาพระพุทธเจ้าคือทรงประกอบด้วยอินทรีย์ปโรปริยัตตญาณและอาสยานุสยญาณเป็นเหตุให้ทรงทราบอัธยาศัยและอุปนิสัยแห่งเวไนยสัตว์แล้วทรงสั่งสอนแนะนำให้บรรลุคุณวิเศษต่างๆ ยังพุทธกิจให้บริบูรณ์ 5. สมันตจักขุ ตาเห็นรอบคือทรงประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณอันหยั่งรู้ธรรมทุกประการ
สมาทาน	การตั้งใจรับเอาเป็นข้อปฏิบัติ เช่น สมาทานศีล 5 หมายถึงการตั้งใจรับเอาศีล 5 มาเป็นข้อปฏิบัติ
สยัมภู	พระผู้เป็นเอง คือตรัสรู้ได้เองโดยไม่มีใครสั่งสอน หมายถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า บางครั้งเรียกว่าสวยัมภู
สรวัชญวิหารธรรม	ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระผู้ทรงรู้แจ้งสรรพสิ่งคือพระพุทธเจ้า (ดู วิหารธรรม)
สระโบกขรณี	สระบัว
สวยัมภู	(ดู สยัมภู)
สวามุปสัมปทา	การบวชเอง, การถือครองเพศบรรพชิตด้วยตนเอง

สหัสนัยน์	ผู้มีพระเนตรหนึ่งพัน เป็นนามของพระอินทร์
สังคหวัตถุธรรม	หลักการสงเคราะห์ช่วยเหลือกัน เป็นเครื่องประสานสังคมของหมู่สัตว์มี 4 ประการ ได้แก่ 1. ทาน การแบ่งปันเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน 2. ปิยวาจา พูดจาน่ารักน่านับถือ 3. อัตถจริยา บำเพ็ญประโยชน์ 4. สมานัตตตา มีตนเสมอภาค ทำตัวให้เข้ากันได้
สังฆาตมหานรก	นรกที่มีการลงโทษในสถานหนัก เพราะอุปกรณ์ลงโทษเป็นภูเขาเหล็กที่สูงใหญ่ มีไฟลุกโพลงที่จะคอยบดขยี้ร่างกายสัตว์นรก
สัญชยิเวรัฏฐิบุตร	เจ้าลัทธิที่มีชื่อเสียงคนหนึ่งในบรรดาเจ้าลัทธิ 6 หรือครูทั้ง 6 ในสมัยพุทธกาล เป็นอาจารย์ของอุปติษยะ (ศารีบุตร) และโกลิตะ (เมาทคัลยายนะ) ก่อนที่ทั้งสองจะมาบวชในพุทธศาสนา ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทานเรียกว่า สัญชยีไวรฏีบุตรบ้าง สัญชยีเวรัฏฏิกาบุตรบ้าง สัญชยีปริพาชกบ้าง แต่คัมภีร์บาลีส่วนใหญ่เรียกว่าสัญชัยปริพาชก
สัญชยีปริพาชก	(ดู สัญชยิเวรัฏฐิบุตร)
สัญชีวนรก	นรกที่ไม่มีวันดับชีพ ในนรกขุมนี้สัตว์นรกที่ถูกนายนิรยบาลใช้อาวุธฟันจนตายแล้วก็กลับฟื้นขึ้นมาอีกเพื่อรับกรรมอย่างเดิมวนเวียนอยู่อย่างนี้จนกว่าจะหมดกรรม
สัทธิวิหาริก	ผู้อยู่ร่วม เป็นคำใช้เรียกผู้ที่ได้รับการบวชจากพระอุปัชฌาย์ เช่น เคยบวชจากพระอุปัชฌาย์รูปใดก็เป็นสัทธิวิหาริกของพระอุปัชฌาย์รูปนั้น ถ้าไม่ได้รับการบวชจากท่านเพียงแต่อยู่เป็นศิษย์ อย่างนี้เรียกว่าอันเตวาสิก
สัพพัญญุตญาณ	ญาณคือความเป็นพระสัพพัญญู หรือพระปรีชาญาณหยั่งรู้สิ่งทั้งปวงที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต
สัพพัญญูวิหารธรรม	ธรรมเป็นเครื่องอยู่หรือธรรมที่เป็นหลักใจในการดำรงพระชนม์ของพระพุทธเจ้าผู้ทรงรู้แจ้งทุกสิ่งทุกอย่าง
สัมภาระ	คุณลักษณะพิเศษ, การเกื้อหนุน, เครื่องมือเครื่องใช้หรือเสบียง ซึ่งจัดเตรียมไว้เพื่อภาระต่างๆ ในที่นี้ควรแปลให้เข้ากับบริบทว่า “คุณลักษณะพิเศษ” (ดู Sanskrit - English Dictionary (SED.) ของ Monier Williams, หน้า 1179)
สัมภาริกะ	ชื่อเครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 481) บางครั้งเขียนว่าสังภาริกะก็มี

สัมมัปปธาน 4	ความเพียรชอบ, ความเพียรใหญ่ มี 4 อย่าง ได้แก่ 1. สังวรปธาน คือเพียรระวังยับยั้งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น 2. ปหานปธาน คือเพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว 3. ภาวนาปธาน คือเพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดมีขึ้น 4. อนุรักขนาปธาน คือเพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและให้เจริญยิ่ง
สัมมาสัมโพธิญาณ	ญาณเป็นเครื่องตรัสรู้เองโดยชอบของพระพุทธเจ้า
สัมโมทนียกถา	ถ้อยคำเป็นที่บันเทิงใจ คำต้อนรับทักทาย ปัจจุบันนิยมเรียกสุนทรพจน์ที่พระสงฆ์กล่าวว่าสัมโมทนียกถา
สัสสตทิฏฐิ	ความเห็นว่าเที่ยง ความเห็นว่ามีอัตตาและโลกที่เที่ยงแท้ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป
สาราณียกถา	ถ้อยคำอันเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน ทำให้มีความเคารพกัน ช่วยเหลือกันและสามัคคีพร้อมเพรียงกัน
สิกขาบท	ข้อที่ต้องศึกษา ข้อศีล ข้อวินัย เมื่อกล่าวถึงสิกขาบท 5 ได้แก่ ศีล 5 แต่ละข้อเรียกว่าสิกขาบท เพราะเป็นข้อที่จะต้องศึกษาหรือฝึกฝนอบรมตนของสาธุชน
สีผละ	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง อาจหมายถึงอักษรสิงหลก็ได้ (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 596) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา)
สุขาวดี	ดินแดนแห่งความสุข ดินแดนสถิตของพระอมิตาภพุทธเจ้าในฝ่ายมหายาน ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของโลก สุขาวดีเป็นภูมิในอุดมคติ ผู้ที่อยู่ในภูมินี้จะก้าวหน้าในทางธรรมอย่างรวดเร็ว และการจะเข้าถึงภูมินี้ได้ต้องมีศรัทธาอย่างแรงกล้าในอานุภาพแห่งพระอมิตาภพุทธเจ้า สุขาวดีไม่ใช่นิพพาน แต่เป็นภูมิที่สาวกของพระอมิตาภพุทธเจ้าใช้ปฏิบัติธรรมต่อหลังจากสิ้นชีวิตบนโลกเพื่อบรรลุนิพพานต่อไป
สุโฆษะ	สังข์แตร หรือเครื่องเป่าทำด้วยสังข์ ในพจนานุกรมส่วนใหญ่กล่าวถึงสังข์แตรของนกุละซึ่งเป็นหนึ่งใน 5 พี่น้องปาณฑพในเรื่องมหาภารตะ สุโฆษะมักเขียนคู่กับนกุละ (ดู นกุละ)
สูตร	หัวข้อหนึ่งในนวังคสัตถุศาสน์หรือส่วนประกอบ 9 อย่างที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า สูตรในที่นี้หมายถึง พระสูตรทั้งหลาย รวมทั้งพระวินัยปิฎกและนิทเทส บางครั้งเรียกว่าสุตตะ (ดู

	นวังคสัตถุศาสน์)
เสาอินทขีล	เสาเขื่อน เสาหลักเมือง หรือหลักหน้าประตูเมือง
โสดาปัตติผล	ผลคือการถึงกระแสสู่นิพพาน ผลที่ได้รับจากการละสังโยชน์ 3 คือ 1. สักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นตัวของตน เช่น เห็นรูปเป็นตน เห็นเวทนาเป็นต้น) 2. วิจิกิจฉา (ความสงสัยในพระรัตนตรัยและในกุศลธรรม) 3. สีลัพพตปรามาส (ความยึดมั่นในข้อปฏิบัติอย่างเคร่งครัดว่าเป็นข้อปฏิบัติที่บริสุทธิ์หลุดพ้นแต่ยังเป็นมิจฉาทิฏฐิ เช่น การประพฤติวัตรอย่างโค การนอนบนหนามของพวกโยคี เป็นต้น) ผู้ได้บรรลุโสดาปัตติผล เรียกว่า พระโสดาบัน พระอริยบุคคลผู้เป็นพระโสดาบันมี 3 ประเภท คือ 1. เอกพีชี เกิดอีกครั้งเดียว 2. โกลังโกละ เกิดอีก 2-3 ครั้ง 3. สัตตักขัตตุปรมะ เกิดอีก 7 ครั้งเป็นอย่างมาก
โสมปราสะ	พิธีบูชายัญอย่างหนึ่ง คัมภีร์สันสกฤตโบราณเรียกศัมยาปราสะ ในพจนานุกรมไม่มีรายละเอียดมากนัก บ้างว่าในพิธีมีการโยนหมุดหรือหลักไม้ไปบนบริเวณแม่น้ำสรัสวดีแล้วก่อกองไฟขึ้น บ้างก็ว่าเหมือนกับพิธีอัคนิษโฏมะคือการรินน้ำโสมลงในกองไฟ แต่บางแห่งว่าเป็นการผูกสัตว์บูชายัญ โดยผู้ทำพิธีเหวี่ยงท่อนไม้สำหรับต้อนสัตว์เข้าไปที่หลักบูชาเพลิงทั้งคู่แล้วร่ายเวทมนตร์ตรงที่ท่อนไม้นั้นตกแล้วทำการบูชาตามพิธี
โสรัจจะ	ความสงบเสงี่ยม ความมีอัธยาศัยงาม รักความประณีตหมดจด เรียบร้อย โสรัจจะมักใช้คู่กับขันติ (ดู ขันติ)
หัสตทา	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง (ดู BSGD. ของ Edgerton, หน้า 618) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อ ของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา)
หิมาลัย	ภูเขาใหญ่ที่อยู่ทางทิศเหนือของชมพูทวีปหรือประเทศอินเดีย ป่าที่อยู่รอบบริเวณภูเขานี้เรียกว่าป่าหิมพานต์
หูณะ	อักษรหูณะ หรืออักษรของชาวฮั่นขาว หูณะคือชนเผ่าที่เข้ามาโจมตีอาณาจักรคุปตะในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 5 ชนเผ่า**หูณะ**มีมิหิรกุละเป็นหัวหน้าได้เข้ารุกรานอินเดียยึดครองคันธาระและกัษมีระไว้ได้ ทั้งยังทำลายวัดวาอารามและกำจัดพระภิกษุสงฆ์ เมืองตักสิลาอันเป็นศูนย์กลางการศึกษาวัฒนธรรมและพุทธศาสนาก็ได้ถูกทำลายพินาศหมดในคราวนั้น พวกหูณะรุกรานต่อเข้ามาอีกจนถึงเมืองโกสัมพีทำให้อาณาจักร

	คุปตะอ่อนแอลงและครองอำนาจอยู่ประมาณ 50 ปีจึงถูกกษัตริย์คุปตะปราบปรามลงได้ พวกหูณะที่คงอยู่ในอินเดียได้รับเอาวัฒนธรรมอินเดียและกลายเป็นอินเดียไป ส่วนราชวงศ์คุปตะแม้จะกู้อำนาจคืนมาได้แต่อยู่มาไม่นานก็ต้องสิ้นอำนาจลง
อนันตริยกรรม	กรรมที่ให้ผลคือความเดือดร้อนไม่เว้นระยะ กรรมที่เป็นบาปหนักที่สุด ตัดทางสวรรค์ ตัดทางนิพพาน มี 5 อย่าง คือ 1. มาตุฆาต ฆ่ามารดา 2. ปิตุฆาต ฆ่าบิดา 3. อรหันตฆาต ฆ่าพระอรหันต์ 4. โลหิตุปบาท ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงทำให้พระอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งของพระองค์ห้อพระโลหิต 5. สังฆเภท ทำสงฆ์ให้แตกแยกกัน
อนิวรรตนจรรยา	การปฏิบัติตนอย่างมุ่งมั่นเพื่อให้ได้ตรัสรู้ โดยไม่หวนกลับมาสู่ทางเดิมอีก
อนุตตรยาน	ภูมิธรรมที่สูง เครื่องนำหรือวิธีที่จะนำไปสู่ความรู้ขั้นสูง หรือทางที่จะพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด
อนุปุพพิกถา	เทศนาที่แสดงไปตามลำดับจากง่ายไปหายาก เพื่อเตรียมจิตของผู้ฟังให้พร้อมที่จะรับฟังอริยสัจ อนุปุพพิกถามี 5 ได้แก่ 1. ทานกถา พรรณนาทาน 2. สีลกถา พรรณนาศีล 3. สัคคกถา พรรณนาสวรรค์ 4. กามาทีนวกถา พรรณนาโทษของกาม 5. เนกขัมมานิสังสกถา พรรณนาอานิสงส์การออกจากกาม การแสดงอนุปุพพิกถาเป็นการทำจิตของผู้ฟังให้พร้อมจะรับฟังธรรม ดุจผ้าที่ซักฟอกสะอาดแล้วควรรับน้ำย้อมต่างๆ ได้ดี
อนุพยัญชนะ 80	ลักษณะข้อปลีกย่อยของมหาบุรุษ (นอกเหนือจากมหาปุริส-ลักษณะ 32 ประการ) มีทั้งหมด 80 ประการ ได้แก่ 1. พระนขานูน 2. พระนขาแดง 3. พระนขาอ่อนเงางาม 4. นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทกลม 5. นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทงาม 6. นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทเรียวเป็นระเบียบ 7. พระเศียรไม่เป็นปม 8. พระเศียรราบเรียบ 9. พระโคปกะ (ตาตุ่ม) ราบเรียบ 10. ข้อต่อมั่นคงแข็งแรง 11. พื้นพระบาทเสมอกัน 12. อวัยวะครบบริบูรณ์ 13. รัศมีเปล่งประกายโดยรอบ 14. พระวรกายอ่อนนุ่ม 15. พระวรกายไร้ตำหนิ 16. พระวรกายไม่ซูบซีด 17. พระวรกายทรวดทรงดี 18. พระวรกายตั้งตรงดี 19. อวัยวะในพระวรกายได้สัดส่วน 20. พระวรกายไม่บกพร่องหรือเสียหาย 21. พระวรกายไม่มีจุดด่างดำ 22. พระหัตถ์นุ่มดุจปุยฝ้าย 23. ลายพระหัตถ์ลึก 24. ลายพระหัตถ์ไม่คด 25. ลายพระหัตถ์ไม่ขาด 26. ลาย

พระหัตถ์เป็นระเบียบ 27. พระโอษฐ์แดงดั่งผลตำลึงสุก 28. พระสุรเสียงไม่ยืดยาว 29. พระชิวหาอ่อน เรียวและแดงสด 30. พระสุรเสียงก้องเหมือนช้างร้อง 31. พระสุรเสียงไพเราะ 32. พระสุรเสียงอ่อนโยน 33. การย่างกรายแช่มช้อยเหมือนช้างเดิน 34. การย่างกรายองอาจดุจโคอุสภะ 35. การย่างกรายองอาจดุจราชสีห์ 36. การย่างกรายด้วยความเคารพตลอดเวลา 37. พระวรกายกำยำสม่ำเสมอ 38. พระกิริยาท่าทางน่าเลื่อมใสโดยรอบ 39. พระอาจาระบริสุทธิ์ 40. พระโลมาสะอาดบริสุทธิ์อย่างยิ่ง 41. รัศมีโดยรอบไม่ขุ่นมัว 42. พระวรกายตรง 43. พระวรกายอ่อนนุ่ม 44. พระวรกายสูงเรียวขึ้นตามลำดับ 45. พระอุทรนูนโค้งเหมือนคันธนู 46. พระอุทรงามใหญ่และไม่บิดงอ 47. พระนาภีลึก 48. พระนาภีไม่บิดเบี้ยว 49. พระนาภีไม่ขาดทะลุ 50. พระนาภีหมุนเวียนขวา 51. พระชานุมณฑลโค้งมน 52. พระทาฐะ (เขี้ยว) กลม 53. พระทาฐะคม 54. พระทาฐะไม่แตก 55. พระทาฐะไม่หัก 56. พระทาฐะเรียบเสมอกัน 57. พระนาสิกโด่ง 58. พระนาสิกไม่ใหญ่เกินไป 59. พระเนตรดำ 60. พระเนตรคล้ายกลีบบัวเขียวและบัวขาว 61. พระขนงดกดำ 62. พระขนงเงาเป็นมัน 63. พระกรรณใหญ่ 64. พระกรรณเสมอกัน 65. พระกรรณปราศจากโทษ 66. อินทรีย์ไม่เหี้ยมเกรียม 67. อินทรีย์ไม่เศร้าหมอง 68. อินทรีย์สงบ 69. พระนลาฏรับกับพระพักตร์งดงามอย่างยิ่ง 70. พระเกศาดำ 71. พระเกศาดก 72. พระเกศาเงางาม 73. พระเกศาไม่ยุ่ง 74. พระเกศาไม่แตก 75. พระเกศาไม่ขาด 76. พระเกศาไม่หยาบ 77. พระเกศาอ่อนนุ่ม 78. พระเกศาหอม 79. ปลายพระเกศาม้วนงอ 80. พระเกศาขมวดเป็นรูปสวัสติกะ นันทยาวรรตะและมุกติกะอันประเสริฐอยู่บนพระเศียรที่งดงาม อนุพยัญชนะ 80 ประการนี้ปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน เล่ม 2 (ข้อ 2.43-44) ตอนฤาษีอสิตะไปเยี่ยมชมพระกุมารสรรวารถสิทธะและทำนายพระลักษณะ ส่วนคัมภีร์ฝ่ายบาลี เช่น พระปฐมสมโพธิกถาก็มีรายละเอียดเกี่ยวกับอนุพยัญชนะ 80 ประการเช่นเดียวกัน

อนุโลมจรรยา การประพฤติปฏิบัติให้สอดคล้องกับคำอธิษฐานที่ได้ตั้งไว้

อนุศาสนี ถ้อยคำเป็นเครื่องตามสอน หรือคำพูดที่พร่ำสอนอยู่เนืองๆ

อนุศาสนีปาฏิหาริย์ คำสอนเป็นจริง สอนให้เห็นจริง นำไปปฏิบัติได้ผลสมจริงเป็นอัศจรรย์ (ดู ปาฏิหาริย์)

อปรโคทานียะ	มหาทวีปตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเขาพระสุเมรุ เป็นแผ่นดินกว้าง 7,000 โยชน์ ประกอบด้วยเกาะและแม่น้ำใหญ่น้อย และมีธาตุแก้วผลึกอยู่ทางทิศตะวันตกของเขาพระสุเมรุ แสงสะท้อนของธาตุแก้วผลึกทำให้ท้องฟ้าและมหาสมุทรของอปรโคทานียทวีปมีสีแก้วผลึก ส่วนมนุษย์ที่อาศัยอยู่ในทวีปนี้มีรูปหน้าเหมือนพระจันทร์ครึ่งซีก มนุษย์ในทวีปนี้ไม่มีบ้าน จะนอนบนพื้นดิน ตรงกลางของทวีปมีต้นกทัมพะ (ไม้กระทุ่ม) ซึ่งมีลำต้นขนาด 15 โยชน์ สูง 50 โยชน์ตั้งอยู่
อปริหาณิยธรรม	ธรรมที่ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม แต่เป็นไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว
อปิระ	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง (ดู Mahāvastu, Vol.1 ของ Jones, หน้า 107) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา) บางครั้งเรียกว่าอภีระก็มี โจนส์อธิบายว่าเป็นอักษรของคนพื้นเมืองที่อาศัยอยู่ทางตอนเหนือของอินเดีย
อภิญญา 6	ความรู้ยิ่งยวด มี 6 ประการ ได้แก่ 1. อิทธิวิธิ ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ 2. ทิพพโสต ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์ 3. เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ 4. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ 5. ทิพพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์ 6. อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป ห้าข้อแรกเป็นโลกียะ ส่วนข้อสุดท้ายเป็นโลกุตตระ
อยักวะ	หีบ หรือกล่องบรรจุของ เป็นผลิตภัณฑ์งานฝีมือของช่างไม้
อรรธคัลลี	รถลากที่ไม่มีหลังคา (ดู คัลลี)
อริยสัจ 4	ความจริงอันประเสริฐ 4 ประการ ได้แก่ 1. ทุกข์ คือความจริงที่ว่าด้วยความทุกข์ 2. สมุทัย คือความจริงที่ว่าด้วยเหตุให้เกิดทุกข์ 3. นิโรธ คือความจริงที่ว่าด้วยความดับทุกข์ 4. มรรค คือความจริงที่ว่าด้วยทางแห่งความดับทุกข์
อวันตี	ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปในสมัยพุทธกาล ตั้งอยู่ทางเหนือของภูเขาวินธัยและอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของแคว้นวังสะ มีเมืองหลวงชื่ออุชเชนี มีพระราชาปกครองทรงพระนามว่าพระเจ้าจันทปัชโชติ

อักษพัทธะ	ชื่อแบบอักษรชนิดหนึ่ง เรียกว่าอักษรพัทธาก็มี (ดู Mahāvastu, Vol.1 ของ Jones, หน้า 107) เป็นชื่อหนึ่งในจำนวน 32 รายชื่อของแบบอักษรที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน (ดู กสูลา)
อังคะ	ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ทิศตะวันออกของแคว้นมคธ มีแม่น้ำจำปากั้นแดนและมีนครหลวงชื่อจำปา ในสมัยพุทธกาลแคว้นอังคะขึ้นกับแคว้นมคธ
อังคาส	การหยิบส่งอาหารถวายพระ การดูแลปรนนิบัติพระในขณะฉันโดยดูแลอาหารมิให้ขาดเหลือ คอยประเคน คอยหยิบของส่งให้ เป็นต้น ธรรมเนียมอังคาสเช่นนี้ยังถือปฏิบัติสืบเนื่องมาจนถึงทุกวันนี้โดยเฉพาะในงานพระราชพิธีที่มีการถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์
อัฐิสัญญา	ความรู้สึกว่าเป็นกระดูก
อัตถจริยา	การประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น การบำเพ็ญประโยชน์ เป็นธรรมข้อหนึ่งในสังคหวัตถุธรรม 4 (ดู สังคหวัตถุธรรม)
อัตถปฏิสัมภิทา	ปัญญาแตกฉานในอรรถ รู้แจ้งในความหมาย เห็นข้อธรรมหรือความย่อก็สามารถแยกแยะอธิบายขยายออกไปได้โดยพิสดาร (ดู ปฏิสัมภิทา 4)
อันตโกฏฐะ	ตู้เสื้อผ้า เป็นผลิตภัณฑ์งานฝีมือของช่างไม้
อันเตวาสิก	ผู้อยู่ภายใน ใช้เรียกภิกษุผู้อาศัยอยู่กับอาจารย์ หรือภิกษุผู้มิใช่พระอุปัชฌาย์ของตน เช่น บวชจากวัดนี้ไปอาศัยอยู่กับอาจารย์อีกวัดหนึ่งเพื่อเล่าเรียน ดังนี้เรียกว่าเป็นอันเตวาสิกของวัดนั้น
อัศวกะ	ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา 16 แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปในสมัยพุทธกาล บาลีเรียกว่าแคว้นอัสสกะ ตั้งอยู่ลุ่มน้ำโคธาวรี ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของแคว้นอวันตี มีเมืองหลวงชื่อโปตลิ บางทีเรียกโปตนะ
อัศวเมธะ	ชื่อพิธีบูชายัญอย่างหนึ่ง พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานอธิบายว่า เป็นพระราชพิธีเพื่อประกาศพระบรมเดชานุภาพของพระราชาธิราชในวรรณคดีอินเดีย โดยจะทรงปล่อยม้าอุปการพร้อมทั้งกองทัพให้เข้าไปในประเทศต่างๆ ถ้าประเทศใดไม่ยอมอ่อนน้อมกองทัพจะเข้าโจมตี เมื่อครบ 1 ปีแล้วกองทัพก็ยกกลับพร้อมทั้งพระราชาที่ถูกปราบ พระราชาธิราชก็จะจัดพระราชพิธีโดยฆ่าม้านั้นบูชายัญ ส่วนในหนังสือศัพทานุกรม

	วรรณคดีสันสกฤตของทองสุก เกตุโรจน์ อธิบายว่าเป็นการฆ่าม้าบูชายัญในสมัยพระเวท การฆ่าม้าบูชายัญเป็นการกระทำของกษัตริย์ที่ปรารถนาจะมีโอรส ม้าจะถูกฆ่าในพิธีกรรม และบรรดามเหสีของพระราชาจะต้องใช้เวลากลางคืนเฝ้าซากม้า โดยเชื่อว่าวิญญาณของสัตว์ตระกูลนี้จะบันดาลให้มเหสีทรงครรภ์ การบูชายัญสัตว์ที่ประเสริฐดังกล่าวเชื่อว่ามีอิทธิพลอย่างมหัศจรรย์และถ้าได้กระทำดังนี้สัก 100 ครั้ง กษัตริย์องค์นั้นก็จะได้รับการยกย่องนับถือว่าเป็นจักรพรรดิ์ของโลก
อาครีวนียะ	พ่อค้าขายเครื่องเย็บผ้า เอ็ดเจอร์ตัน (Edgerton) ว่าเป็นพ่อค้าหรือเป็นช่างฝีมืออย่างใดอย่างหนึ่ง
อาชาไนย	ผู้มีกำเนิดดี, พันธุ์หรือตระกูลดี, รู้รวดเร็ว, ฝึกหัดมาดีแล้ว ถ้าเป็นม้าที่ฝึกหัดมาดีแล้วเรียกว่าม้าอาชาไนย ถ้าเป็นคนที่ฝึกหัดมาดีแล้วเรียกว่าบุรุษอาชาไนย
อาตมัน	ตัวตน ตรงกับบาลีว่า อัตตา คำสอนในพุทธศาสนาว่าปุถุชนย่อมยึดมั่นมองเห็นขันธ์ 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้งหมดเป็นอัตตา หรือยึดถือว่ามีอัตตาเนื่องด้วยขันธ์ 5 โดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง
อาเทศนาปาฏิหาริย์	ปาฏิหาริย์คือการทายใจ การรอบรู้กระบวนของจิตจนสามารถกำหนดอาการที่หมายเล็กน้อยแล้วบอกสภาพจิต ความคิด อุปนิสัยได้ถูกต้องเป็นอัศจรรย์ (ดู ปาฏิหาริย์)
อานิญชวิหารธรรม	ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระพุทธเจ้าผู้มีความมั่นคงไม่หวั่นไหว
อายตนะ	ที่ติดต่อ, เครื่องติดต่อ, แดนต่อความรู้, เครื่องรู้และสิ่งที่ถูกรู้ มี 2 ประเภท ดังนี้ 1. อายตนะภายนอก คือสิ่งที่ถูกรู้มี 6 อย่าง ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งที่ต้องกาย และอารมณ์ที่ใจรู้ 2. อายตนะภายใน คือเครื่องรับรู้มี 6 อย่าง ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ
อารยวิหารธรรม	ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพุทธเจ้าผู้ทรงคุณอันประเสริฐ
อาลิงคิกา	กลองชนิดหนึ่งมีขนาดเล็ก มีสายรัดด้านข้าง
อาวิทธกะ	ช่างเย็บผ้า แต่เอ็ดเจอร์ตัน (Edgerton) ว่าเป็นพ่อค้าหรือเป็นช่างฝีมืออย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่สามารถระบุชัด
อาเวณิกธรรม 18	คุณธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า หรือคุณธรรมที่มีเฉพาะพระพุทธเจ้าไม่ทั่วไปแก่มหาสาวกรูปอื่น เรียกว่าอาเวณิกพุทธ

	ธรรมมี 18 ประการ ได้แก่ 1. มีญาณทรรศนะที่ไม่มีสิ่งใดขวางกั้นในอดีต 2. มีญาณทรรศนะที่ไม่มีสิ่งใดขวางกั้นในอนาคต 3. มีญาณทรรศนะที่ไม่มีสิ่งใดขวางกั้นในปัจจุบัน 4. กายกรรมทั้งปวงมีญาณเป็นเบื้องหน้าและคล้อยตามญาณ 5. วจีกรรมทั้งปวงมีญาณเป็นเบื้องหน้าและคล้อยตามญาณ 6. มโนกรรมทั้งปวงมีญาณเป็นเบื้องหน้าและคล้อยตามญาณ 7. ไม่มีความเสื่อมแห่งฉันทะ 8. ไม่มีความเสื่อมแห่งวิริยะ 9. ไม่มีความเสื่อมแห่งฤทธิ์ 10. ไม่มีความเสื่อมแห่งสมาธิ 11. ไม่มีความเสื่อมแห่งปัญญา 12. ไม่มีความเสื่อมแห่งวิมุตติ 13. ไม่มีความผิดพลาด 14. ไม่มีความหุนหันพลันแล่น 15. ไม่มีความหลงลืมสติ 16. ไม่มีจิตที่ไม่ตั้งมั่น 17. ไม่มีความวางเฉยโดยที่ยังไม่ได้ไตร่ตรอง 18. ไม่มีความหมกมุ่นอยู่กับความแตกต่างของสิ่งทั้งหลาย อาเวณิกธรรม 18 ประการนี้ปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาวัสตุอวทาน เล่ม 1 (ข้อ 1.159) ตอนว่าด้วยคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า ส่วนในคัมภีร์บาลี เช่น มูลฏีกาและวิภังคอรรถกถาเรียกว่าอัฏฐารสพุทธธรรม ในคัมภีร์ชินาลังการฏีกาเรียกว่าอาเวณิกคุณ โดยได้แสดงอาเวณิกคุณทั้ง 18 ประการโดยพิสดาร
อาษาฒะ	เดือน 8 ทางจันทรคติ บาลีเรียกว่าอาสาฬหะ
อาสวะ	กิเลสที่หมักหมมหรือดองอยู่ในสันดาน ไหลซึมซ่านไปย้อมจิตเมื่อประสบอารมณ์ต่างๆ มี 3 อย่าง คือ 1. กามาสวะ อาสวะคือกาม 2. ภวาสวะ อาสวะคือภพ 3. อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา
อาสวักขยญาณ	ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป (ดู อภิญญา 6)
อิติหาสะ	วิชาที่ว่าด้วยการศึกษาตำนานหรือประวัติศาสตร์
อิทธิปาฏิหาริย์	ปาฏิหาริย์คือฤทธิ์ หรือแสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์ (ดู ปาฏิหาริย์)
อิริยาบถ 4	ท่าที่เคลื่อนไหวตั้งวางร่างกายอย่างใดอย่างหนึ่ง อิริยาบถหลักมี 4 คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ส่วนอิริยาบถย่อยเรียกว่าจุณณิยอิริยาบถ หรือจุณณิกอิริยาบถ ได้แก่ ท่าที่แปรเปลี่ยนยักย้ายไประหว่างอิริยาบถทั้ง 4 นั้น
อุจเฉททิฏฐิ	ความเห็นว่าขาดสูญ ความเห็นว่ามีอัตตาและโลกซึ่งจักพินาศขาดสูญหมดสิ้นไป
อุชเชนี	ชื่อเมืองหลวงของแคว้นอวันตี 1 ในบรรดา 16 แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปในสมัยพุทธกาล มีพระราชาปกครองทรงพระนามว่าพระเจ้าจัณฑปัชโชติ

อุตตรกุรุ	1. มหาทวีปที่ตั้งอยู่ทางตอนเหนือของเขาพระสุเมรุและชมพูทวีป มีพื้นที่กว้างถึง 8,000 โยชน์ ล้อมรอบด้วยทะเล ชาวอุตตรกุรุทวีปมีอายุที่แน่นอนเพราะทุกคนตั้งมั่นอยู่ในเบญจศีลบุญจึงส่งผลให้มีความเป็นอยู่ที่สะดวกสบาย มีต้นกัลปพฤกษ์คอยบันดาลทุกสิ่งที่ปรารถนาทั้งเครื่องอุปโภคบริโภคต่าง ๆ มีสระน้ำสวยงามที่เต็มไปด้วยดอกอุบลและดอกบัวนานาชนิดมีกลิ่นหอมฟุ้ง มนุษย์ที่อาศัยอยู่ในทวีปนี้มีร่างกายแข็งแรง สุขภาพร่างกายไม่เสื่อมถอย ไม่ต้องลำบากในการประกอบอาชีพเพราะอยู่ด้วยอานุภาพบุญที่เอื้ออำนวยให้เกิดสมบัติต่าง ๆ ไม่มีอันตรายจากภัยพิบัติหรือสัตว์ร้ายมารบกวน 2. ชื่ออักษรของชาวแคว้นกุรุทางตอนเหนือ
อุตตริมนุสสธรรม	ธรรมอันยวดยิ่งของมนุษย์ ธรรมของมนุษย์ผู้ยอดยิ่ง ธรรมล้ำมนุษย์ ได้แก่ ฌาน วิโมกข์ สมาบัติ มรรคผล หรือเรียกให้ง่ายว่า ธรรมวิเศษบ้าง คุณวิเศษบ้าง
อุตสทนรก	นรกขุมเล็กที่รายรอบเป็นบริวารของมหานรก 8 ขุม โดยมหานรกแต่ละขุมจะมีอุตสทนรกเป็นบริวารทิศละ 4 ขุม (ปรากฏ 4 ทิศ ทิศละ 4 ขุม) ดังนั้น มหานรกแต่ละขุมจึงมีอุตสทนรกเป็นบริวารรวม 16 ขุม
อุบล	บัวสายแดง
อุปเกษตร	แดนหรืออาณาจักรของพระพุทธเจ้าที่อยู่ใกล้พุทธเกษตร คัมภีร์มหาวัสตุอวทานกล่าวว่า อุปเกษตรมีจำนวนมากกว่าพุทธเกษตร 4 เท่า
อุปจาระ	การฝึกหัด, กิจที่พึงทำ หรือการงานที่ทำเสร็จแล้วครึ่งหนึ่ง
อุปธิกิเลส	สภาวะอันเป็นที่ตั้งที่ทรงไว้แห่งทุกข์ ได้แก่ กาม กิเลส เบญจขันธ์ และอภิสังขาร
อุปวาสะ	การกีดกันตนเองออกจากความมีชีวิตหรูหราฟุ้งเฟ้อ
อุปหาระ	ของขวัญ, เครื่องบรรณาการ, เครื่องพลี ในที่นี้ควรแปลให้เข้ากับบริบทว่า “ของขวัญ” (ดู SED. ของ Monier Williams, หน้า 212)
อุปายาส	ความคับแค้นใจ, ความสิ้นหวัง, ความลำเค็ญใจ เป็นความทุกข์อย่างหนึ่ง

อุเปนทระ	เทพบุตรผู้เป็นอนุชาของพระอินทร์
อุศีระ	แฝกหอม ชื่อทางวิทยาศาสตร์ Vetiveria zizanoides (Linn.) ชื่อวงศ์ Poaceae หรือ Gramineae รู้จักกันแพร่หลายในชื่อ Khus grass เป็นหญ้าที่มีกระจุกหนาแน่น พบได้ทั่วไปตามที่ราบและเนินเขาตอนล่างของอินเดียโดยเฉพาะตามริมฝั่งแม่น้ำและในดินที่เฉอะแฉะ เรียกว่าอุศีระบ้าง อุศิระบ้าง
เอกาทศิกา	พิณน้ำเต้าหรือวีณาชนิดหนึ่งมีสายสำหรับดีด 11 สาย
เอหิภิกษุอุปสมปทา	การบวชที่พระพุทธเจ้าทรงประทานด้วยพระองค์เองโดยตรัสว่า “เอหิภิกษุ จงมาเป็นภิกษุเถิด”

เอกสารแนบท้าย

การค้นหาความหมายของศัพท์เพื่อจัดทำคำอธิบายในอภิธานศัพท์ มีวิธีการดังนี้

1. คำศัพท์ทางพุทธศาสนาใช้วิธีค้นหาคำศัพท์และความหมายจาก Buddhist Hybrid Sanskrit Dictionary พจนานุกรมพุทธศาสนา พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์เป็นหลัก และสืบค้นจากเว็บไซต์ที่เกี่ยวข้อง เช่น www.buddhanet.net, www.wisdomlib.org เป็นต้น แล้วนำข้อมูลมาเรียบเรียงเป็นคำอธิบาย

2. คำศัพท์เกี่ยวกับพันธุ์พืช ดอกไม้ ใช้วิธีการค้นหาคำศัพท์จาก Sanskrit-English Dictionary และ Buddhist Hybrid Sanskrit Dictionary เป็นต้น แล้วนำชื่อทางวิทยาศาสตร์ของพันธุ์พืชนั้นๆ หรือดอกไม้ชนิดนั้นๆ มาหาชื่อที่ตรงกันในภาษาไทย แล้วค้นหาข้อมูลเกี่ยวกับลักษณะทั่วไปของพันธุ์พืชหรือดอกไม้แต่ละชนิดแล้วเขียนคำอธิบาย

3. คำศัพท์เกี่ยวกับเครื่องดนตรีและคำศัพท์ทั่วไป ค้นหาความหมายจาก Sanskrit-English Dictionary และ Buddhist Hybrid Sanskrit Dictionary รวมทั้งเว็บไซต์ที่เกี่ยวข้อง เช่น www.wisdomlib.org, en.wikipedea.org, www.buddhanet.net เป็นต้น คำศัพท์ส่วนมากมีคำอธิบายชัดเจน แต่บางคำก็ไม่มีรายละเอียดให้ เช่นชื่อเครื่องดนตรีว่า ตูณกะ จันทีสกะ สัมภาริกะ กิมผละ และวิกูฏกะ 5 คำนี้พจนานุกรมบอกเพียงว่า “เป็นเครื่องดนตรีบางชนิด” (some musical instrument) แม้จะพยายามสืบค้นจากแหล่งข้อมูลอื่นๆ แล้วก็ยังไม่พบรายละเอียด กรณีนี้จะอธิบายไปตามข้อมูลที่ปรากฏในพจนานุกรมเท่านั้น

4. กลุ่มคำศัพท์ที่มีปัญหาอย่างมากในการค้นหาความหมายเพื่อเขียนคำอธิบาย ได้แก่ ชื่อแบบอักษรชนิดต่างๆ คำที่สามารถอธิบายได้ คือ พราหมี ยาวนี ขโรสตี อุตตรกุรุ มคธะ ทรทะ จีณะ หูณะ ตระมิทา รมฐะ ส่วนคำที่เหลือ คือ ปุษกรสารา พรหมวาณี ปุษปา กุตลา ศักตินา วยัตยัสตา เลขา มุทรา อปิระ วังคะ สีผละ ทรรทุรา ภยา ไวจเฉตุกา คุลมลา หัสตทา กสูลา เกตุกา กุสุวา ตลิกา ชชริเทษุ อักษพัทธะ ไม่สามารถหารายละเอียดได้ ดังนั้น ในอภิธานศัพท์จึงอธิบายเท่าที่มีข้อมูลปรากฏในพจนานุกรมเท่านั้น

5. หนังสือและพจนานุกรมที่ใช้เป็นหลักในการค้นคำศัพท์และความหมายมีดังนี้

5.1 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาท. **ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: คณะกรรมาธิการศาสนา ศิลปะและวัฒนธรรม สภาผู้แทนราษฎร, 2553.

5.2 พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 24. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, 2556.

5.3 พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์** (ชำระ-เพิ่มเติม). พิมพ์ครั้งที่ 19. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, 2556.

5.4 ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554.** กรุงเทพฯ: นานมีบุคส์พับลิเคชั่นส์, 2556.

5.5 วัดโพธิ์แมนคุณาราม. **พจนานุกรมพุทธศาสนา จีน-สันสกฤต-อังกฤษ-ไทย.** กรุงเทพฯ: ชาญพัฒนาการพิมพ์, 2519.

5.6 หลวงบวรบรรณรักษ์ (นิยม รักไทย). **สันสกฤต-ไท-อังกฤษ อภิธาน.** พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แสงดาว, 2552.

5.7 Arthur Anthony Macdonell. **A Practical Sanskrit English Dictionary**. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 1996.

5.8 G.P. Malalasekera. **Dictionary of Pali Proper Name. Vol. 2**. New Delhi: Munshiram Manoharlal, 2002.

5.9 J. J. Jones. **The Mahāvastu. Vol.1**. 1949; rpt. London: The Pali Text Society, 1973.

5.10 J. J. Jones. **The Mahāvastu. Vol. 2**. 1952; rpt. London: The Pali Text Society, 1976.

5.11 J. J. Jones. **The Mahāvastu. Vol. 3**. 1956; rpt. London: The Pali Text Society, 1978.

5.12 Monier Monier-Williams. **A Sanskrit-English Dictionary**. 1899; rpt. Delhi: Motilal Banarsidass, 1990.

5.13 Robert Caesar Childers. **A Dictionary of the Pali Language**. New Delhi: Asian Educational Services, 1993.

5.14 T.W. Rhys Davids and William Stede. **The Pali Text Society's Pali-English Dictionary**. 1921 rpt. London: The Pali Text Society, 1972.

5.15 Vaman Shivram Apte. **The Student's Sanskrit English Dictionary**. 1970 rpt. Delhi: Motilal Banarsidass, 1993.